

**Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy**

**ISSN 2076-5908 (Print)
DOI: 10.31651/2076-5908-2026-1**

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

**Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY
HISTORICAL SCIENCES**

№ 1. 2026

**Черкаси - 2026
Cherkasy - 2026**

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Ідентифікатор видання в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-01516.

Збірник наукових праць містить статті, в яких висвітлено актуальні проблеми історії України, історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. У збірнику також розміщено огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка тощо.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 видання включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Випуск збірника наукових праць Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 10 від 16.04.2026 р.).

Збірник наукових праць індексовано в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus (ICV 2024: 49.88).

Голова редакційної колегії:

д. і. н., проф. К. В. Івангородський

Заступник голови редакційної колегії:

д. і. н., проф. В. В. Масненко

Відповідальні секретарі:

д. і. н., проф. Л. І. Синявська; к. і. н., доц. В. О. Кіреєва

Редакційна колегія:

д. і. н., проф. А. Бжезінська (м. Лодзь, Польща); д. і. н., проф. В. Вернер (м. Познань, Польща); д. і. н., проф. К. Івангородський (м. Черкаси, Україна); д. і. н., проф. В. Масненко (м. Черкаси, Україна); д. і. н., проф. О. Морозова (м. Черкаси, Україна); д. і. н., проф. Ю. Ніколаєць (м. Київ, Україна); д. і. н., проф. І. Петренко (м. Полтава, Україна); д. і. н., проф. Ю. Присяжнюк (м. Черкаси, Україна); д. і. н., проф. О. Силка (м. Київ, Україна); д. і. н., проф. Л. Синявська (м. Черкаси, Україна); д. і. н., проф. Р. Стобецький (м. Лодзь, Польща); к. і. н., доц. В. П. Тельвак (м. Дрогобич, Україна); д. і. н., проф. В. В. Тельвак (м. Дрогобич, Україна)

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к. 520,

тел. (067) 938-17-76

web-сайт: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: iwakos@ukr.net; vcusin@ukr.net

Founder, editor, publisher and manufacturer – Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

Publication ID in the Register of Media Entities R30-01516.

The collection of scientific works contains articles that cover current issues of Ukrainian history, historiography and methodology of historical research, and world history. The collection also contains overviews and reviews of Ukrainian and foreign scientific and educational publications, scientific chronicles, etc.

For a wide range of scholars, teachers, graduate students, students and anyone interested in historical science.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 No 409 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Issue of a collection of scientific works Bulletin of Cherkasy University. The series “Historical Sciences” is recommended for printing and distribution via the Internet by the Scientific Council of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Minutes № 10 of April 16, 2026).

Collection of scientific works indexed in the international scientific database Index Copernicus (ICV 2024: 49.88).

Chair of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. *K. Ivangorodsky*

Deputy Chairman of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. *V. Masnenko*

Secretars responsible:

Dr. of hist. sc., Prof. *L. Synyavska*; PhD (History), Assoc. Prof. *V. Kireeva*

Editorial board:

Dr. of hist. sc., Prof. **A. Brzezińska** (Lodz, Poland); Dr. of hist. sc., Prof. **K. Ivangorodsky**; Dr. of hist. sc., Prof. **V. Masnenko**; Dr. of hist. sc., Prof. **O. Morozova** (Cherkasy, Ukraine); Dr. of hist. sc., Prof. **Yu. Nikolaiets** (Kyiv, Ukraine); Dr. of hist. sc., Prof. **I. Petrenko** (Poltava, Ukraine); Dr. of hist. sc., Prof. **Yu. Prysajniuk**; Dr. of hist. sc., Prof. **O. Sylka** (Kyiv, Ukraine); Dr. of hist. sc., Prof. **R. Stobiecki** (Lodz, Poland); Dr. of hist. sc., Prof. **L. Synyavska**; PhD (History), Assoc. Prof. **V. P. Telvak** (Drohobych, Ukraine); Dr. of hist. sc., Prof. **V. V. Telvak** (Drohobych, Ukraine); Dr. of hist. sc., Prof. **W. Werner** (Poznan, Poland)

The authors are responsible for the respect of intellectual property rights, the accuracy of the materials and the justification of the conclusions.

Editorial Board Address:

18000, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 520,
tel. (067) 938-17-76
Website: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>
e-mail: iwakos@ukr.net; vcusin@ukr.net

ЗМІСТ

Історіографія та методологія

Telvak Viktoriia, Bila Svitlana, Yatsenyuk Fadey Images of Mykhailo Hrushevsky in the intellectual space of the Russian Empire at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries	8
Telvak Vitalii Polish-Ukrainian relations at Lviv University in the documents of the Central Archives of Historical Records in Warsaw: “The Hrushevsky Case”	19
Дутко Любомир, Наконечний Володимир, Владига Ольга Рецепція рецензійної спадщини Михайла Грушевського у сучасній українській історіографії	27
Лук’яниця Василь Ступінь археологічної дослідженості канівської локальної групи культурного комплексу Кукутень-Трипілля за результатами новітніх польових робіт	35
Кретов Павло, Кретова Олена Історіографічний дискурс та політична антропологія в епоху III: проблема метатеоретичної рекурсивності	45

Ранньомодерна Україна

Козловський Сергій Клинкова зброя у військовому мистецтві та тактиці Кримського ханства (XV–XVII ст.)	53
Івангородський Костянтин Геополітичне становище Південної Київщини як чинник формування політичної самостійності українського козацтва	64
Петренко Ірина, Сірий Олександр, Боєчко Владислав Вдови та вдівці у соціумі сотенного містечка Грунь Гадяцького полку (за матеріалами парафіяльних сповідних розписів церков Груні 1778 р.)	78

Історія освіти

Керечанин Златослава Проект створення єврейської гімназії у Підкарпатській Русі: виклики та реалізація . .	91
Бачинська Олена, Ковальський Станіслав Особливості здобуття початкової освіти в козацьких станицях Буджака у XIX ст.	99

Memory Studies

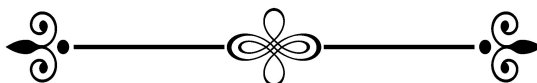
- Присяжнюк Юрій, Швець Володимир, Найдан Марія**
Сучасне козацьке виховання крізь призму «вимог» національної ідеї та історіографії 105
- Островський Олег**
Відновлення історичної пам'яті боротьби холодноярців 1918–1922 рр.: коменоративні практики 112

Історична антропологія

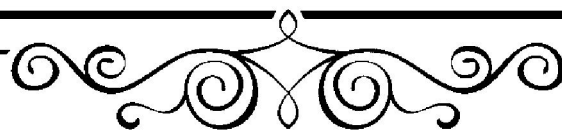
- Фареній Ігор**
Інтелігенти-кооператори перших десятиліть ХХ ст.: формування нового типу інтелігенції в українському суспільстві 118
- Фесенко Андрій, Луковенко Ілля**
Антирелігійні репресії 1920-х – початку 1930-х рр. як стратегічна прелюдія до Голодомору в Україні 129
- Кушнір Степан**
Дозвілля міської молоді Станиславова крізь призму спогадів Ореста Корчака-Городиського 137
- Щербаков Максим**
Хіпі в Україні 1960–80-х рр. як вияв самобутньої ідентичності (на прикладі львівського молодіжного середовища) 143

Всесвітня історія

- Славік Юрій**
Репресивна політика угорської влади щодо комуністів і радянофілів на Закарпатті (1939–1941) 148
- Махня Оксана, Тітка Олена**
Туреччина – ЄС: еволюція відносин від Анкарської угоди до Митного союзу 156
- Шніцер Ігор**
Українсько-словацькі відносини у 2022–2025 рр.: між стратегічним балансуванням та регіональною співпрацею 161

CONTENTS

Historiography and Methodology

- Telvak Viktoriia, Bila Svitlana, Yatsenyuk Fadey**
Images of Mykhailo Hrushevsky in the intellectual space of the Russian Empire
at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries 8
- Telvak Vitalii**
Polish-Ukrainian relations at Lviv University in the documents of the Central Archives
of Historical Records in Warsaw: “The Hrushevsky Case” 19
- Dutko Liubomyr, Nakonechnyi Volodymyr, Vladyha Îlha**
Reception of Mykhailo Hrushevsky’s review heritage in modern Ukrainian historiography. 27
- Lukianytsia Vasyl**
Degree of archaeological research of the Kaniv local group of the Cucuteni-Trypillia
cultural complex based on recent fieldwork. 35
- Kretov Pavlo, Kretova Olena**
Historiographic discourse and political anthropology in the age of AI:
the problem of metatheoretical recursiveness. 45

Early modern Ukraine

- Kozlovskiy Serhii**
Bladed weapons in the military art and tactics of the Crimean Khanate
(15th–17th centuries) 53
- Ivangorodsky Kostiantyn**
Geopolitical situation of the Southern Kyiv region as the factor of forming
the political independence of the Ukrainian cossacks 64
- Petrenko Iryna, Siry Oleksandr, Boiechko Vladyslav**
Widows and widowers in the society of the town of Grun, Gadyatsky Regiment
(based on materials from the parish confession records of the churches of Grun in 1778) . . . 78

History of education

- Kerechanyn Zlatslava**
The project of establishing a Jewish gymnasium in Subcarpathian Rus’:
challenges and implementation 91
- Bachynska Olena, Kovalskiy Stanislav**
Peculiarities of obtaining primary education in the cossack villages of Budzhak
in the 19th century 99

Memory Studies

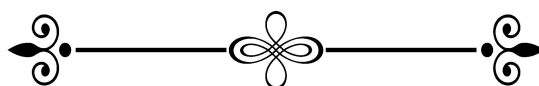
- Prysiazhniuk Yuriy, Shvets Volodymyr, Naydan Maria**
Modern cossack education through the prism of the «requirements»
of the national idea and historiography 105
- Ostrovskiy Oleh**
Restoration of the historical memory of the Kholodny Yar struggle (1918–1922):
commemorative practices 112

Historical anthropology

- Farenii Igor**
Intellectuals-cooperators of the first decades of the 20th century:
the formation of a new type of intelligentsia in Ukrainian society 118
- Fesenko Andrii, Lukovenko Illia**
Anti-religious repressions of the 1920s – early 1930s as a strategic
prelude to the Holodomor in Ukraine 129
- Kushnir Stepan**
Leisure practices of urban youth in Stanislaviv through the prism of
Orest Korchak-Horodyskyi’s memoirs 137
- Shcherbakov Maksym**
Hippies in Ukraine in the 1960s–1980s as a manifestation of distinct identity
(A Case Study of the Lviv Youth Milieu) 143

World History

- Slavik Yurii**
The Hungarian authorities’ repressive policy towards communists
and soviet sympathizers in Transcarpathia (1939–1941) 148
- Makhynia Oksana, Titika Olena**
Turkey – EU: the evolution of relations from the Ankara Agreement
to the Customs Union 156
- Shnitser Ihor**
Ukrainian-Slovak relations in 2022–2025: between strategic balancing
and regional cooperation 161

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 94 (477) (092)
DOI: 10.31651/2076-5908-2026-1-8-18

Viktorii TELVAK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent at the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Svitlana BILA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent at the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
e-mail: bilasvitlana24@gmail.com

Fadey YATSENYUK

PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine
e-mail: fadey2010@ukr.net

Images of Mykhailo Hrushevsky in the intellectual space of the Russian Empire at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries

Abstract. *The purpose of the article is to reconstruct the process of discussing Mykhailo Hrushevsky's scholarly work in the intellectual space of the Russian Empire at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. The methodological basis of the work is an interdisciplinary approach. At the same time, methods of philosophical, general-scientific and specific-historical character are applied as well. Particular emphasis is placed on the structural and functional system analysis of historiographical facts and the method of critical analysis of documentary material. The scientific novelty of the study lies in an attempt to provide a panoramic reconstruction of the debates that Hrushevsky's activity as a historian provoked within the milieu of the Russian intelligentsia at the turn of the 19th and 20th centuries. Conclusions. Summarizing our observations on the Russian reception of M. Hrushevsky's creative legacy during the late 19th and early of the 20th centuries we can confidently assert that it became a kind of mirror that clearly reflected the attitude toward all Ukrainians on the part of representatives of many branches of Russian scientific and socio-political thought. The rapid evolution of the theoretical foundations of the Ukrainian movement at the end of the 19th and in the early of the 20th centuries, the diversification of cultural and scientific forms of national life, and the complication of its socio-political field required adequate reflection on the part of Russian intellectuals. As a result, several interpretative approaches were created, ranging from quite successful attempts at academic analysis of M. Hrushevsky's historiographical legacy (N. Ryshkov, K. Radchenko, V. Storozhev, V. Cherepin, N. Chechulin) to outright profanation of the entire spectrum of his activities by supporters of the right-wing monarchist ideology (T. Florinsky, M. Pavlov, I. Sikorsky, S. Shchogolev). It should be noted that manifestations of these approaches can also be traced in contemporary Russian Ukrainian studies, in which M. Hrushevsky continues to be a symbol of Ukrainian identity of his era.*

Keywords: *M. Hrushevsky, Russian imperial space, historiographic images, Ukrainian historiography, reception.*

Вікторія ТЕЛЬВАК

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>, e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com

Світлана БІЛА

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9506-2789>, e-mail: bilasvitlana24@gmail.com

Фадей ЯЦЕНЮК

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія
Федьковича, м. Чернівці, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2054-9805>, e-mail: fadey2010@ukr.net

**ОБРАЗИ М. ГРУШЕВСЬКОГО В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.**

Анотація.** Мета дослідження* полягає у реконструкції процесу обговорення наукової творчості М. Грушевського в інтелектуальному просторі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. ***Методологічне підґрунтя становить міждисциплінарний підхід. При цьому важливу роль відіграли методи філософського, загальнонаукового та конкретно-історичного характеру. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів та методі критичного аналізу документального матеріалу. ***Наукова новизна*** дослідження полягає у спробі панорамного відтворення дискусій, які діяльність Грушевського-історика викликала у середовищі російської інтелігенції на зламі XIX–XX ст. ***Висновки.*** Підводячи підсумки російській реценції творчої спадщини М. Грушевського протягом кінця XIX – початку XX ст. можемо впевнено ствердити, що вона стала своєрідним дзеркалом, у якому виразно відобразилося ставлення до всього українства з боку представників багатьох напрямків російської наукової та суспільно-політичної думки. Швидка еволюція теоретичних засад українського руху наприкінці XIX – на початку XX ст., урізноманітнення культурно-наукових форм національного життя та ускладнення його суспільно-політичного поля, вимагали адекватного осмислення з боку російських інтелектуалів. У підсумку було створено декілька інтерпретаційних підходів – від цілком вдалих спроб академічного аналізу історіографічної спадщини М. Грушевського (Н. Ришков, К. Радченко, В. Сторожев, В. Черепін, Н. Чечулін та ін.) до відвертої профанації всього спектру його діяльності прихильниками правомонархічної ідеології (передусім, Т. Флоринський, М. Павлов, І. Сікорський і С. Щоголев). Відзначимо, що прояви цих підходів простежуються й у сучасній російській україніці, в котрій М. Грушевський надалі є символом українства його доби.

Ключові слова: М. Грушевський, російський імперський простір, історіографічні образи, українська історіографія, реценція.

Problem statement. Outside the Ukrainian intellectual community, it was our Russian neighbors who paid the most attention to M. Hrushevsky's scientific, organizational, and socio-political activities. That is clear, since Ukraine has always been within the sphere of their «vital» interests, so any attempt at political and intellectual separation of Ukrainians provoked resistance from their northern neighbor. The intellectual rivalry between Russians and Ukrainians became particularly acute in the second half of the 19th and early 20th centuries, for two reasons. First, at that time, Ukrainians were formally guaranteed democratic freedoms within Austria-Hungary, which allowed them to create national intellectual products relatively freely and spread them to the Russian-controlled territories. Second, it was at this time that Ukrainian historiography, largely influenced by Russian academic tradition, underwent turbulent processes of institutionalization and professionalization, associated with subject-oriented discussions and the differentiation of scientific and organizational structures. It is clear that the historiographical concepts of the most prominent representative of Ukrainian humanities, Mykhailo Hrushevsky, were at the center of Russian reflection on the achievements of Ukrainian cultural life at that time. The historian was unanimously perceived as a kind of symbol of the contemporary Ukrainian cultural movement [1–2]. In view of this, it is important to trace the process of discussing the scholarly activity of the author of History of Ukraine-Rus' within the intellectual space of the Russian Empire at the turn of the 19th and 20th centuries.

Analysis of recent publications. Analysis of recent publications. Reception-related issues are quite popular in modern Hrushevsky studies. The Drohobych historiographer Vitalii Telvak has worked most intensively in this field, focusing in a number of monographs [3–4] and articles [5–18] on the discussions generated by the intellectual legacy of the author of History of Ukraine-Rus'. Considerable attention to the discussion of Mykhailo Hrushevsky's scholarly as well as socio-political activity in the territories under Russian rule was paid by the Kyiv researcher Svitlana Pankova [19]. The most relevant recent appeal to the lifetime reception of Hrushevsky's historiographical legacy belongs to the Mariupol historian Nataliia Romantsova [20]. However, the aforementioned and other researchers did not set

themselves the task of a special comprehensive study of the problem of the formation of historiographical images of Mykhailo Hrushevskyi within the Russian imperial space during the late 19th and early 20th centuries. This determines the relevance of our research topic.

The purpose of the article is to reconstruct the process of discussing Mykhailo Hrushevsky's scholarly work in the intellectual space of the Russian Empire at the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

Presenting main material. After moving to Lviv, M. Hrushevsky's scientific activity reached its peak, and the Lviv, and later Lviv-Kyiv period of the scholar's life and work is rightly considered the most fruitful. Along with his creative and scientific-organizational activities, the historian also devoted a lot of attention and time to public and political work during this period. The latter circumstance led to the emergence of new dimensions in the assessment of his scientific work: along with the historiographical context itself, the political and ideological context became increasingly noticeable.

This tendency to ideologize M. Hrushevsky's work manifested itself in the early years of his stay in Galicia, when the scholar began to actively develop the institutional framework of Ukrainian science. Some Russian observers of Ukrainian intellectual life perceived this activity as a threat to the integrity of the «Russian tribe». Thus, when characterizing the Lviv «Notes of the Shevchenko Scientific Society», which the head of the Society quickly turned into a leading Ukrainian studies forum, the focus was often not on the professional level of the published articles, but rather the political and ideological component of the national and cultural activities that were carried out under the leadership of M. Hrushevsky in Galicia. In this context, emphasis was placed on the unsuitability of the Ukrainian language for scientific publications and the harmfulness to the integrity of the Russian Empire of the work carried out by Ukrainians in Austria-Hungary [21].

Professor of St. Vladimir University and Kyiv censor Tymofii Florinsky was particularly active in shaping the negative image of the scientific and research activities of Galician Ukrainians. He gained fame as an uncompromising fighter against any manifestations of Ukrainian cultural life. In his opinion, the arrival of the young scholar in Eastern Galicia «was a significant event in the history of the development of Little Russian literary separatism... He [M. Hrushevsky] became a truly energetic leader of the Ukrainian movement in Galicia and greatly expanded the scope of the Shevchenko Scientific Society's activities». While acknowledging the energy and organizational talent of the newly elected head of the Shevchenko Scientific Society [22, p. 1], T. Florinsky pointed out the insignificance of his diverse activities, but at the same time, contradicting himself, he exaggerated their danger to the traditional ideological foundations of Russian autocracy. In his reviews of Slavic studies literature, the Kyiv scholar assigned the Ukrainian language (in the author's terminology, «the little Russian dialect») the role of an instrument of popular literature, denying it the right to serve the higher spheres of culture and science [23].

T. Florinsky often moved from theoretical postulates to the practical implementation of his beliefs. For example, during the preparation of the Kyiv Archaeological Congress, he insisted on prohibiting Lviv scholars from delivering their reports in their native language, even though agreement had been reached with the leadership of the St. Petersburg Academy of Sciences. This position of the congress organizers caused a real scandal in scientific and democratic circles in Russia and Western Europe and became a convenient excuse to discuss the difficult situation of the Ukrainian language and culture in the Russian Empire. An additional impetus for such a discussion was the publication in volumes XXXI and XXXII of the «Notes of the Shevchenko Scientific Society» of abstracts by Galician scientists, which were planned to be presented at the XI Archaeological Congress in Kyiv. A bibliographic review in «Kyiv Epic Stories» emphasized: «It is no exaggeration to say that the congress lost a great deal because it was deprived of the opportunity to familiarize itself with the quite substantial scientific works of Galician scholars» [24, p. 35].

The critical tone of M. Hrushevsky's works on the part of representatives of the Russian right-wing monarchist intelligentsia grew in line with the Ukrainian scholar's intensified efforts to popularize his views in Russian intellectual circles. A striking example of this is the reaction of its representatives to the appearance in an academic collection of the well-known article «The Usual Scheme of 'Russian' History and the Question of the Rational Structure of the History of the Eastern Slavs». Controversially received in academic circles of Russian scholars, it caused outrage in nationalist circles.

This position was most clearly presented by T. Florinsky in his review of Slavic literature. He emphasized the fallacy and harmfulness of allowing the Ukrainian language into academic publications and condemned the very fact of «patronage» of the Ukrainian cultural movement by some Russian scholars [25]. The Kyiv professor also focused on the conceptual foundations of the article, denying their scientific

validity. As a result, the author called on Russian historians to «give proper assessment to Hrushevsky's work». It should be noted that the theses expressed in T. Florinsky's review were later widely circulated by supporters of the pro-monarchist ideology [26, p. 139–140]. Adherents of the latter also saw a powerful ideological subtext in the publication, considering the scientific positions expressed in it to be the basis for the development of «separatist tendencies» among the Ukrainian intelligentsia of the country. Among them were those who, from the standpoint of the postulates of the «conspiracy theory», tried to prove the harmfulness and destructiveness of a separate interpretation of the historical destinies of two neighboring peoples, appealing to the classic Slavophile thesis about the «external threat» to the Slavs [27].

Despite intellectual resistance from some members of the Russian intelligentsia, M. Hrushevsky became increasingly active in the reading community of the Russian Empire, which was made possible first by Prince Petro Svyatopolk-Mirsky's «government spring» and later by the lifting of the ban on the Ukrainian language. The first monographic work with which the Ukrainian scholar entered the Russian reading market was «An Outline of the History of the Ukrainian People». Its appearance effectively introduced broad circles of Russian society to the national model of Ukraine's past and prompted a comprehensive discussion of M. Hrushevsky's scientific ideas in professional circles throughout the empire.

The interest toward the book proved so significant that most Russian historical journals reviewed its first edition. Some of these reviews were ordinary overviews of the new book's content and aimed to familiarize readers with its main ideas. Most reviewers recognized the importance of the book in scientific terms (a comprehensive presentation of Ukraine's past), socio-political terms (satisfying the growing interest of Russian intellectuals in the young Ukrainian movement and the culture and history of Ukrainians), and educational (the opportunity for Ukrainians in the empire to obtain balanced and scientifically sound knowledge about their past). Despite the popular nature of the publication, reviewers praised its scientific value as an independent work, written from a clear theoretical and methodological standpoint, taking into account a wide range of sources and literature [28, p. 232].

Despite the obvious ideological bias of most of the statements made in the book, reviewers noted the calm academic tone of the narrative and the objectivity in covering controversial scientific issues, which was particularly important in the sections devoted to the situation of Ukrainians in modern times. At the same time, numerous controversial comments were made. It is clear that most of these comments concerned issues that M. Hrushevsky presented in a spirit different from that of Russian historiographical tradition. Several provisions were criticized most as insufficiently substantiated: the continuity of the state tradition from Kyivan Rus to the Galicia-Volyn principality; the Ants as the direct ancestors of Ukrainians; the significance of the Ukrainian contribution to the treasury of East Slavic culture, etc. [29]. Despite these conceptual remarks, the debate also revolved around specific scientific issues, such as the interpretation of the class division of Old Russian society, the order of succession to the princely throne, and the understanding of the importance of the economic component in the social evolution of that time [30].

Overall, despite a number of critical remarks, the general assessment of the work was very favorable. One of the most consistent critics of the conceptual provisions of M. Hrushevsky's book, M. Chechulin, noted: «In general, Prof. Hrushevsky's book is very interesting; it reveals the author to be a scholar with considerable knowledge, capable of covering broad issues, and, we might even say, horizons» [29, p. 393]. O. Yatsymirsky expressed his regret that «such a great talent» had not yet taken up a chair at a Russian university [29, p. 394].

The importance of the publication of «Essay» also lay in the creation of a precedent. For the first time after the government's prohibitive actions against the Ukrainian language, it was permitted to publish an alternative to the historical ideology prevailing in the state to a wide readership [31]. M. Hrushevsky himself spoke quite figuratively about this in his 1904 report as head of the Shevchenko Scientific Society. According to him, the appearance of the «Essay» 'immunized' Russian censorship and made it possible for his works to further penetrate the Russian reading market, primarily his great «History» [32].

Along with academic reviews, «Essay» also received numerous responses from representatives of Russian intellectual life, concerned about the activation of the Ukrainian public and cultural movement in the Russian Empire and dissatisfied with the concessions made by the tsarist government in the sphere of its Ukrainian policy. Such reviewers perceived M. Hrushevsky's book as a real challenge to the state system and the integrity of the «Russian people». In their reviews, they focused on the Lviv professor's early historical reconstruction, vigorously polemicizing with his theses about the ethnic identity of Ukrainians, deriving their genesis from the Ant tribes, the vision of ancient Russian culture as specifically Ukrainian, etc. Instead of concrete arguments in favor of their views, such reviewers usually used emotional

attacks, often filled with epithets offensive to Ukrainians. For example, one of these critics of «Essay» – M. Pavlov – on the pages of the Kharkiv magazine «Peaceful labor» (edited by the head of the local department of «Russian Assembly» Professor O. Vyazgin), having considered the early historical model of the Ukrainian scientist, categorically stated that «the entire set of learned phrases and scientific words of Mr. Hrushevsky turns out to be nonsense», and expressed the belief that the latter's work «will not be distributed among conscious Russian readers simply because of the absurdity of the content» [33, p. 18]. It is noteworthy that this review, like the rest of the biased critical reviews that appeared on the work of the Lviv professor in Russian periodicals, was quite promptly reprinted by the Lviv «Halychanyn» [34]. In the preface to the second edition of «Essay», M. Hrushevsky called these critical reviews of his work «voices from the ravine».

M. Hrushevsky's «Essay on the History of the Ukrainian People» attracted the attention of a wide range of Russian specialists to his work, and the deepening liberalization of political life in the empire after the events of 1905 made it possible to further discuss the historical works of the Lviv professor, including his Ukrainian-language works. Despite the favorable opinion of the vast majority of Russian scholars regarding M. Hrushevsky's historical works, a chauvinistic segment of Russian intellectuals continued to attempt to discredit the social, political, cultural, and scientific work of the Lviv professor. In this regard, we can note a peculiar trend: the more intensively M. Hrushevsky reoriented his activities toward pro-Russian Ukraine and the more he became integrated into the Russian intellectual space, the more actively his opponents from the right-wing conservative camp acted, exercising their wit in numerous works criticizing the historical and theoretical foundations of the Ukrainian movement and finding ever new counterarguments. They traditionally emphasized the destructive influence of M. Hrushevsky's historical works on the integrity of the perception of the «usual scheme» of Russian history, which, in their far-sighted opinion, would have negative socio-political consequences for the empire. Such an 'exposing' work was especially actively carried out by Kyiv right-wing conservative circles led by the aforementioned T. Florynsky and the newspaper «Kyivan» [35– 37].

Despite the activity of Kyiv nationalists in creating a negative image of the scientific and cultural activities of Galician Ukrainians under the leadership of M. Hrushevsky, we note that the scientist increasingly successfully integrated into the Russian intellectual space, he was invited to collaborate in leading Russian magazines, and the scientist's creative ideas were reflected in the works of Russian historians. We also note that on the pages of liberal periodicals in the Russian Empire, the attacks of representatives of the right-monarchist camp were sharply criticized [38]. For example, the columnist of «Ethnographic Review», characterizing the most eloquent theses of the mentioned works of T. Florinsky, stated that they are an illustration of how «people of science are sometimes very evil and harmful to the people's cause and to science itself as publicists» [39, p. 154]. We note that T. Florinsky's anti-Ukrainianism was critically perceived far beyond the borders of the Russian Empire. Reviewers of the works of the Kyiv professor were surprised by his lack of restraint in discussing Ukrainian issues, emphasizing the political motivation of all research work [40].

Without losing hope of overcoming imperial restrictions on Ukrainian authors, M. Hrushevsky used each subsequent «thaw» in the national policy of the tsarist state to popularize Ukrainian claims. With this aim in mind, in order to familiarize a wider circle of interested readers who do not have sufficient knowledge of the Ukrainian language with his ideas, M. Hrushevsky offered a Russian translation of the first volume of his «History of Ukraine-Rus» to the audience. With this aim, he once again revised its content taking into account new scientific achievements. Russian scientific periodicals met M. Hrushevsky's work with interest and rather critically [41, p. 1–2], as evidenced by numerous reviews in leading historical journals. They gradually formulated key discussion problems that on the eve of the First World War became traditional for the Ukrainian-Russian historiographical dialogue. For example, P. Mykhaylov accused M. Hrushevsky of being biased in depicting the genesis of the Ukrainian people and statehood, of trying to «connect the fate of Rus' and Ukraine into a single whole, to untangle them from a single historical tangle». He also polemicized with M. Hrushevsky's views on the nature of the migration of the Slavs from west to east, defending the correctness of the theoretical foundations of the «usual scheme» of Russian history. Despite the noted discussion points and criticism of many of M. Hrushevsky's conceptual theses, the reviewer emphasized the important creative influence of the work on the further discussion of ancient Russian issues [42].

P. Mikhailov's critical remarks were echoed by O. Kiesewetter's review. The reviewer spoke favorably of the work itself, calling it «significant and extremely valuable», made «with the firm hand of a true

master». Like other Russian reviewers, he also noted the Ukrainian scientist's excessive categoricalness in his statements «about the borders of the Slavic ancestral homeland, about the southern origin of the name «Rus», about the Little Russianness of the ancient Slavic population of the Dnieper». However, he noted that the problems of ethnogenesis and state formation in the era of the Eastern European Middle Ages are «eternal» in science and are unlikely to ever be solved unambiguously given the modest capabilities of available sources. Therefore, M. Hrushevsky's hypotheses have full citizenship rights, especially since they stimulate the revival of discussions among specialists and change the perspective of the problem itself. The reviewer, like other reviewers of the first volume, highly praised the professional culture of M. Hrushevsky, the completeness of the sources he collected and the historiographical literature he worked on [43, p. 46–47].

Representatives of the right-wing monarchist camp reacted quite sharply to the appearance of M. Hrushevsky's «Kiev Rus», rightly seeing in the book a threat to the theory of «unity of the Russian people» they professed. A separate meeting of the Kyiv «Club of Russian Nationalists» was devoted to the criticism of the theses set out in the work, at which a doctor by profession, Professor I. Sikorsky, read a report «Russians and Ukrainians (Chapter from the Ethnological Catechism)». As the title of the report suggests, I. Sikorsky focused on criticizing the ethnological theory of M. Hrushevsky, denying the concept of the independence of the Ukrainian people as a separate ethnic group, which differs from neighboring ethnic groups in many anthropological parameters, substantiated in the book. Having presented a number of his arguments, obtained on the basis of a comparison of anthropometric data of the population of North Russian and Ukrainian provinces, the author came to the conclusion that «Ukraine» and «Ukrainians» are rather geographical and political terms, but not anthropological or ethnic. It is obvious that part of the territory of southeastern Europe was assigned by P. Hrushevsky under «Ukraine» without proper grounds, and its population was included in the «Ukrainians», but these Ukrainians anthropologically do not differ in any way from the Russian population [44, p. 12–13]. Further, I. Sikorsky substantiates in details his own theory of ethnogenesis in the Eastern European space, proving that any statements about the existence of a separate Ukrainian people and its language are inappropriate. I. Sikorsky also presented his arguments about the absence of a Ukrainian nation in a separate brochure «What is a Nation», published during the First World War.

Despite his active scientific, research, and organizational work, M. Hrushevsky continued to keep his finger on the pulse of popularizing Ukrainian history and culture among a wide range of readers. In 1906, the second edition of the popular science book «An Outline of the History of the Ukrainian People» was published. The most detailed review of the second edition of «Essay» on the pages of «European Herald» was given by Vasyl Storozhev. Unlike the review of the first edition of the work, which discussed purely professional issues, in the review of the new version of the book he focused on the worldview points that M. Hrushevsky laid down as the basis for the reconstruction of the past of the Ukrainian lands. Explaining this approach, the reviewer pointed out the peculiarity of the activity of the Lviv professor: «Being a serious scientist, the author brings a lot of feelings to his work and in Galicia is not only a representative of science, but also a sensitive public figure, a party man... The author undoubtedly views his work as a kind of national-cultural mission, reliably based on strictly scientific materials» [45, p. 109]. Such a symbiosis of a talented scientist and an active public figure in one person, the columnist noted, brought M. Hrushevsky considerable authority in wide circles of Ukrainian society on both sides of the Zbruch, which also stimulates attention to his worldview ideas. At the same time, such a combination, V. Storozhev assures, does not at all harm the scientific objectivity of the Ukrainian scientist, «who, due to his national passion, never falls into unpleasant pathos or narrow particularism». Considering «Essay» to be a concise account of the historical evolution of the Ukrainian people over many eras, V. Storozhev acknowledges the validity of the main points of the author's conceptual framework. Thus, he fully shares M. Hrushevsky's view of the Old Russian era as an organic component of Ukraine's past. The reviewer also finds convincing the Ukrainian scholar's thesis about the connection between the Old Russian and Lithuanian-Polish periods [45, p. 110].

Then the reviewer skips the presentation of the book of subsequent historical eras and moves on to the last parts, where M. Hrushevsky presents a detailed description of the state of Ukrainian lands in the late 19th – early 20th centuries. At the same time, he pays special attention to the analysis of the constitutional project of the Ukrainian scientist, the core of which was the idea of national-territorial autonomy for all national minorities of the Russian Empire. Demonstrating the advantages and disadvantages of M. Hrushevsky's project, the reviewer agrees with him in recognizing the need to normalize national

relations in the empire by abandoning its great-power traditions. As a result, V. Storozhev once again emphasized the importance of the appearance of the «Essay», calling it a «beautiful and valuable» book.

The success of «Essay on the History of the Ukrainian People» was so great both among specialists and among readers that the book was awarded the prestigious Count Uvarov Prize at the Academy of Sciences. The official review of the work itself and a brief description of M. Hrushevsky's scientific activity was made by D. Korsakov. He, in particular, wrote that all the scientific work of the Ukrainian scientist is a consistent development of the ideas of his teacher V. Antonovich and other Ukrainian historians of the 19th century. The reviewer highly appreciated M. Hrushevsky's scientific achievements, emphasized the objective tone of his works, and praised the value of the archaeographic and scientific and organizational activities developed in Galicia.

M. Hrushevsky set similar scientific and popularization tasks for his «Illustrated History of Ukraine», which he published in Russian shortly after the Ukrainian edition. Among the numerous and diverse reviews of M. Hrushevsky's historical works in general and his «Illustrated History of Ukraine» in particular, a special place is occupied by the critical review of the Russian Marxist historian M. Rozhkov. Since this is the first known analysis of M. Hrushevsky's historical views from the standpoint of the historical theory of Marxism, let us dwell on M. Rozhkov's critical speech in more detail. At the very beginning of the review, the reviewer notes that he views Hrushevsky's work as an interesting monument of Ukrainian «left nationalism», and the author as «blinded by nationalist enthusiasm» [46, p. 119]. It is these circumstances, according to the critic, that caused the book's numerous weak points. Among the latter, he names a separate consideration of internal and external history; a false depiction of the genesis of the Ukrainian people and the Ukrainian state tradition; an underestimation of the economic component of historical evolution; an incorrect understanding of the economic and social laws of human progress; national, not class explanation of a number of cultural, social and economic phenomena, etc. «Everywhere», the reviewer summarizes, «Mr. Hrushevsky is blinded by his cult of nationality, replacing the class foundation with a national one». Emphasizing the «petty bourgeois» nature of M. Hrushevsky's historical views, the reviewer nevertheless finds strong points in his work. For him, these are the depiction of the development of agriculture in the Ukrainian lands of the 17th century, the genesis of the Cossacks, and the struggle of the Cossacks against Polish oppression [46, p. 121].

Characterizing M. Rozhkov's review from the perspective of further deepening and diversifying Hrushevsky's reflection in historical science of the 20th century, we can speak of the formation of a synthesis of a classic for Russian historiography and a typical for Marxism complex of discursive problems in the discussion of M. Hrushevsky's creative heritage, and through his person – and the key postulates of Ukrainian national historical thought. The polemical basis of this discussion will gain further deepening in Soviet historical science of the 20s–30s, and perfection – in the 50s–80s. M. Rozhkov's speech with its acute ideological and class orientation attracted the attention of observers of Ukrainian intellectual life. Thus, in the magazine «Ukrainian Life» regarding the review of M. Rozhkov it was noted: «The reviewer rejects some views of the Ukrainian scientist on the understanding of the events of Ukrainian history, but the views of the reviewer himself, opposed to them, are too dogmatic and apodictic to have any convincing power. In some cases, Mr. Rozhkov shows himself not as a historian with whom one can agree or argue, but rather as a person of a certain party» [47]. The success of M. Hrushevsky's popular science works (both in Russian and Ukrainian) among a wide readership was evidenced by the lack of literature that would provide a scientific and at the same time adapted to the level of the average reader a generalized volume of knowledge about the Ukrainian past. Meeting the growing demand, the scientist published several more popular science essays in separate books.

However, representatives of the pro-monarchist camp were quite wary of M. Hrushevsky's popular science work in the Dnieper region. Another cause for concern was the appearance on the Russian book market of the Lviv professor's popular work, «About Old Times in Ukraine». The publication was reviewed in the pages of 'The Kyivan' by Anatolii Savenko, a well-known figure in the pro-monarchist movement and founder of the Kyiv Club of Russian Nationalists. From the standpoint of supporters of Black Hundred ideology, the author, instead of engaging in the expected scientific debate, trivially ridiculed his opponent's hypotheses as devoid of any scientific value. Traditionally for nationalists, accusing Ukrainian nationalists led by M. Hrushevsky of betraying the interests of the Slavs, A. Savenko emotionally emphasized that the work in question was «the most biased pamphlet I have ever read» [48; 49].

If the attitude of Russian intellectuals to the scientific heritage of M. Hrushevsky was generally balanced, then they perceived much more sharply the socio-political journalism of the Lviv professor,

which emphasized the priority of the struggle for the national and cultural liberation of Ukrainians, emphasized the need to consolidate all social strata of the people in defending their rights and freedoms. Such views could not but cause reservations on the part of Russian social democrats. For example, summarizing M. Hrushevsky's work «Ukrainianism in Russia, its requests and needs», one of the leaders of Russian social democrats V. Ulyanov-Lenin paid special attention to the author's thesis about the danger of the transformation, under the influence of the repressive policy of the tsarist regime, of the Ukrainian national liberation movement into a revolutionary and terrorist one. After all, in this way, not only the people may lose their leaders, but also the national component of the struggle against the tsarism will be eliminated, will recede into the background, giving way to the class component. Noting this thesis, Lenin responded eloquently in the margins of his notebook – «Reaction!!» [50, p. 26].

The growing tension in European politics in the early 1910s, as well as the activation of the Ukrainian national movement in Galicia and the Dnieper region led to an increase in the critical perception of it in Russian nationalist circles. An example of such «Ukrainian studies» of Kyiv nationalists is the report of the Russian historian and publicist Andriy Storozhenko, made by him at a meeting of members of the Kyiv Club of Russian Nationalists. As befits a professional historian, the speaker first of all outlined the broad background of the development of the Ukrainian socio-political movement over the past several centuries, devoting the greatest attention to the figure of M. Hrushevsky. He traditionally assigned the latter a leading role in the emergence and spread of the «Ukrainian fashion». Its most important component, no less traditionally points out A. Storozhenko, is the creation of an artificial Ukrainian language from numerous Latinisms and Polonisms, which the author called «Hrushevsky's language diseases».

Another striking example of anti-Ukrainian works that became widespread in the Russian Empire on the eve of the outbreak of war is the voluminous book by the Kyiv censor, a doctor by profession, Shchoholev Serhii, *Ukrainian Movement as a Modern Stage of South Russian Separatism*, published in 1912. The work took the form of a detailed report on institutions, publications, and individuals who were in any way involved in Ukrainian cultural and socio-political life in Russia and abroad. Perhaps the most attention in the book was devoted to the analysis of the scientific and socio-political activities of M. Hrushevsky, whom the author called «the heresiarch of the modern Ukrainian movement» [26, p. 73]. In his criticism of the scientific, organizational, and socio-political activities of the Lviv professor, S. Shchoholev was not original, but only conscientiously summarized and retold the assessments widespread in Russian nationalist literature.

The above-mentioned views of I. Sikorsky, A. Storozhenko and S. Shchoholev were extremely popular among Russian publicists, who appealed to their works when it was necessary to conduct a polemic with supporters of the originality of Ukrainian history and culture. On the pages of such Russian great-power journalism, the historiographical ideas of M. Hrushevsky were openly profaned. He himself often became the object of sharply satirical essays, where his activities were hyperbolized to the point of absurdity, and the figure itself acquired caricatured features. The author of «History of Ukraine-Rus» was usually portrayed as the most authoritative figure in Ukrainian life - the creator of the Ukrainian language and the modern Ukrainian movement, the goal of which was the separation of Ukrainian territories from the Russian Empire.

Conclusions. Summarizing our observations on the Russian reception of M. Hrushevsky's creative legacy during the late 19th and early of the 20th centuries we can confidently assert that it became a kind of mirror that clearly reflected the attitude toward all Ukrainians on the part of representatives of many branches of Russian scientific and socio-political thought. The rapid evolution of the theoretical foundations of the Ukrainian movement at the end of the 19th and in the early of the 20th centuries, the diversification of cultural and scientific forms of national life, and the complication of its socio-political field required adequate reflection on the part of Russian intellectuals. As a result, several interpretative approaches were created, ranging from quite successful attempts at academic analysis of M. Hrushevsky's historiographical legacy to outright profanation of the entire spectrum of his activities by supporters of the right-wing monarchist ideology. It should be noted that manifestations of these approaches can also be traced in contemporary Russian Ukrainian studies, in which M. Hrushevsky continues to be a symbol of Ukrainian identity of his era.

Funding. The study was supported by the state funding program «National and Imperial Pantheons of Heroes as Frames of Civilizational Rift in the Context of the Russian-Ukrainian War» (number of state registration 0126U000199) with the support of the Ministry of Education and Science of Ukraine.

Список літератури

1. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
2. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
3. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.). Київ: Дрогобич, 2008. 494 с.
4. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.). Дрогобич, 2012. 169 с.
5. Тельвак В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2006. Вип. X. С. 348–358.
6. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
7. Тельвак В. Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
8. Тельвак В. Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*. 2011. № 2–3. С. 290–298.
9. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
10. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
11. Telwak W. Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*. 2013. Вип. 12. С. 129–136.
12. Тельвак В. Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині в оцінках сучасників. *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska. Sectio F. Lublin*, 2016. Vol. LXXI. S. 65–88.
13. Тельвак В. Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35–36. С. 354–366.
14. Тельвак В. Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті рр.). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років*. 2011. Вип. 5. С. 72–82.
15. Тельвак В. «Добрий історик, але поганий політик»: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1–2. С. 35–64.
16. Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 111–125.
17. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
18. Тельвак В., Курилишин К., Тельвак В. Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.). *Руккописна та книжкова спадщина України*. 2022. Вип. 28. С. 347–371.
19. Панькова С. М. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. 305 с.
20. Романцова Н. І. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
21. Н. Р.–в. [Рышков Н.]. Записки наукового товариства імені Шевченко. Виходять у Львові під редакцією Михайла Грушевського. Т. XIX. Львів, 1898. *Исторический вестник*. 1898. Т. LXXIV. С. 316–318.
22. Проф. Т. Д. Флоринский. О усвоении малорусскому языку роли органа науки и высшей образованности. *Галичанинъ*. 1900. Ч. 40. С. 1.
23. Флоринский Т. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению. *Университетские известия*. 1901. № 4. С. 38–45.
24. В. Д. [Доманицький В.]. Записки наукового товариства імені Шевченка, тт. 31–32. *Киевская Старина*. 1900. Т. LXXI. С. 34–35.
25. Флоринский Т. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению. *Университетские известия*. 1905. № 11. С. 184–189.
26. Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев, 1912. 588 с.
27. Радченко К.: Статті по славяноведенню. Выпуск I. Спб., 1904. *Журнал министерства народного просвещения*. 1905. Ч. CCCLXI. С. 443–453.
28. Черепин В. Родная история (Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. СПб. 1904). *Киевская Старина*. 1905. Т. LXXXIX, № 5. Отд. I. С. 228–233.
29. Чечулин Н. Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. СПб., 1904. 380 с. *Журнал министерства народного просвещения*. 1905. Ч. CCCLVIII. С. 393–399.
30. Сторожев В. Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. СПб., 1904. *Мир Божий*. 1905. № 2. С. 49–51.
31. А. Я. [А. Яцимирский]. Проф. М. Грушевский. Очерк истории украинского народа. СПб., 1904. 380 с. *Исторический вестник*. 1905. № 2. С. 694–695.
32. Загальні збори (дня 19 цвітня 1905). *Хроніка НТШ*. Львів, 1905. Ч. 22. С. 3–7.
33. Павлов Н. М. Ученый труд господина профессора Грушевского «Очерк истории украинского народа». Харьков, 1905. 27 с.
34. Павлов Н. М. Сепаратизм в науке. *Галичанин*. 1905. Ч. 48–55.
35. Половинчак Ю. М. Боротьба газети «Киевлянин» з українством наприкінці XIX – початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2007. 20 с.
36. Тельвак В. «Ереснарх українського руху» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини XX ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2010. Вип. 20. С. 131–154.
37. Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2007. Вип. 17. С. 16–38.
38. В. Ш. Существует ли украинский сепаратизм? *Киев*. 1910. № 8. С. 2–5.

39. А. М. [Максимов А.]. Флоринский Т. Малорусский язык и «українсько–руський» литературный сепаратизм. *Этнографическое обозрение*. 1900. № 3. С. 151–154.
40. Polivka J.: Prof. T.D. Florinskij, Slavjanskoje plemja. *Českó Časopis Historickó*. Praha, 1908. Sešit 1. S. 85–90.
41. Бороздин И. Русская историческая литература в 1911 году. Отдельный оттиск. 4 с.
42. Михайлов П. Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. *Журнал министерства народного просвещения. Новая серия*. 1913. Ч. XLVII. С. 389–403.
43. Кизеветтер А. Проф. Мих. Грушевский. Киевская Русь. Т. I. *Русская мысль*. 1911. № 2. С.46–47.
44. Сикорский И. А. Русские и украинцы (Глава из этнологического катехизиса). Доклад в Клубе Русских Националистов в Киеве 7 февраля 1913 года. Киев, 1913. 56 с.
45. Сторожев В. Проф. М. С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. *Образование*. 1906. № 6. С. 107–109.
46. Рожков Н. Проф. Мих. Грушевский. Иллюстрированная история Украины. С.-Петербург, б. г. *Современный мир*. 1913. № 4. С. 119–121.
47. Литературная летопись. *Украинская жизнь*. 1913. № 6. С. 110.
48. Любопытная брошюра «Мих. Грушевского». *Галичанинъ*. 1907. Ч. 173. С. 2–3.
49. Тельвак В. Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 127–133.
50. Ленинский сборник / под ред. В. Адоратского и др. Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. Т. XXX. 330 с.

References

1. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). Mykhailo Hrushevskiy: biography against the background of the times. Kherson [in Ukrainian].
2. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: biographical essay. Kyiv [in Ukrainian].
3. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2012). The figure of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century). Drohobych [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2006). Popular scientific works of Mykhailo Hrushevskiy in historiographical discussions of the beginning of the 20th century. *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk [Drohobyt'sky local history collection]*, X, 348–358 [in Ukrainian].
6. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2021). Modern Hrushevsky studies: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the «Ukrainian Historical Journal» (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslan Pirog. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2–3, 290–298 [in Ukrainian].
9. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
10. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhiivski istorychni chytannia [Gurzhyi's historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
11. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Sensus Historiae*, XII, 129–136 [in Polish].
12. Telvak, V. (2016). Social and political activities of Mykhailo Hrushevskiy in Galicia in the assessment of contemporaries. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, LXXI*, 65–88 [in Ukrainian].
13. Telvak, V. (2000). Study of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939–1990). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna [Bulletin of Lviv University. The series is historical]*, 35–36, 354–366 [in Ukrainian].
14. Telvak, V. (2011). Study of the reception of Mykhailo Hrushevskiy's creative heritage in the historiography of the Ukrainian diaspora (40s-80s). *Studii z istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Studies on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]*, 5, 72–82 [in Ukrainian].
15. Telvak, V. (2015). A good historian, but a bad politician»: the reception of the creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy after 1914. *Scriptorium nostrum*, 1–2, 35–64 [in Ukrainian].
16. Telvak, V. (2008). The life and creative path of M. Hrushevskiy in the jubilee evaluations of 1926. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 6, 111–125 [in Ukrainian].
17. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevskiy in Polish historiography (late 19th-20th centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 67–82 [in Ukrainian].
18. Telvak, V., Kurylyshyn, K., Telvak, V. (2022). Mykhailo Hrushevskiy and the magazine «Dilo»: cooperation, conflicts, reception (until 1914). *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy [Manuscript and book heritage of Ukraine]*, 28, 347–371 [in Ukrainian].
19. Pankova, S. M. (2018). *Journalism of Mykhailo Hrushevskiy as a source of research on social and political thought in Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century*: thesis ... candidate history Sciences. Kyiv [in Ukrainian].
20. Romantsova, N. I. (2019). Mykhailo Hrushevskiy in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography. Mariupol [in Ukrainian].
21. N. R.–v. (1898). [Ryshkov, N.]. Notes of the Shevchenko Scientific Society. Published in Lviv under the editorship of Mikhail Hrushevsky. Vol. 19. Lviv, 1898. *Ystorycheskyi vestnyk [Historical Bulletin]*, LXXIV, 316–318 [in Russian].
22. Prof. T. D. Florinsky (1900). On the assimilation of the Little Russian language as an organ of science and higher education. *Halychanyň [Galichanin]*, 40, 1 [in Russian].
23. Florinsky, T. (1901). Critical and bibliographical review of the latest works and publications on Slavic studies. *Unyversytetskye yzvestyia [University News]*, 4, 38–45 [in Russian].
24. V. D. (1900). [Domanitsky, V.]. Notes of the Shevchenko Scientific Society, vols. 31–32. *Kyevskaia Staryna [Kievskaya Staryna]*, LXXI, 34–35 [in Russian].

25. Florinsky, T. (1905). A critical and bibliographic review of the latest works published in Slavic studies. *Unyversytetskye yzvestyia [University news]*, 11, 184–189 [in Russian].
26. Shchegolev, S. (1912). The Ukrainian movement as a modern stage of South Russian separatism. Kyiv [in Russian].
27. Radchenko, K. (1905). Articles on Slavic studies. Issue I. SPb., 1904. *Zhurnal mynysterstva narodnoho prosveshcheniya [Journal of the Ministry of National Education]*, CCCLXI, 443–453 [in Russian].
28. Cherepin, V. (1905). Native history (Prof. Mykh. Hrushevsky. Essay on the history of the Ukrainian people. St. Petersburg, 1904). *Kyevskaia Staryna [Kievskaya Staryna]*, LXXXIX, 5, 228–233 [in Russian].
29. Chechulin N. (1905). Prof. Mich. Hrushevsky An outline of the history of the Ukrainian people. SPb., 1904. p. 380. *Zhurnal mynysterstva narodnoho prosveshcheniya [Journal of the Ministry of National Education]*, CCCLVIII, 393–399 [in Russian].
30. Storozhev, V. (1905). Prof. M. S. Hrushevsky. An outline of the history of the Ukrainian people. St. Petersburg, 1904. *Myr Bozhyi [Peace of God]*, 2, 49–51 [in Russian].
31. A. Ya. (1905). [Yatsymirskyi, A.]. Prof. M. Hrushevskyi. An outline of the history of the Ukrainian people. SPb, 1904. P. 380. *Ystorycheskyi vestnyk [Historical Review]*, 2, 694–695 [in Russian].
32. (1905). General meeting (April 19, 1905). *Khronika NTSh [Chronicle of the SSS]*, 22, 3–7 [in Russian].
33. Pavlov, N. M. (1905). Scholarly work of professor Hrushevsky «Essay on the history of the Ukrainian people». Kharkov [in Russian].
34. Pavlov, N. M. (1905). Separatism in science. *Halychanyn [Galichanin]*, 48–55 [in Russian].
35. Polovinchak, Yu. M. (2007). The struggle of the newspaper «Kievlyanin» with Ukrainianism in the late 19th – early 20th centuries: Author's abstract of the dissertation on the history of science. Kyiv [in Ukrainian].
36. Telvak, V. (2010). «Heresiarch of the Ukrainian movement» (reception of the creative heritage of M. Hrushevsky in the Russian right-wing monarchist environment of the first third of the 20th century). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographical studies in Ukraine]*, 20, 131–154 [in Ukrainian].
37. Telvak, V. (2007). The first volume of Mykhailo Hrushevsky's «History of Ukraine-Rus» in the assessments of contemporaries. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographical studies in Ukraine]*, 17, 16–38 [in Ukrainian].
38. V. Sh. (1910). Is there Ukrainian separatism? *Kiev [Kyiv]*, 8, 2–5 [in Russian].
39. A. M. (1900). [Maksimov, A.]. Florinskyi T. The Little Russian language and «Ukrainian-Russian» literary separatism. *Etnograficheskoe obozrenye [Ethnographic review]*, 3, 151–154 [in Russian].
40. Polivka, J. (1908). Prof. T. D. Florinskij, Slavjanskoje plemja. *Českó Časopis Historickó [Czech Historical Review]*, 1, 85–90 [in Czech].
41. Borozdin, I. (1911). Russian historical literature in 1911. Separate print. 4 p. [in Russian].
42. Mikhailov, P. (1913). Prof. Mich. Hrushevsky Kievskaya Rus. T. I. *Zhurnal mynysterstva narodnoho prosveshcheniya [Journal of the Ministry of National Education]*, XLVII, 389–403 [in Russian].
43. Kiesewetter, A. (1911). Prof. Mich. Hrushevsky Kievskaya Rus. T. I. *Ruskaia mysl [Russian thought]*, 2, 46–47 [in Russian].
44. Sikorsky, I. A. (1913). Russians and Ukrainians (Chapter from Ethnological Catechism). Speech at the Club of Russian Nationalists in Kyiv on February 7, 1913. Kyiv [in Russian].
45. Storozhev, V. (1906). Prof. M. S. Hrushevsky. An outline of the history of the Ukrainian people. *Obrazovanye [Education]*, 6, 107–109 [in Russian].
46. Rozhkov, N. (1913). Prof. Mich. Hrushevsky Illustrated history of Ukraine. *Sovremennyi mir [Modern world]*, 4, 119–121 [in Russian].
47. (1913). Literary chronicle. *Ukraynskaia zhyzn [Ukrainian life]*, 6, 110. [in Russian].
48. (1907). Curious pamphlet «Mikh. Hrushevsky». *Halychanyn [Galichanin]*, 173, 2–3 [in Russian].
49. Telvak, V. (2018). The cultural policy of Mykhailo Hrushevsky as an editor of peasant newspapers. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 19, 127–133 [in Ukrainian].
50. Adoratsky V. et al. (eds.) (1937). Lenin's collection. Vol. XXX. Partizdat of the Central Committee of the CPSU(b) [in Russian].

Vitalii TELVAK

Doctor of Historical Sciences, Professor at Department
of World History and Special Historical Disciplines,
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
e-mail: telvak1@yahoo.com

This is an open access article
under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Polish-Ukrainian relations at Lviv University in the documents of the Central Archives of Historical Records in Warsaw: "The Hrushevsky Case"

Abstract. *The purpose of the article is to examine the heuristic potential of documents from the collections of the Central Archives of Historical Records in order to elucidate the nature and dynamics of Mykhailo Hrushevsky's relationships with his colleagues at Lviv University. The methodological basis of the work is an interdisciplinary approach with particular emphasis on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method based on the principles of objectivity and historicism. The scientific novelty of this study lies in its first dedicated attempt to assess the heuristic potential of "The Case of Professor Hrushevsky in Lviv" as a source for reconstructing Polish-Ukrainian relations at the principal institution of higher learning in the Galician region. Conclusions. As the analyzed documents from the collections of the Central Archives of Historical Records and the university fonds preserved in the State Archives of Lviv Region demonstrate, the fraught relations between Mykhailo Hrushevsky and his Polish colleagues were, in many ways, a mirror of the broader interethnic dialogue in the Dniester region. While both Polish and Ukrainian intellectuals were, at least in principle, united by an ideal of collegial cooperation and a shared understanding of the university's lofty civilizational mission, they ultimately stumbled over their parallel visions of Galicia as a national Piedmont – a starting point for the restoration of their respective nations' political agency. Accordingly, both the eminent scholar and his opponents viewed Lviv University as a forge for the national intelligentsia. Polish actors therefore sought by all means to marginalize Ukrainian influence within the institution, tolerating their presence only insofar as it was required by state legislation. For his part, the Ukrainian historian, pursuing a project of "catch-up" modernization for the East Galician community, strove to expand – at any cost – the limited opportunities available for national culture within the region's principal academic institution, opportunities that had already been curtailed by a long history of discriminatory policymaking by local elites. The mutual exclusivity of these discourses drove the conflict from a chronic into an acute phase. Although Polish elites largely succeeded in restricting the sphere of activity of their opponent, the traditions of cultural resistance he fostered, along with the cadres of the national intelligentsia shaped by his historical vision, exerted a significant influence on the course of Polish-Ukrainian relations in the interwar period.*

Keywords: M. Hrushevsky, Lviv University, Central Archives of Historical Records, Polish-Ukrainian relations, "The Case of Professor Hrushevsky".

Віталій ТЕЛЬВАК

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>, e-mail: telvak1@yahoo.com

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМИНИ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В ДОКУМЕНТАХ ГОЛОВНОГО АРХІВУ ДАВНІХ АКТІВ У ВАРШАВІ: «СПРАВА ПРОФ. ГРУШЕВСЬКОГО»

Анотація. *Мета дослідження* полягає у відтворенні евристичного потенціалу документів з колекцій Головного архіву давніх актів для з'ясування характеру й динаміки взаємин М. Грушевського з його колегами по Львівському університету. **Методологічне підґрунтя** роботи становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і порівняльно-історичному методі, виходячи з принципів об'єктивності та історизму. **Наукова новизна** дослідження полягає у першій спеціальній спробі з'ясування евристичного потенціалу «Справи проф. Грушевського у Львові» для реконструкції польсько-українських взаємин у головній вищій школі галицького краю. У **висновках** відзначено, що документи з фондів Головного архіву давніх актів і матеріали університетського фонду у Державному архіві Львівської області доводять непрості взаємини М. Грушевського з польськими колегами, що були своєрідним дзеркалом міжнародного діалогу на Наддністрянщині. Прихильні ідеї товариської співпраці й об'єднані розумінням високої цивілізаційної місії Університету, польські й українські інтелектуали натомість спіткнулися об подібність бачення Галичини як національного П'ємонту, з якого має розпочатися відновлення політичної суб'єктності їхніх народів. Відтак і Львівський університет визначний учений і його опоненти однаково розуміли як кузню кадрів національної інтелігенції. Тому польські діячі всляго відсували українців від впливів у цій інституції й терпіли їхню присутність єдино з огляду на вимоги державних законів. В свою чергу, український історик, реалізуючи проєкт навздогінної модернізації східногалицької спільноти, намагався будь-що розширити ті скромні можливості для національної культури в головному навчальному закладі краю, що залишилися після тривалої дискримінаційної законотворчості місцевих еліт. Взаємовиключність цих дискурсів зумовила переростання

конфлікту з хронічної фази у гостру. І хоча польським елітам вдалося значною мірою обмежити поле діяльності в краю свого опонента, сформовані ним традиції культурного опору й виховані на його історичній ідеології кадри національної інтелігенції, помітно вплинули на перебіг польсько-українських взаємин у міжвоєнний час.

Ключові слова: М. Грушевський, Львівський університет, Головний архів давніх актів, польсько-українські взаємини, «Справа проф. Грушевського».

Problem statement. Studying the Galician period of Mykhailo Hrushevsky's life and work – particularly his years of teaching at Lviv University – we are often led to wonder how his academic activity was perceived by officials of the Viennese Ministry of Education. In this context, scholars have repeatedly pointed to the need to examine the archival holdings of that institution. For a long time, however, this task remained unfulfilled, largely due to the chronic financial constraints of Ukrainian scholarship.

As it turns out, the task is far less daunting than once assumed. A substantial body of documentation from Lviv University dating to Hrushevsky's tenure – materials that were originally dispatched to Vienna – was, in the interwar period, transferred to Warsaw. There, it found a concentrated repository within the collections of the Central Archives of Historical Records.

A close examination of this substantial – and in places still uncatalogued – collection reveals that references to Mykhailo Hrushevsky appear throughout, as one might expect. More than that, a separate archival file was assembled under the title “The Case of Professor Hrushevsky in Lviv.” It brings together documents reflecting assessments of the Ukrainian historian's work from the standpoint of the Polish university administration and the Faculty of Philosophy.

Within this file are concentrated the grievances voiced by Polish intellectuals against their Ukrainian colleague – grievances that mirror the broader complexity of interethnic relations within the walls of the region's foremost institution of higher learning, Lviv University. A careful analysis of this archival case makes it possible to reconstruct the causes behind the growing Polish–Ukrainian tensions at the university, while also offering a more nuanced understanding of the positions held by the opposing sides.

Analysis of recent publications. For the first systematic exploration of the holdings of the Central Archives of Historical Records as a source for reconstructing Polish–Ukrainian relations at Lviv University, we are indebted to the distinguished scholar Krzysztofa Michalewska, whose substantial article “The Question of the Ukrainian University, 1848–1914 [1] broke important ground in assessing their heuristic value. Later, the materials of the Central Archives of Historical Records were studied in depth by Jukasz Adamski during his work on a book about Mykhailo Hrushevsky.

Among other things, Adamski pointed to the existence of a separate file containing documents produced by the Polish leadership of the Faculty of Philosophy at Lviv University – documents that cast light on the renowned historian's struggle for the national rights of Ukrainian students [2, s. 26]. Given their importance for scholars investigating interethnic relations within the university, the materials gathered in this file call for a comprehensive analysis of their heuristic potential.

A considerable body of scholarship has by now been devoted to the Polish–Ukrainian confrontation at Lviv University, the epicentre of which lay in Mykhailo Hrushevsky's uncompromising stance in defending the national rights of his students. Existing studies typically present a stark picture of steadily mounting tensions between the Ukrainian historian and the Polish administration, and, consequently, with his colleagues at the Faculty of Philosophy.

In this interpretive landscape, Polish scholars – most notably Urszula Jakubowska [3], Krzysztof Stopka [4], and Jukasz Adamski [2, s. 94–112] – have tended, unsurprisingly, to place the blame on what they describe as Hrushevsky's “radical” demands. Ukrainian historians, for their part – above all Oleksii Sukhyi [5], Volodymyr Kachmar [6–7], and Vitalii Telvak [8–22] – have instead foregrounded the ethical dimensions of the Polish intellectuals' intransigence. This divergence of perspectives underscores the need for a comprehensive reconstruction of the problem – one that takes into account both the established interpretations and the newly available documents from the collections of the Central Archives of Historical Records.

The purpose of the article is to examine the heuristic potential of documents from the collections of the Central Archives of Historical Records in order to elucidate the nature and dynamics of Mykhailo Hrushevsky's relationships with his colleagues at Lviv University.

Presenting main material. The immediate impetus for the formation of “The Case of Professor Hrushevsky in Lviv” can be traced to the well-known events of 11 July 1901, which unfolded within the walls of Lviv University. To recall: at a meeting of the council of professors of the Faculty of Philosophy, during the discussion of whether to continue the Ukrainian-language lectureship held by Mykhailo Hrushevsky – who, in his dealings with Polish colleagues, principledly used Ukrainian – he was interrupted by the dean, Kazimierz Twardowski, who asked him to switch to Polish. When the Ukrainian historian

declined to comply, the chair requested another Ukrainian professor, Kyrylo Studynsky, to translate his colleague's remarks. Instead, however, of conveying the substance of Hrushevsky's position, Studynsky began to elaborate his own view of the matter. Thus deprived of the opportunity to communicate his stance to his colleagues, Hrushevsky left the meeting hall.

It should be noted that this was neither the first nor the last clash between Mykhailo Hrushevsky and the Polish regional and university authorities over the language question. In fact, such misunderstandings arose already in the very first days of his stay in Lviv, during a visit to the vice-president of the Regional School Council, the well-known Polish historian Michał Bobrzyński, who had made considerable efforts to bring the talented student of Volodymyr Antonovych to Galicia.

At that meeting, the newly appointed professor spoke, quite naturally, in Ukrainian. When Bobrzyński expressed the wish that he should try to use Polish, Hrushevsky replied that, in keeping with the principle of equality, his Polish colleagues ought likewise to command Ukrainian. This response evidently took the Polish politician by surprise, as he had expected a different kind of answer in return for his efforts. The young professor himself later confided to his mentor and friend Oleksandr Barvinsky that the encounter had been somewhat awkward, admitting in a letter that “my first meeting with Bobrzyński was not particularly successful” [23, c. 63].

Thereafter, the Ukrainian historian continued to receive increasingly insistent advice from his Polish colleagues to master Polish and to use it exclusively within the walls of Lviv University. The young professor repeatedly alludes to this pressure in his correspondence of the period. Thus, in a letter of July 1895 to Oleksandr Barvinsky, he writes: “At a meeting of the habilitation commission, Wojciechowski made a scene – he would not let me speak in Ruthenian and said all sorts of things. I was ready afterward to withdraw from the commission and, if he behaved similarly at the faculty, to declare that I could not attend under such circumstances. But that same evening, at a collegial gathering, ‘Poland’ came forward with a kind of pacification – Balasits drank to the health of his Ruthenian colleagues in my honor and spoke of the ‘Ruthenianization’ of the university, adding that the Poles did not begrudge it... Wojciechowski tried to persuade me, yet continued to insist on the same point, saying that next year the rector and the deans would make trouble for me if I did not speak Polish. Such is the situation!” [23, c. 96].

It is important to note that, in using Ukrainian in his everyday communication at Lviv University, Mykhailo Hrushevsky did not, in fact, seek confrontation with Polish circles. On the contrary, in his first months in Lviv he remained a supporter of the political course of the “New Era” and, for a time, was influenced by the illusions of his Kyiv mentors regarding the supposed goodwill of Galician Poles toward the Ukrainian cause. In this spirit, he attempted to meet his colleagues halfway and would not infrequently switch to Polish in private communication. Thus, in one of his letters to a senior colleague, he reported: “I try to act with the utmost caution, so as, especially at the outset, not to alienate or offend anyone. When you are in Lviv, you will see to what extent I have succeeded in this” [23, c. 63]. Advice to master spoken Polish as quickly and thoroughly as possible also came from Hrushevsky's mentors in Kyiv. His teacher in public and political matters, Oleksandr Konysky, emphasized to his protіжй: “You would do very well to ‘learn’ to speak Polish; all circumstances, courtesy, and our own interests require it!” [24, c. 81].

Yet the events of the late nineteenth century – above all, the obstacles deliberately created by the university authorities to the appointment of new candidates to Ukrainian chairs – repeatedly convinced Mykhailo Hrushevsky that the Polish administration of Lviv University regarded the institution as an exclusively Polish educational establishment. Within such a framework, the very presence of a Ukrainian voice was treated as an unwelcome necessity – one to be eliminated if possible, or at the very least reduced to a minimum [19]. Hrushevsky poured out his frustration at this realization in a letter to the aforementioned leader of the Galician narodovtsi: “But when it becomes clear that the Poles have no need of any Ruthenians – neither the compliant nor the unyielding – then there is no desire to be accommodating with them. You can well imagine what mood and inclination toward the university this leaves me with” [23, c. 96].

Thus, the eminent historian altered his course, embarking on a protracted and emotionally taxing struggle for a Ukrainian university in Lviv. Since this issue has already generated a substantial body of scholarship, suffice it to note that one important component of this struggle was his principled decision to use exclusively Ukrainian within the walls of Lviv University. Putting into practice his conviction that the Ukrainian language had the right to serve as a full-fledged instrument of academic communication at all levels – from teaching to administration – Mykhailo Hrushevsky conducted his official correspondence and communicated with colleagues solely in his native tongue. At most, he resorted to transliterating Ukrainian into the Latin alphabet; a considerable number of such letters have been preserved in the archives of Lviv University, now held in the State Archives of Lviv Region. The historian justified this

practice by invoking the relevant imperial rescript, which defined the university as a bilingual institution, as well as by pointing out that his imperial appointment as professor contained no requirement to possess proficiency in Polish.

It is hardly surprising that the university administration, consistently cultivating the Polish character of the institution, did not reconcile itself to such conduct on the part of its professor, repeatedly reminding him of the need to communicate in Polish. In his diary and correspondence of the time, Mykhailo Hrushevsky frequently alludes to minor clashes arising from this issue. The emotional strain caused by such misunderstandings is evident, for instance, in the following note: “I received a ‘remark’ from the dean (contemptuously!), in a rather arrogant tone, for a Ruthenian note by which I excused myself from a promotion” [25, c. 43]. Several years of such confrontation took a visible toll on the Ukrainian historian, a fact reflected even in the pages of his Autobiography of 1906: “...My relations with the Polish university collegium, which wished to see in me a compliant satellite of Polish domination, soon deteriorated completely and brought no small measure of distress” [26, c. 201].

Yet it was the events of July 1901 that were destined to become a turning point in the long-smouldering confrontation between Mykhailo Hrushevsky and the Polish-dominated leadership of Lviv University. This otherwise routine conflict acquired broader significance largely through the mediation of the Lviv press – both Ukrainian and Polish. The former focused on the disenfranchisement of Ukrainians and their language within the walls of the region’s principal university, portraying Hrushevsky as a champion striving to restore historical justice, given that from its very foundation the institution had been legally constituted as bilingual (*utrakvist*). On the other side, the Ukrainian historian was depicted as a wilful violator of both written and unwritten corporate norms, a persistent disturber of academic harmony – an image that Polish publicist writing would continue to reinforce and deepen up to the outbreak of the First World War. Moreover, in an effort to elicit the desired emotional response from its readers, a contributor to the newspaper *Gazeta Narodowa* claimed that, as he left the meeting, Mykhailo Hrushevsky had slammed the door. This fabrication was ultimately refuted by Ludwik Finkel, who succeeded Kazimierz Twardowski as dean [27, c. 2].

The media attention compelled both sides of the conflict to explain the rationale behind their conduct to the public. The position of the Polish professors was recorded in the minutes of the Faculty Council meeting. According to this account, Mykhailo Hrushevsky ignored Kazimierz Twardowski’s repeated request to switch to Polish and, after Kyrylo Studynsky began translating at the dean’s suggestion, left the session without offering any explanation [28, ф. 26, оп. 7, спр. 452, арк. 97–97зв.]. Hrushevsky, for his part, emphasized that Studynsky, instead of translating his remarks, chose to contribute his own views to the discussion. Thus deprived of his voice, he was effectively forced to withdraw from the meeting. This explanation largely vindicated the Ukrainian historian in the eyes of the public and cast the entire incident in an unfavorable light for the Polish side. Indeed, it was evident that, having lived for a long time in the multicultural environment of Lviv, the Polish professors possessed sufficient command of Ukrainian to understand their colleague’s speech and allow him to finish. At the same time, it was no less clear that Hrushevsky himself had by then acquired a solid command of Polish, enabling him to articulate his position in that language if he had so wished. In this sense, both sides were defending matters of principle.

Thus, the opposing sides set about inscribing their own “truth” of the events of 11 July into the public discourse. At the subsequent meeting of the council of professors of the Faculty of Philosophy on 16 July 1901, the customary verification of the previous minutes took place. At this session, which the Ukrainian historian did not attend, the dean read out his request to include in the record the above-mentioned explanation. However, his Polish colleagues concluded that this line of argument advanced by the Ukrainian scholar “did not reflect the actual state of affairs” [28, ф. 26, оп. 13, спр. 46, арк. 3–3зв.]. Accordingly, they unanimously supported the dean’s proposal to retain the previous version of the document, in which Mykhailo Hrushevsky’s conduct was presented as unethical. It was entirely predictable that the Ukrainian historian refused to sign such a version of the minutes, appending instead a *votum separatum*, in which he once again explained his actions by the impossibility of making himself heard by his colleagues. Moreover, in response to the rumors circulating in Lviv, in the autumn of 1901 the scholar published the aforementioned explanation together with an open letter to the dean in the Lviv newspaper *Dilo*. Addressing Kazimierz Twardowski, Hrushevsky emphasized the ethical dimension of the issue: “Not being under any obligation to know Polish, the undersigned is at the same time convinced that the principle of equality of the two regional languages at Lviv University... is incompatible with the exclusion of the Ruthenian language from use in faculty meetings and in the dealings of individual professors with the university authorities; any restriction in this respect would constitute an injustice toward professors holding Ruthenian chairs” [29, c. 2–3].

Evidently, it was precisely this *votum separatum* that prompted the Polish professors to take more decisive action. According to the academic regulations of the time, all faculty council minutes were translated into German and forwarded to the Ministry of Education in Vienna. This created an urgent need to neutralize the potential implications of Mykhailo Hrushevsky's appended explanation, which suggested that Ukrainian professors at Lviv University were being subjected to discrimination on linguistic grounds. To this end, it was decided to inform the Ministry of Education about Hrushevsky's alleged repeated violations of university regulations. The initiative for this move came from Ludwik Finkel. The minutes of the professors' council recorded the following: "Professor Finkel proposes that the dean's office, when forwarding the minutes of the meeting to the Ministry, also inform it that, contrary to the provisions of the imperial decree of 27 April 1879, Professor Hrushevsky uses the Ukrainian language at faculty meetings and in official university documents" [28, ф. 26, оп. 13, спр. 46, арк. 4].

As a consequence of this initiative, a memorandum by Kazimierz Twardowski was produced, the scope of which, however, extended well beyond the incident under discussion. In this document, dated 24 July 1901, the then dean sought to bring together the full range of grievances that Polish professors had accumulated against their Ukrainian colleague over the preceding period. It should be noted that this document remains virtually unknown to Hrushevsky scholars and has never been translated from German. Its contents have only been briefly summarized in the monograph of the aforementioned Łukasz Adamski. At the same time, Twardowski's text proves highly informative for clarifying a number of aspects of Mykhailo Hrushevsky's Galician-period biography. For this reason, we publish it in full in the appendix to this article [30, zespół C. K. Ministerstwo Wyznań i i Oświaty, sygn. 87u (Affaire prof. Hruszewski in Lemberg), k. 383–389].

Thus, at the end of July 1901, the chancellery of Lviv University dispatched to Vienna – according to the corresponding entry in the register of official correspondence – German-language translations of the minutes of the meetings of the Faculty of Philosophy professors' council of 11 and 16 July, Mykhailo Hrushevsky's *votum separatum*, and the memorandum of Kazimierz Twardowski. These documents formed the core of the case concerning the Ukrainian professor assembled at the Viennese Ministry of Education. Several accompanying letters were also added to the file. The most noteworthy among them was signed by the Galician governor, Leon Piniński. This document, dated 30 October 1901, was produced in response to a request from the Ministry of Education of 10 September 1901, which sought to obtain the opinion of the regional authorities regarding the conflict at the local university. It is worth recalling that Piniński – a prominent Polish political figure and scholar – was closely connected with Lviv University, having at one time even served as its rector. It is therefore hardly surprising that, in the conflict with Hrushevsky, he sided with his colleagues and, in his letter to the Minister of Education, pointed to the Ukrainian professor's violation of official regulations [30, zespół C. K. Ministerstwo Wyznań i i Oświaty, sygn. 87u (Affaire prof. Hruszewski in Lemberg), k. 382].

Given that Mykhailo Hrushevsky's conflict with his Polish colleagues coincided with the close of the academic year, the consideration of his case at the ministry did not begin until the autumn. As indicated by the dates on the incoming and outgoing correspondence, the above-mentioned letter of the governor reached the Ministry only on 4 November 1901. For this reason, the distrust expressed by Ukrainian parliamentarians toward the statements of the Minister of Education, Wilhelm von Hartel, proved unfounded. Responding to their interpellation on Hrushevsky's case, submitted in early autumn, the minister declared – according to a correspondent of the Lviv newspaper *Dilo*: "I know nothing of the matter, nor that professors or docents at Lviv University who lecture in Ruthenian might have any complaints against the university authorities" [27, c. 2].

On 14 November, Hrushevsky's case was submitted for consideration to the Minister for Galician Affairs in the government of Austria-Hungary, Leonard Piktak – another Polish scholar and politician whose career was closely tied to Lviv University, where he had served as dean of the Faculty of Law and twice (1881–1882 and 1888–1889) as rector. The matter was handled with notable promptness: by 17 November 1901, it had already been reviewed. Although the documents preserved in Warsaw contain no record of Piktak's formal resolution, the circumstances outlined above leave little doubt that its outcome was unfavorable to Mykhailo Hrushevsky.

As indicated by the stamp of the ministerial presidium, on 19 November 1901 Hrushevsky's case was forwarded further up the administrative chain to the chancellery of the Prime Minister of Austria-Hungary, Ernest von Koerber. There it remained under review until the end of March 1902. Preoccupied with matters of greater importance, the Viennese bureaucracy appears to have shown little urgency in addressing the case. Indeed, having received no information, the Galician governor submitted a formal

inquiry on 20 March 1902. Following this reminder, the case was reviewed on 26 March and again on 30 April 1902, after which the decision of the ministerial presidium was forwarded to Lviv. In this instance as well, the exact content of the resolution remains unknown. Yet, given the united stance of the university administration, the Galician governor, and the responsible minister, its outcome was effectively predetermined. Interestingly, as the notations in Hrushevsky's file indicate, the case was revisited by the minister on 23 May 1902 and by the presidium on 26 May 1902. Although the precise motives for these renewed considerations are not documented, it is highly likely that they were prompted by further interpellations from Ukrainian deputies in the Viennese parliament, who had become aware of decisions unfavorable to Ukrainian interests.

The university administration of Lviv University was informed of the outcome of the final review by the governor. In his letter to the dean of the Faculty of Philosophy, Leon Pinicki reported that the Minister of Religion and Education had determined that Polish was to be the official language of administrative proceedings at the university. Accordingly, the letter continued, the council of professors of the Faculty of Philosophy had taken a correct position in response to Mykhailo Hrushevsky's disregard for conducting official business in Polish. The faculty administration made a point of communicating this resolution – favorable to its own position – directly to the Ukrainian professor, and the document was subsequently placed in his official file [28, ф. 26, оп. 5, спр. 510, арк. 69–69 зв.].

Taken as a whole, the case of Mykhailo Hrushevsky and the outcome of its across all relevant state institutions revealed the true state of affairs concerning Ukrainian higher education in autonomous Galicia. It became clear that, having secured control over the regional administration, Polish elites had effectively nullified the rights of the Ukrainian language at Lviv University – an institution which, ironically, had originally been established with the educational needs of the local population in mind, and thus, above all, those of Ukrainians. The imperial authorities in Vienna, for their part, proved entirely willing to accept this state of affairs. The foreordained defeat of Hrushevsky – one that had no tangible impact on either his academic career or his chosen strategy of maintaining Ukrainian-language communication with his Polish colleagues – was, in reality, a defeat for Ukrainian society of the time within the walls of the oldest university on Ukrainian lands. The significance that the Polish administration attached to this conflict is underscored by the fact that copies of the faculty council minutes of 11 and 16 July 1901 were preserved in a separate file that brought together materials documenting the struggle against Ukrainian presence at Lviv University [28, ф. 26, оп. 13, спр. 46, 176 арк.].

From that point on, emboldened by support at every level of the state, the Polish professors adopted a course of aggressive Polonization at Lviv University, curtailing even the modest rights still afforded to Ukrainians. As archival documentation makes clear, secret meetings of the Polish professoriate became ever more frequent, and they revolved around a single issue: how to limit the Ukrainian presence within the walls of the institution. Not infrequently, such gatherings were convened by the rectors themselves – and even in their private residences (!) – despite the fact that, at least in appearance, they ought to have remained equally distant from competing factions while governing the university. It is hardly surprising that Ukrainians, and the student body in particular, did not remain indifferent to such an injurious policy on the part of the university authorities. Thus began a prolonged and exhausting struggle, one that assumed a variety of forms and meanings – secessions, obstructions, boycotts, public assemblies, and more. As we know, this struggle often had tragic consequences for Ukrainian youth. It was, therefore, precisely the anti-Ukrainian stance of the Polish professors that turned Lviv University into a field of permanent interethnic confrontation, right up to the outbreak of the Great War. Many little-known yet important nuances of this struggle are preserved in the documents of the Central Archives of Historical Records in Warsaw. With this article, we seek to encourage our colleagues to undertake a careful and thorough study of its collections.

Conclusions. As the analyzed documents from the collections of the Central Archives of Historical Records and the university fonds preserved in the State Archives of Lviv Region demonstrate, the fraught relations between Mykhailo Hrushevsky and his Polish colleagues were, in many ways, a mirror of the broader interethnic dialogue in the Dniester region. While both Polish and Ukrainian intellectuals were, at least in principle, united by an ideal of collegial cooperation and a shared understanding of the university's lofty civilizational mission, they ultimately stumbled over their parallel visions of Galicia as a national Piedmont – a starting point for the restoration of their respective nations' political agency. Accordingly, both the eminent scholar and his opponents viewed Lviv University as a forge for the national intelligentsia. Polish actors therefore sought by all means to marginalize Ukrainian influence within the institution, tolerating their presence only insofar as it was required by state legislation. For his part, the Ukrainian historian, pursuing a project of “catch-up” modernization for the East Galician community, strove to

expand – at any cost – the limited opportunities available for national culture within the region’s principal academic institution, opportunities that had already been curtailed by a long history of discriminatory policymaking by local elites. The mutual exclusivity of these discourses drove the conflict from a chronic into an acute phase, manifesting itself in student boycotts, unrest, secessions, and even the убийство of Adam Kotsko. Although Polish elites largely succeeded in restricting the sphere of activity of their principled opponent, the traditions of cultural resistance he fostered, along with the cadres of the national intelligentsia shaped by his historical vision, exerted a significant influence on the course of Polish–Ukrainian relations in the interwar period.

Funding. This publication was prepared using materials collected in the course of a fellowship program of the Juliusz Mieroszewski Dialogue Centre.

Список літератури

1. Michalewska K. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego w latach 1848–1914. *Studia Historyczne*. 1984. Т. 27, zeszyt 1. S. 35–59.
2. Adamski Ł. Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 369 s.
3. Jakubowska U. Lwów na przełomie XIX i XX wieku. Przegląd środowisk prasotwórczych. Warszawa, 1991. 212 s.
4. Stopka K. Nauki historyczne na Uniwersytecie Lwowskim. *Uniwersytetowi Lwowskiemu dla upamiętnienia trzysta pięćdziesiątej rocznicy jego fundacji. Materiały sesji zorganizowanej w dniach 14–15 stycznia 2011 w Krakowie*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2011. S. 212–235.
5. Сухий О. Михайло Грушевський – професор Львівського університету. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2016–2021. Спецвипуск. С. 18–33.
6. Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.). Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка. 1999. 118 с.
7. Качмар В. Документи з особової справи Михайла Грушевського про його діяльність у Львівському університеті. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2016–2021. Спецвипуск. С. 115–132.
8. Тельвак В. В., Тельвак В. П., Журавльов С. Жіноча студентська аудиторія Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2023. Вип. 46. С. 27–33.
9. Тельвак В. Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету: кількісна динаміка, етнічний склад, дидактичні переваги. *Український історичний журнал*. 2023. № 6. С. 288–304.
10. Тельвак В., Владига О., Журавльов С. Студентська аудиторія Михайла Грушевського філософського факультету Львівського університету: склад та динаміка. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Історія*. 2023. Вип. 12/54. С. 84–99.
11. Тельвак В., Губицький Л. Михайло Грушевський як професор Львівського університету: курси, навантаження, розклад занять. *Емінак*. 2024. № 3. С. 77–91.
12. Тельвак В., Качмар В., Журавльов С. Каталог студентів Михайла Грушевського Львівського університету. Львів: ЛНУ, 2023. 245 с.
13. Тельвак В., Лазурко Л., Журавльов С. Студенти Михайла Грушевського правничого факультету Львівського університету (за деканатським каталогом). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. № 61/3. С. 10–15.
14. Тельвак В., Лозинська І. Грушевський-професор у колі колег: співпраця, конфлікти, рецепція. *Емінак*. 2025. № 2. С. 133–148.
15. Тельвак В., Радченко О., Яценюк Т. Пропозиція філософського факультету Львівського університету щодо кандидатури професора кафедри історії України: текст документу та контекст подій. *Вісь Європи*. 2024. № 5. С. 23–41.
16. Тельвак В., Тельвак В. Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету неукраїнського походження: спроба реконструкції. *Емінак*. 2023. № 4. С. 57–69.
17. Тельвак В., Штома Б., Журавльов С. Студентська аудиторія Михайла Грушевського теологічного та медичного факультетів Львівського університету: спроба реконструкції. *Проблеми гуманітарних наук*. 2023. № 14/56. С. 44–51.
18. Тельвак В., Янишин Б. Державний архів Львівської області: огляд грушевськознавчих колекцій. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. № 40/1. С. 53–59.
19. Telvak V., Yanyshyn V., Telvak V. Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskiy through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. 2023. Т. XXIV (2). S. 89–104.
20. Telvak V., Petrechko O. Among the Youth: Mykhailo Hrushevsky and the Student Body of Lviv University. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2025. № 36. С. 63–74.
21. Telvak V. V., Telvak V. P. Mykhailo Hrushevskiy’s path to the chair of ukrainian history at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2024. № 33. С. 51–62.
22. Telvak V., Pedych V., Telvak V. Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. 2021. № 20. S. 239–261.
23. Тельвак В., Дядюк М. (Упоряд). Листування Михайла Грушевського. Т. 7: Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським. Львів; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2019. 208 с.
24. Бурлака Г., Лисенко Н. (Упоряд). Листування Михайла Грушевського. Т. 3. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, 2006. 718 с.
25. Грушевський М. С. Щоденники. *Український історик*. 2006–2007. № 4/1–2. С. 15–74.
26. Грушевський М. С. Автобіографія, 1906. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського*. Київ: Веселка, 1992. С.198–201.
27. Як то було. *Діло*. 1910. Ч. 260–261. С. 2.
28. Державний архів Львівської області.
29. Лист проф. Грушевського до декана Твардовського зараз по інциденті з дня 11 сього місяця. *Діло*. 1901. Ч. 260–261. С. 2–3.
30. Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). Warszawa.

References

1. Michalewska, K. (1984). The Case of the Ukrainian University in the Years 1848–1914. *Studia Historyczne [Historical Studies]*, 27/1, 35–59. [in Polish].
2. Adamski, L. (2011). *Progressive Nationalist. Mykhailo Hrushevsky and His Views on Poland and the Poles*. Warszawa [in Polish].
3. Jakubowska, U. (1991). Lviv at the Turn of the 19th and 20th Centuries. Review of Press-Creating Circles. Warsaw. [in Polish].
4. Stopka, Krz. (2011). Historical Sciences at the University of Lviv. *Uniwersytetowi Lwowskiemu dla upamiętnienia trzysty pięćdziesiątej rocznicy jego fundacji. Materiały sesji zorganizowanej w dniach 14–15 stycznia 2011 w Krakowie [To the University of Lviv in Commemoration of the Three Hundred and Fiftieth Anniversary of its Foundation. Materials of the Session Held on January 14–15, 2011 in Krakow]*. Kraków, 212–235 [in Polish].
5. Sukhyi, O. (2016–2021). Mykhailo Hrushevskyi – Professor of Lviv University. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna [Bulletin of Lviv University. Historical Series]*, Special Issue, 18–33 [in Ukrainian].
6. Kachmar, V. (1999). For a Ukrainian university in Lviv. The idea of a national higher school in the socio-political life of Galician Ukrainians (late 19th – early 20th centuries). Lviv [in Ukrainian].
7. Kachmar, V. (2016–2021). Documents from the personal file of Mykhailo Hrushevskyi about his activities at Lviv University. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna [Bulletin of Lviv University. Historical Series]*, Special Issue, 115–132 [in Ukrainian].
8. Telvak, V., Pedych, V., Telvak, V. (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*, 20, 239–261.
9. Telvak, V. V., Telvak, V. P., Zhuravlov, S. (2023). Mykhailo Hrushevsky's female student audience at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriiia: Istoriia [Scientific notes of the Mykhailo Kotsiubynskiy Vinnytsia State Pedagogical University. Series: History]*, 46, 27–33 [in Ukrainian].
10. Telvak, V. (2023). Mykhailo Hrushevsky's student audience at Lviv University: quantitative dynamics, ethnic composition, didactic preferences. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 6, 288–304 [in Ukrainian].
11. Telvak, V., Vlyadyha, O., Zhuravlov, S. (2023). Mykhailo Hrushevsky's student audience at the Faculty of Philosophy of Lviv University: composition and dynamics. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriiia Istoriia [Problems of the Humanities. History Series]*, 12/54, 84–99 [in Ukrainian].
12. Telvak, V., Hubytskyi, L. (2024). Mykhailo Hrushevskyi as a Professor at Lviv University: Courses, Load, Class Schedule. *Eminak*, 3, 77–91 [in Ukrainian].
13. Telvak, V., Kachmar, V. & Zhuravlov, S. (2023). Catalogue of students of Mykhailo Hrushevsky of Lviv University. Lviv [in Ukrainian].
14. Telvak, V., Lazurko, L., Zhuravlov, S. (2023). Students of Mykhailo Hrushevsky of the Faculty of Law of Lviv University (according to the Dean's Catalogue). *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current Issues of the Humanities]*, 61/3, 10–15 [in Ukrainian].
15. Telvak, V., Lozynska, I. (2025). Hrushevsky-professor in the circle of colleagues: cooperation, conflicts, reception. *Eminak*, 2, 133–148 [in Ukrainian].
16. Telvak, V., Radchenko, O., Yatseniuk, T. (2024). Proposal of the Faculty of Philosophy of Lviv University regarding the candidacy of a professor of the Department of History of Ukraine: the text of the document and the context of events. *Vis Yevropy [Axis of Europe]*, 5, 23–41 [in Ukrainian].
17. Telvak, V., Telvak, V. (2023). Student audience of Mykhailo Hrushevsky of Lviv University of non-Ukrainian origin: an attempt at reconstruction. *Eminak*, 4, 57–69 [in Ukrainian].
18. Telvak, V., Shtoma, B. & Zhuravlov, S. (2023). Student audience of Mykhailo Hrushevsky of the Theological and Medical Faculties of Lviv University: an attempt at reconstruction. *Problemy humanitarnykh nauk [Problems of Humanities]*, 14/56, 44–51 [in Ukrainian].
19. Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). State Archives of Lviv Region: Review of Hrushevsky Collections. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current Issues in the Humanities]*, 40/1, 53–59 [in Ukrainian].
20. Telvak, V., Petrechko, O. (2025). Among the Youth: Mykhailo Hrushevsky and the Student Body of Lviv University. *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk [Eastern European Historical Bulletin]*, 36, 63–74 [in English].
21. Telvak, V., Telvak, V. (2024). Mykhailo Hrushevskyi's path to the chair of ukrainian history at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk [Eastern European Historical Bulletin]*, 33, 51–62 [in English].
22. Telvak, V., Yanyshyn, B., Telvak, V. (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości [Echoes of the Past]*, XXIV (2), 89–104 [in English].
23. Telvak, V., Dyadyuk, M. (Compil.). (2019). Correspondence of Mykhailo Hrushevsky. Vol. 7: Correspondence of Mykhailo Hrushevsky with Oleksandr Barvinsky. Lviv; Kyiv; New York; Ostrog [in Ukrainian].
24. Burlaka, G., Lysenko, N. (Compil.). (2006). Correspondence of Mykhailo Hrushevsky. Vol. 3. Kyiv; New York; Paris; Lviv; Toronto [in Ukrainian].
25. Hrushevsky, M. (2006–2007). Diaries. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 4/1–2, 15–74. [in Ukrainian].
26. Hrushevsky, M. S. (1992). Autobiography, 1906. *Velykyi Ukrainets: Materialy z zhyttia ta diialnosti M. S. Hrushevskoho [The Great Ukrainian: Materials from the Life and Activities of M. S. Hrushevsky]*, Kyiv, 198–201 [in Ukrainian].
27. (1910). As It Was. *Dilo [Business]*, 260–261, 2 [in Ukrainian].
28. State Archives of Lviv Region.
29. (1901). Letter from Prof. Hrushevsky to Dean Twardowski immediately after the incident of the 11th of this month. *Dilo [Business]*, 260–261, 2–3 [in Ukrainian].
30. Central Archives of Historical Records (AGAD). Warsaw.

Любомир ДУТКО

доктор філософії (історія), незалежний дослідник, м. Львів, Україна
e-mail: lyubomyr.dutko@gmail.com

This is an open access article
under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Володимир НАКОНЕЧНИЙ

кандидат історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин
Київського національного університету культури і мистецтв, м. Київ, Україна
e-mail: nakonechniy.ua@gmail.com

Ольга ВЛАДИГА

кандидатка історичних наук, викладачка історії Львівського вищого
професійного училища комп'ютерних технологій та будівництва, м. Львів, Україна
e-mail: olhavladyha@gmail.com

Рецепція рецензійної спадщини Михайла Грушевського у сучасній українській історіографії

Анотація. Мета дослідження полягає у всебічній реконструкції процесу осмислення критико-бібліографічної спадщини М. Грушевського у сучасній українській історіографії. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів об'єктивності, історизму і системності, а також властивих для історіографічного дослідження загальнонаукових і спеціально-історичних методів. **Наукова новизна статті** полягає у дослідженні малознаної проблеми рецепції критико-бібліографічного доробку М. Грушевського в українській соціогуманітаристиці 1990-х – першої чверті 2020-х рр. **У підсумку** відзначено, що в сучасному грушевськознавстві рецензійна спадщина автора «Історії України-Руси» стала об'єктом самостійного всебічного історіографічного аналізу. Цьому сприяла реалізація проекту академічного видання творів М. Грушевського у 50-ти томах, де для критико-бібліографічних публікацій було відведено окрему серію. Це підштовхнуло дослідників до всебічного контекстуального осмислення феномену Грушевського-рецензента. У підсумку постала низка ґрунтовних студій авторства Л. Зашкільняка, В. Тельвака, І. Гирича, В. Маслійчука, О. Юркової, М. Капралюка, А. Фелонюка й ін., які були виконані здебільшого за хронологічним критерієм творчості вченого. Призупинення реалізації академічного видання визначає першочергові перспективи подальшого дослідження критико-бібліографічної спадщини М. Грушевського. Першочергово мовиться про з'ясування особливостей його рецензійної праці протягом 1915–1934 рр., пошук невідомих і неопублікованих текстів, виявлення мотивації звернення вченого до тих чи інших праць у розрізі тогочасного епістолярію, щоденників, спогадів тощо. Все це має наблизити нас до підготовки монографічного дослідження про Грушевського-рецензента, щодо потреби якого неодноразово згадувалося в історіографії останніх десятиліть.

Ключові слова: М. Грушевський, рецензійна спадщина, полеміка, сучасна українська історіографія, рецепція.

Liubomyr DUTKO

PhD (History), independent researcher, Lviv, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6576-8287>, e-mail: lyubomyr.dutko@gmail.com

Volodymyr NAKONECHNYI

PhD (History), Professor of the Department of International Relationships, Kyiv National University of Culture and Arts,
Kyiv, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0386-2162>, e-mail: nakonechniy.ua@gmail.com

Olha VLADYHA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Lviv Professional College of Computer Technologies and
Building, Lviv, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5444-7164>, e-mail: olhavladyha@gmail.com

RECEPTION OF MYKHAILO HRUSHEVSKY'S REVIEW HERITAGE IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract. The purpose of the study is to comprehensively reconstruct the process of understanding the critical and bibliographic heritage of M. Hrushevsky in modern Ukrainian historiography. The research methodology involves the use of the principles of objectivity, historicism, and systematicity, as well as general scientific and special-historical methods typical for historiographical research. The scientific novelty of the article lies in the study of the little-known problem of the reception of M. Hrushevsky's critical and bibliographic work in Ukrainian socio-humanitarian studies of the 1990s – the first quarter of the 2020s. As a result, in modern Hrushevsky studies, the review heritage of the author of "History of

Ukraine-Rus” has become the object of independent comprehensive historiographic analysis. This was facilitated by the implementation of the project of the academic edition of the works of M. Hrushevsky in 50 volumes, where a separate series was allocated for critical and bibliographic publications. This prompted researchers to conduct a comprehensive contextual understanding of the phenomenon of Hrushevsky as a reviewer. As a result, a number of thorough studies by L. Zashkilnyak, V. Telvak, I. Hyrych, V. Maslychuk, O. Yurkova, M. Kapral, A. Felonyuk, etc. appeared, which were carried out mostly according to the chronological criterion of the scientist’s work. The suspension of the implementation of the academic edition determines the primary prospects for further research into the critical and bibliographic heritage of M. Hrushevsky. The first priority is to clarify the features of his review work during 1915–1934, search for unknown and unpublished texts, reveal the motivation of the scientist’s appeal to certain works in the context of the contemporary epistolary, diaries, memoirs, etc. All this should bring us closer to preparing a monographic study about Hrushevsky-reviewer, the need for which has been repeatedly mentioned in the historiography of recent decades.

Keywords: *M. Hrushevsky, review heritage, polemics, modern Ukrainian historiography, reception.*

Постановка проблеми. Злам 1980–90-х рр. був позначений в Україні стрімким поверненням національної історіографічної спадщини. Таку ситуацію зумовив суспільний запит на пізнання рідного минулого, не спотвореного комуністичною пропагандою. Відтак почалося масове перевидання знакових текстів класиків української соціогуманітаристики, серед яких особливо популярними виявилися різножанрові праці Михайла Грушевського. В перші роки незалежності виходили його знані гранд-наративи та запитані широким загалом науково-популярні студії, що зумовило повернення спеціалізованих текстів автора «Історії України-Руси» (ІУР), а серед них і його рецензійної спадщини. В короткому часі історіографи встановили, що критико-бібліографічні студії М. Грушевського – це не тільки наймасштабніша складова його творчого доробку, але й унікальна творча лабораторія, яка уможлиблює послідовну реконструкцію методологічного інструментарію й історіософських візій [1, с. 74–99; 2, с. 68–93]. Наслідком такого постійно зростаючого дослідницького інтересу до феномену Грушевського-рецензента стала поява чималої кількості різнопланових аналітичних і синтетичних опрацювань. Кількісна значущість, стилістична багатожанровість і дискурсивна своєрідність цих текстів актуалізують проблему їхнього підсумування для визначення консенсусних, дискусійних та перспективних аспектів грушевськознавства.

Мета дослідження полягає у реконструкції процесу осмислення критико-бібліографічної спадщини М. Грушевського у сучасній українській історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на тривалий досліджуваний період 1990-х – початку 2020-х рр., протягом якого відбувається осмислення різнопланової спадщини автора ІУР, на сьогодні чимало написано стосовно головних тенденцій новітнього етапу грушевськознавства [3–5]. Хоча в аспекті з’ясування особливостей новітніх опрацювань доробку М. Грушевського як рецензента, здебільшого, маємо лише стислі бібліографічні огляди як складові елементи історіографічних студій. При цьому найбільш змістовно сучасний аналіз критико-бібліографічної грушевськіани присутній у розвідках останніх років. Особливо повні на сьогодні узагальнення сучасної грушевськіани, втім і її аспекту, сфокусованого на рецептивній складовій спадщини Великого Українця, належать В. Тельваку [6–10] та Н. Романцовій [11, с. 279–300]. У ґрунтовних студіях згадані дослідники послідовно відтворили понад столітній вітчизняний грушевськознавчий дискурс, чимало уваги присвятивши і сучасному його періоду. Однак у працях цих та інших авторів відсутній комплексний аналіз досліджуваного питання, як і не зауважені студії останнього десятиліття. Ця обставина й зумовила актуальність обраної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Рецензії М. Грушевського – кількісно найбільша складова його наукової спадщини. Попри цей факт, в історіографії ХХ ст. це джерело до реконструкції інтелектуальної біографії вченого вочевидь недооцінювалося дослідниками, які сприймали його як другорядне за своїм евристичним потенціалом. Лише у сучасному грушевськознавстві рецензії автора ІУР дедалі частіше почали інтерпретуватися вагомою рецептивною складовою його наукового доробку, що має виразні стильові особливості, самостійні теоретико-методологічні функції, підкреслену концептуальну спрямованість, а відтак – й унікальну наукознавчу роль.

З урахуванням щойно згаданих особливостей критичних текстів для коректної реконструкції творчого життєпису М. Грушевського, до них дедалі частіше звертаються біографи вченого. Так, Л. Зашкільняк при реконструкції окресу фахового становлення молодого історика у Київському університеті самостійну увагу відвів його першим рецензіям [12]. Львівський історик відзначив широту піднятої в них проблематики та вказав на ерудицію початкуючого рецензента. Вперше в історіографії сучасний грушевськознавець наголосив на вагомості вивчення рецензій вихованця В. Антоновича для розуміння його тогочасних світоглядних поглядів та теоретико-методологічних орієнтирів.

Вперше спеціально до рецензій М. Грушевського як окремого жанру його історіописання звернувся В. Тельвак у статті «Теоретичні проблеми історії у творчій спадщині М. С. Грушевського-рецензента (1894–1914 рр.)» [13]. Дрогобицький дослідник, узasadнюючи вагомість критичної складової у творчому доробку автора ІУР львівської доби, підрахував, що за той час з-під його пера з'явилося 560 рецензій у таких авторитетних виданнях, як «Записки НТШ», «Літературно-науковий вістник», «Україна», «Зоря» та «Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук». Згадана кількість становила практично половину його тогочасного наукового доробку.

З'ясовуючи актуалізовану М. Грушевським у його критичних текстах теоретико-методологічну проблематику, дрогобицький грушевськознавець довів, що в історіософському плані центральне місце в його рецензіях посідають онтологічні проблеми (насамперед, характер рушійних сил історичного процесу, проблема «героя» в історії, питання періодизації українського минулого й узгодження цієї схеми з поширеними у той час спробами членування загальноєвропейської історії). Відповіді на ці проблеми аргументовано довів В. Тельвак – М. Грушевський дав, здебільшого, з еkleктичних філософських позицій, де домінували позитивістські, неоромантичні й веберіанські максими.

Поряд із цим, стверджує сучасний історіограф, багато уваги у своїх рецензіях М. Грушевський приділяє конкретно-методологічним проблемам історичного дослідження. В цьому плані, як переконливо з'ясовує В. Тельвак, львівський професор постає послідовним прихильником позитивістського і ранкеанського стандартів наукового знання. Доказом цьому є акцентування автором ІУР вагомості джерелознавчої складової в творчій майстерні дослідника минулого, його наголошення на цінності об'єктивного підходу до опрацьовуваної проблематики, замилювання в міждисциплінарних зв'язках, нетерпимість до дилетантизму деяких колег-популяризаторів та ін. «Українська історіографія в особі М. Грушевського-рецензента, – висновує В. Тельвак, – придбала собі не лише талановитого популяризатора науки, оскільки рецензовані дослідження були, переважно, малодоступні широкому колу українців, але й безкомпромісного критика, чий зауваження вказували методологічні орієнтири для молоді ще тоді вітчизняної Клію» [13, с. 219].

Продовжуючи осмислення особливостей теоретико-методологічного дискурсу М. Грушевського в його критичних оглядах, В. Тельвак з'ясував цю проблему на прикладі звернення автора ІУР до текстів європейських колег [14]. Сучасний історіограф довів, що вихідним теоретичним посилом львівського професора була історична суб'єктність українського народу. Властиво більшість його критичних зауважень російським, румунським, польським і німецьким колегам фокусувалася на їхній прихильності «звичайній» імперській схемі східноєвропейського минулого, в якій історія нашого народу розчинялася у наративах пануючих націй. Ця критика проектувалася на актуалізовану М. Грушевським суто методологічну проблематику. Мовиться про те, що особливо багато закидів у його рецензіях стосувалося непрофесійності колег з інших національних шкіл, які не вважали за потрібне ознайомитися зі здобутками молоді динамічної української соціогуманітаристики. Відтак їхні реконструкції спиралися на застарілі історіографічні візії й нічого сутнього не додавали для осягнення культурного й історичного феномену українства. Тож у своїх рецензіях, підсумовує В. Тельвак, М. Грушевський наполягав на дотриманні професійних стандартів історіописання в їхній класичній інтерпретації.

Нове осмислення рецензійна спадщина М. Грушевського отримала у зв'язку з підготовкою академічного зібрання його творів у 50-ти томах. Редакційна колегія цього фундаментального історіографічного проєкту чудово усвідомлювала самостійну цінність критико-бібліографічної складової спадщини Великого Українця. Свідченням цьому стало відведення окремої серії томів саме під його рецензії. У вступних статтях до цих томів набуло повноти сьогоденне розуміння історіографічної унікальності рецензійного жанру в інтелектуальній біографії визначного вченого. Про сказане промовисто свідчать передмови вже до першого тому цієї серії, що був 14-м відповідно до загальної нумерації. Так, відповідальний секретар академічного видання І. Гирич у своїй статті задав загальну концептуальну рамку серії й запропонував характеристику рецензійного жанру в творчості М. Грушевського [15]. Першочергово київський дослідник окреслив значущість критико-бібліографічної складової у спадщині вченого, аргументовано заявивши, що вона за приблизними підрахунками сягає третини всіх праць. Далі сучасний історіограф уперше запропонував періодизацію творчості Грушевського-рецензента: 1) 1888–1894 рр. (період наукового становлення М. Грушевського як дослідника минулого), 2) 1894–1914 рр. (період, коли М. Грушевський стає головним редактором ключових українських часописів), 3) 1915–1923 рр. (в цей окрес М. Грушевський лише епізодично звертається до рецензійного жанру внаслідок інтенсивної

громадсько-політичної праці), 4) 1924–1930 рр. (час останнього спалаху активної науково-організаційної праці в галузі рецензування), 5) 1931–1934 рр. (роки заслання, коли опальний академік лише епізодично звертався до критичного осмислення доробку колег).

Далі І. Гирич ретельно охарактеризував динаміку та проблемно-тематичну специфіку рецензійної творчості М. Грушевського у кожному з названих періодів, вказавши, що найбільше критичних дописів було опубліковано на шпальтах редагованих ним часописів. Залучаючи своїх співробітників (здебільшого вихованців львівської та київської шкіл) до процесу критичного осмислення українознавчих новинок, твердить сучасний дослідник, автор ІУР «започаткував українську рецензійну школу» [15, с. VIII]. Шкода, що далі в тексті відсутня спроба наукознавчого аналізу цього цікавого, але складного для чіткого окреслення поняття.

Також київський грушевськознавець визначив запропоновані визначним істориком типи критичних дописів: 1) рецензійна стаття, 2) проблемно-рецензійна стаття, 3) оглядова рецензія, 4) звичайна рецензія, 5) вибірково-оглядова рецензія, 6) замітка. Щоправда, в аналізованому тексті не завжди чітко розмежовано змістові особливості виокремлених типів критичних текстів. Вказуючи на ці новації М. Грушевського, І. Гирич наголошує, що той, звісно, не був першовідкривачем рецензійного жанру в нашій соціогуманітаристиці. Проте, аргументовано наголошує сучасний історіограф, творчо використовуючи досвід європейських колег, саме автор ІУР підніс культуру рецензування в українському інтелектуальному просторі до рівня світових наукових стандартів.

І. Гирич уперше також спробував визначити завдання, що їх автор ІУР ставив перед своїми рецензіями. Київський учений на багатьох прикладах переконливо доводить, що М. Грушевський дивився на рецензійний жанр не стільки як на засіб банального ознайомлення українських колег з новими виданнями і дослідженнями, скільки як на майстерню власної історіографічної творчості. Тож саме в рецензіях він нерідко апробував концептуальні моделі та відшліфовував дослідницький інструментарій, що згодом застосовувалися в суто дослідницьких практиках. З огляду на цю специфіку, висновує І. Гирич, подекуди складно однозначно класифікувати критичні тексти М. Грушевського. Останній при цьому переслідував своїм рецензуванням і низку загальнокультурологічних і суспільно-політичних завдань. Передусім, він діагностував рецепцію української проблематики в текстах сусідських та західноєвропейських історіографій. Також автор ІУР просував у своїх критичних відгуках український історіографічний інтерес при інтерпретації ключових подій і фактів східноєвропейського минулого. Зрештою, вчений наголошував на потребі зміни усталеного, за своєю суттю імперського, понятійно-термінологічного апарату славістичних студій. Так, найбільш принципово і послідовно він обстоював історичну доречність послугування етнонімом «українці» у присвячених нашому регіону працях [15, с. X–XII]. Відтак, висновує І. Гирич, рецензійна спадщина М. Грушевського – вагома складова української інтелектуальної історії його доби.

До осмислення ранніх рецензій М. Грушевського у тому ж 14-му томі академічного зібрання творів у своїй передмові звернувся В. Маслійчук [16]. Тут він уперше в українській науці вказав на факт впливу рецензійного стилю В. Антоновича на становлення критичного дискурсу свого найталановитішого вихованця, хоча ця проблема потребує докладнішого опрацювання. Також сучасний історіограф торкнувся питання про архітектуру рецензій М. Грушевського. Він аргументовано доводить, що план побудови критичних текстів історика був доволі непростим. Так, подекуди текст огляду обтяжувався переказом критикованої праці, коли автору йшлося про ознайомлення з її змістом колег-україністів. Неодмінною складовою рецензій М. Грушевського, вказує сучасний дослідник, є висловлення власного, відмінного від критикованого автора, погляду на обговорювану проблему й її ретельне узасаднення. Однак більшість рецензій за 1888–1897 рр., наголошує В. Маслійчук, є суцільною дискусією.

Цікавим є спостереження харківського історіографа про відмінності у цілях Грушевського-рецензента київського та львівського періодів. У першому випадку молодому історичу йшлося про популяризацію здобутків наддніпрянської історіографії у Галичині. А в другому, коли він очолив редакцію «Записок НТШ», популяризаційна мета змінюється академічною, у фокусі якої – ретельне відношення всіх українознавчих новинок. Далі сучасний учений з'ясовує проблематику рецензійних текстів М. Грушевського, вказує на актуалізовані у критичних публікаціях теоретико-методологічні переконання вченого, демонструючи динаміку їхнього розуміння. При цьому історіограф хибно, як на нашу думку, віднаходить у ранніх рецензіях М. Грушевського зачатки державницької ідеології, адже тут зовсім не враховано визначальний для її появи суспільно-

політичний контекст передодня Першої світової війни. У підсумку, В. Маслійчук аргументовано наголосив, що «без вивчення рецензійного доробку відомого українського історика навряд чи можна повноцінно висвітлити як українську історіографію кінця XIX – початку XX ст., так і власне українську інтелектуальну історію того часу» [16, с. XX].

Щойно проаналізоване осмислення спадщини Грушевського-рецензента продовжив В. Тельвак у передмові до другого тому серії «Рецензії та огляди» академічного зібрання. У своїй передмові дрогобицький дослідник узагальнив критико-бібліографічний доробок автора ІУР за 1898–1904 рр. Традиційно для всіх дослідників цього жанру його історіописання, історіограф вказав на багатоаспектну вагомість звернення до рецензій М. Грушевського. Вона, на думку В. Тельвака, полягає в можливості відстежити еволюцію творчих пріоритетів історика в різні періоди його творчої біографії; зрозуміти логіку еволюції історіографічних моделей та історіософсько-методологічних уподобань вченого задовго до виходу його «знакових» текстів; реконструювати широке коло проблематики, сфокусованої на методично-стилістичних аспектах творчої майстерні історика; врешті, з'ясувати особливості діагностики М. Грушевським українознавчих студій на зламі XIX–XX ст. [17].

Далі В. Тельвак всебічно аналізує проблематику рецензійних текстів М. Грушевського протягом кінця XIX – початку XX ст. Він влучно зауважив, що досліджуваний період в інтелектуальній біографії львівського професора є знаковим, адже в 1898 р. вийшов друком перший том ІУР, а в 1904 р. світ побачила його загальнознана «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», що виводила на історичну арену український народ. З огляду на це, твердить сучасний дослідник, рецензії кінця XIX – початку XX ст. цілком відбили особливості творчих пошуків львівського професора у той час. Тому в них домінують концептуальні й історіософські проблеми, методологічні пошуки, питання давньої історії слов'ян, етнографії, археології, антропології та періоду українського середньовіччя. Їхній аналіз, як з'ясував В. Тельвак, М. Грушевський проводив маючи на оці потребу модернізації українських історичних студій.

Зрештою, В. Тельвак звернувся до проблеми критичного стилю автора «ІУР». На багатьох прикладах він довів, що рецензіям історика властива чітка композиційна побудова. Зазвичай вони починаються коротким вступом, де з'ясовано відомості про рецензованого автора й мотивацію звернення до його тексту, а подекуди наведено попередню характеристику праці. Архітектонічною особливістю рецензій М. Грушевського, демонструє сучасний історіограф, є стислий переказ твору, в якому міститься найбільше критичних спостережень, поєднаних з альтернативними поглядами оглядача на ту чи іншу значущу для нього проблему. Підсумовує рецензію загальний авторський висновок: М. Грушевський може погоджуватись з автором або заперечувати йому, висновок може бути менш чи більш критичним, але тон опонування завжди спокійний та коректний і навіть у найслабшому тексті оглядач віднаходить позитивні моменти, нерідко дотепом пом'якшуючи суворість оцінки [17, с. XXI].

Насамкінець В. Тельвак пропонує власне бачення професійного портрету М. Грушевського, який знайшов відображення в його рецензіях. Передусім, твердить грушевськознавець, приваблює фахова різноплановість і неабияка ерудиція автора ІУР, доказом чого є проблематика його оглядів та неодмінні спроби висловити власне бачення кожного обговорюваного питання. Також дрогобицький грушевськознавець відзначає чіткість концептуальних орієнтирів, з позицій яких львівський професор підходив до оцінки біжучої історіографічної продукції. Саме рецензії видатного дослідника, наголошує В. Тельвак, переконують у тому, що свої «бої за історію» він розпочав задовго до появи його знакових статей початку XX ст. Стосовно ж методології та методики наукового пошуку, аргументовано вказує сучасний вчений, автор ІУР постає як безкомпромісний і принциповий критик, що послідовно впроваджує проголошений ще в 1894 р. в інавгураційній лекції принцип – *nemini credere*. «Завдяки цьому, – висновок В. Тельвак, – ми сприймаємо М. Грушевського як модернізатора нашої історіографії та ініціатора численних дискусій, покликаних оновити українську гуманітаристику в її концептуальному, тематичному та методологічному вимірах» [17, с. XXII].

Наступний окрес діяльності Грушевського-рецензента протягом 1905–1913 рр. у 16-му томі академічного зібрання творів дослідили М. Капраль та А. Фелонюк [18]. Вони, традиційно для передмов до рецензійних томів, першочергово окреслили місце та вагомість рецензування у науково-дослідній праці автора ІУР. Узагальнивши кількісні параметри рецензентської діяльності вченого у зазначений період, львівські історики з'ясували інтенсивність його бібліографічно-критичної праці за роками та визначили найбільш облюбовані ним видавничі майданчики, серед

яких відчутно домінували редаговані львівським професором «Записки НТШ». Сучасні історіографи піднесли чималу інтенсивність читання М. Грушевським українознавчих новинок, адже протягом року він пересічно писав 20 рецензійних текстів.

Далі відповідно до класифікації Я. Дашкевича М. Капраль та А. Фелонюк визначили три головні світоглядні принципи, що ними керувався М. Грушевський у своїх рецензіях другої половини львівського періоду при оцінці українознавчої продукції: 1) розуміння авторами органічної тяглості й єдності усіх періодів української історії, починаючи від середньовічної доби; 2) відкидання імперської історіографічної тези про існування загальноруських етносу, мови й історичного процесу; 3) несприйняття історіософського конструкту, що Московське князівство є спадкоємцем і продовжувачем традицій Давньоруської держави. Тобто, аргументовано наголошують М. Капраль та А. Фелонюк, М. Грушевський завжди рецензував історіографічні новинки з погляду українського історичного інтересу.

Наступний опрацьований львівськими історіографами сюжет стосується простеження пов'язання проблематики рецензій з тематикою «великих» дослідницьких проєктів автора ІУР. Вони аргументовано показали, що його звернення до наукових новинок корелювало з досліджуваними для ІУР проблемно-тематичними сюжетами. Тож, слушно наголошують М. Капраль та А. Фелонюк, рецензії М. Грушевського доречно розглядати в контексті тогочасних загальноісторичних зацікавлень історика, коли певні концептуальні ідеї перше проговорювалися у критичному ключі в рецензіях, а потім у дослідницьких наративах вже пропонувалися як історіографічні конструкти. Зрештою, львівські історіографи звернулися і до питання з'ясування методично-стилістичних критеріїв історичного дослідження у рецензійному дискурсі автора ІУР. Подібно до інших дослідників творчої майстерні М. Грушевського, М. Капраль та А. Фелонюк на багатьох прикладах довели спорідненість його постулатів позитивістсько-ранкеанським стандартам історіописання. Насамкінець сучасні історіографи відтворили проблемно-тематичну палітру тематики рецензованих М. Грушевським праць. Вони ретельно проаналізували особливості його критичного звернення до проблем археографії, преісторії та давньої епохи східноєвропейського регіону (культура, мовознавство, археологія), давньокиївської держави (культура, політика, джерела), литовсько-польського та козацького періодів, Церкви і релігії в українській історії та ін. Все це, переконливо підсумовують львівські історіографи, дає підстави атестувати досліджувані рецензії М. Грушевського вагомою частиною соціогуманітаристики початку ХХ ст.

На жаль, з низки об'єктивних причин продовження видання академічного зібрання творів пригальмувало на екваторі реалізації проєкту і подальші томи рецензійної серії так і чекають на підготовку й оприлюднення. Разом із тим, друга книга виданого О. Юрковою десятого тому, де зібрані творчі матеріали років заслання київського академіка, має приналежність одночасно до двох серій і в ній, поряд із розвідками проблемно-тематичного плану, зібрано й рецензії вченого за 1924–1934 рр. Незважаючи на традицію написання історіографічних передмов до кожного з томів академічного видання, в яких осмислюються опубліковані творчі матеріали М. Грушевського, О. Юркова зрезигнувала з цієї традиції і в її невеликій передмові [19] відсутній аналіз особливостей критико-бібліографічної праці автора ІУР.

Насамкінець згадаємо, що дещо на сьогодні написано й стосовно рецепції рецензійної діяльності М. Грушевського в інтелектуальному просторі кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Дослідник цієї проблеми В. Тельвак у низці монографічних [20–21] і статейних [22–28] досліджень з'ясував, що сучасники автора ІУР вже у публікаціях початку ХХ ст. відзначили жанрову самостійність та громадську спрямованість критико-бібліографічної праці автора ІУР. Спочатку українські оглядачі виопуклювали захисну функцію його рецензій, сфокусовану на послідовному опонуванні спробам маргіналізації здобутків модерного українознавства з боку представників сусідських та західноєвропейських історіографічних середовищ. В грушевськознавчих же публікаціях 1920–30-х рр. дедалі більше мовилося про вагомість критичної діяльності М. Грушевського для самої української соціогуманітаристики, позаяк вчений утверджував у своїх рецензіях професійні стандарти історіописання, взоровані на позитивістсько-ранкеанські взірці. Подальше грушевськознавство, висновує В. Тельвак, фактично поглиблювало ці спостереження сучасників Великого Українця.

Висновки. У підсумку відзначимо, що в сучасному грушевськознавстві рецензійна спадщина автора ІУР стала об'єктом самостійного історіографічного аналізу. Цьому сприяла реалізація проєкту академічного видання творів у 50-ти томах, де для критико-бібліографічних публікацій було відведено окрему серію, що підштовхнуло дослідників до всебічного осмислення феномену

Грушевського-рецензента. У підсумку постала низка ґрунтовних студій, виконаних здебільшого за хронологічним критерієм творчості вченого. Призупинення реалізації академічного видання визначає першочергові перспективи подальшого дослідження критико-бібліографічної спадщини автора ІУР. Мовиться про з'ясування особливостей його рецензійної праці протягом 1915–1934 рр., пошук невідомих і неопублікованих текстів, виявлення мотивації звернення до тих чи інших праць у розрізі тогочасного епістолярію та мемуарів тощо. Все це має наблизити нас до підготовки монографічного дослідження про Грушевського-рецензента, щодо потреби якого неодноразово згадувалося в історіографії останніх десятиліть.

Список літератури

1. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛІУС, 2021. 572 с.
2. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
3. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
4. Тельвак В. Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
5. Тельвак В. Грушевськіана Руслана Пирого. *Архіви України*. 2011. № 2–3 (273). С. 290–298.
6. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
7. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
8. Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 111–125.
9. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
10. Тельвак В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 4–50.
11. Романцова Н. І. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
12. Зашкільняк Л. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.). *Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.)*. Київ, 1997. С. 222 – 255.
13. Тельвак В. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М. С. Грушевського-рецензента (1894–1914 рр.). *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. Вип. 2. Дніпропетровськ: Генеза, 2001. С. 209–225.
14. Тельвак В. Теоретичні аспекти європейської історіографії в рецензійній спадщині Михайла Грушевського (львівська доба). *Polska i jej wschodni sąsiedzi*. 2004. Т. 4. С. 61–74.
15. Гирич І. Рецензійний жанр у творчості М. Грушевського. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2008. Т. 14. С. V–XIX.
16. Маслійчук В. Ранні рецензії Михайла Грушевського. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2008. Т. 14. С. XX–XL.
17. Тельвак В. Михайло Грушевський як історик у світлі своїх рецензій (кінець XIX – початок XX ст.). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2012. Т. 15. С. V–XXIV.
18. Капраль М., Фелонюк А. Рецензійна діяльність Михайла Грушевського у 1905 – 1913 рр. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2012. Т. 16. С. V – XXII.
19. Юркова О. «...Маю в своїм портфелі студійку...»: останні праці та рецензійні огляди Михайла Грушевського. *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2015. Т. 10, кн. II. С. V–X.
20. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.
21. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012. 169 с.
22. Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського радянської доби очима західноукраїнської та еміграційної інтелігенції. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2008. Вип. XI–XII. С. 237–252.
23. Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського перших радянських років в оцінках сучасників. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2008. Вип. 133–134. С. 27–34.
24. Тельвак В. Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (перша третина XX століття). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2009. Вип. 12. С. 365–397.
25. Telvak V., Telvak V. Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 7. Р. 46–53.
26. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. 2023. Т. XXIV/2. Р. 89–104.
27. Telvak V., Yanyshyn B. «Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes» of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 2021. Т. 25, № 1. Р. 71–90.
28. Тельвак В., Сабінський М. «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повоєнного двадцятиліття. *Eminak*. 2022. № 1. С. 100–109.

References

1. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). Mykhailo Hrushevskyi: biography against the background of the times. Kherson [in Ukrainian].
2. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskyi: biographical essay. Kyiv [in Ukrainian].

3. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2021). Modern pear science: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslan Pirog. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2–3, 290–298 [in Ukrainian].
6. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhiivski istorychni chytannia [Gurzhyi's historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2008). The life and creative path of M. Hrushevsky in the anniversary assessments of 1926. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 6, 111–125 [in Ukrainian].
9. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevsky in Polish historiography (late 19th – 20th centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 67–82 [in Ukrainian].
10. Telvak, V. (2016). Five anniversaries of Mykhailo Hrushevsky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 2, 4–50 [in Ukrainian].
11. Romantsova, N. I. (2019). Mykhailo Hrushevskiy in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography. Mariupol [in Ukrainian].
12. Zashkilnyak, L. (1997). M. S. Hrushevsky at Kyiv University (1886–1894). *Hrushevskiyi M. S. Shchodennyk (1888–1894 rr.) [Hrushevsky M. S. Diary (1888–1894)]*. Kyiv, 222–255 [in Ukrainian].
13. Telvak, V. (2001). Theoretical problems of history in the creative heritage of M. S. Hrushevsky-reviewer (1894–1914). *Dnipropetrovskiy istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk [Dnipropetrovsk historical and archaeological collection]*, 2, 209–225 [in Ukrainian].
14. Telvak, V. (2004). Theoretical aspects of European historiography in the review heritage of Mykhailo Hrushevsky (Lviv period). *Polska i jej wschodni sasiadzi [Poland and its eastern neighbors]*, 4, 61–74 [in Ukrainian].
15. Hyrych, I. (2008). The review genre in the work of M. Hrushevsky. *Hrushevskiyi M. S. Tvory: u 50 t. [Hrushevsky M. S. Works: in 50 volumes]*. Lviv, 14, V–XIX [in Ukrainian].
16. Maslychuk, V. (2008). Early reviews of Mykhailo Hrushevsky. *Hrushevskiyi M. S. Tvory: u 50 t. [Hrushevsky M. S. Works: in 50 volumes]*. Lviv, 14, XX–XL [in Ukrainian].
17. Telvak, V. (2012). Mykhailo Hrushevsky as a historian in the light of his reviews (late 19th – early 20th centuries). *Hrushevskiyi M. S. Tvory: u 50 t. [Hrushevsky M. S. Works: in 50 volumes]*. Lviv, 15, V–XXIV [in Ukrainian].
18. Kapral, M., Felonyuk, A. (2012). Review activity of Mykhailo Hrushevsky in 1905–1913. *Hrushevskiyi M. S. Tvory: u 50 t. [Hrushevsky M. S. Works: in 50 volumes]*. Lviv, 16, V–XXII [in Ukrainian].
19. Yurkova, O. 2015. “...I have a studio in my portfolio...”: Recent works and reviews by Mykhailo Hrushevsky. *Hrushevskiyi M. S. Tvory: u 50 t. [Hrushevsky M. S. Works: in 50 volumes]*. Lviv, 10-2, V–X [in Ukrainian].
20. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevskiyi in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
21. Telvak, V. (2012). The figure of Mykhailo Hrushevskiyi in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century). Drohobych [in Ukrainian].
22. Telvak, V. (2008). Scientific activity of Mykhailo Hrushevsky in the Soviet era through the eyes of the Western Ukrainian and emigrant intelligentsia. *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk [Drohobych Local History Collection]*, 11–12, 237–252 [in Ukrainian].
23. Telvak, V. (2008). Scientific activity of Mykhailo Hrushevsky in the first Soviet years in the assessments of contemporaries. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 133–134, 27–34 [in Ukrainian].
24. Telvak, V. (2009). Marxist reception of Mykhailo Hrushevsky's creative output (first third of the 20th century). *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk [Ukrainian archeographic yearbook. New series]*, 12, 365–397 [in Ukrainian].
25. Telvak, V., Telvak, V. (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavronsky). *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [European Historical Bulletin]*, 7, 46–53.
26. Telvak, V., Yanyshyn, B., Telvak, V. (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskiyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*, 24/2, 89–104.
27. Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*, 25/1, 71–90.
28. Telvak, V. & Sabinskyi, M. (2022). “Battles for Hrushevskiyi”: era of Ukrainian Revolution in diaspora intellectuals discussions of post-war twenty years. *Eminak*, 1, 100–109 [in Ukrainian].

(Надійшла до редакції / Received: 30.01.2026; Схвалено до друку / Accepted: 17.03.2026; Публікація / Published: 28.04.2026)

Василь ЛУК'ЯНИЦЯ

завідувач науково-дослідної лабораторії просторової археології Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: vasy.lukianytsia@gmail.com

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Ступінь археологічної дослідженості канівської локальної групи культурного комплексу Кукутень-Трипілля за результатами новітніх польових робіт

Анотація. Мета – охарактеризувати історію польових досліджень канівської локальної групи культурного комплексу Кукутень-Трипілля з 1990-х рр. і проаналізувати її сучасний ступінь археологічної дослідженості. **Наукова новизна.** У статті висвітлено процес накопичення джерельної бази про канівську локальну групу культурного комплексу Кукутень-Трипілля в ході розвідкових і розкопувальних археологічних робіт протягом 1990–2000-х рр. Уперше схарактеризовано стан її польового вивчення в 2010–2020-х рр. Узагальнено дані про час відкриття, кількість і площу відомих наразі пам'яток, надійно або попередньо зарахованих до канівської локальної групи. Проаналізовано ступінь її археологічної дослідженості за кількома параметрами із застосуванням гексагональної сітки та оцінки яdroвої густини, інтерпретовано результати. Визначено репрезентативність наявної джерельної бази та перспективи подальших досліджень. Описано алгоритми створення відповідних карт у геоінформаційній системі. **Висновки.** Систематичне вивчення й цілеспрямовані польові роботи на пам'ятках канівської локальної групи культурного комплексу Кукутень-Трипілля розпочалися лише в 1990-х рр. Діяльність співробітників ряду інституцій, зокрема Е. Овчинникова, дозволила суттєво доповнити й розширити карту трипільських поселень регіону та накопичити достатньо даних для їх комплексної характеристики. Натомість у 2010–2020-х рр. інтенсивність досліджень значно знизилася, нові розкопки не проводилися, хоча відкриття пам'яток триває. Виділяється концентрація відомих поселень у басейні Вільшанки, Нижньому Пороссі й навколо Канева, розділених ділянками, де Трипілля майже не виявлено. Це вказує на нерівномірний ступінь археологічного дослідження, дозволяючи накреслити пріоритетні напрямки майбутніх польових робіт. Водночас загальні тенденції в просторовому розподілі наявної наразі джерельної бази свідчать про її значний потенціал і репрезентативність для аналізу.

Ключові слова: археологія, пам'яткознавство, ступінь археологічної дослідженості, культурний комплекс Кукутень-Трипілля, канівська локальна група, QGIS, археологічна карта.

Vasyl LUKIANYTSIA

Head of the Spatial Archaeology Research Laboratory, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1955-4443>, e-mail: vasy.lukianytsia@gmail.com

DEGREE OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE KANIV LOCAL GROUP OF THE CUCUTENI-TRYPILLIA CULTURAL COMPLEX BASED ON RECENT FIELDWORK

Abstract. The purpose of the article is to characterize the history of field research on the Kaniv local group of the Cucuteni-Trypillia cultural complex since the 1990s and to analyze its current degree of archaeological research. **Scientific novelty.** The article highlights the process of the source base accumulation on the Kaniv local group of the Cucuteni-Trypillia cultural complex during surveys and excavations in the 1990s–2000s. For the first time, the state of its field research in the 2010s–2020s is characterized. Data on the time of discovery, number, and area of currently known sites reliably or preliminarily attributed to the Kaniv local group are summarized. The degree of its archaeological research is analyzed according to several parameters using a hexagonal grid and kernel density estimation, and the results are interpreted. The representativeness of the available source base and the prospects for further research are determined. Algorithms for creating the corresponding maps in a geographic information system are described. **Conclusions.** Systematic study and fieldwork at sites of the Kaniv local group of the Cucuteni-Trypillia cultural complex began only in the 1990s. The work of researchers from several institutions, in particular E. Ovchynnykov, made it possible to significantly expand the map of Trypillia settlements in the region and to accumulate sufficient data for their comprehensive characterization. In contrast, in the 2010s–2020s, the intensity of research significantly decreased, and no new excavations were conducted, although the discovery of sites continues. Concentrations of known settlements are distinguished in the Vilshanka river basin, the Lower Porossia region, and around Kaniv, separated by areas where Trypillia sites are almost absent. This indicates an uneven degree of archaeological research and makes it possible to outline priority directions for future fieldwork. At the same time, general trends in the spatial distribution of the currently available source base indicate its significant potential and representativeness for analysis.

Keywords: archaeology, heritage studies, degree of archaeological research, Cucuteni-Trypillia cultural complex, Kaniv local group, QGIS, archaeological map.

Постановка проблеми. Пам'ятки культурного комплексу Кукутень-Трипілля (КККТ), згодом об'єднані науковцями в канівську локальну групу (ЛГ), почали досліджуватися ще на зорі трипіллязнавства, адже Канівщина межує з Південною Київщиною, що перебувала у фокусі інтересів Вікентія Хвойки. Заразом цей факт дещо зміщував увагу археологів саме до північніших територій, через що канівські «трипільці» довго залишалися в тіні, а польове вивчення їх поселень відбувалося дуже нерівномірно в часі. Лише в 1970–80-х рр. масове відкриття краєзнавцями пам'яток на просторі від притоки Тясмина р. Сріблянки до Трахтемирівського півострова дозволили виділити їх характерні риси та розглядати як особливе локальне утворення КККТ. І тільки з 1990-х рр. активні дослідження Трипілля в регіоні увінчалися накопиченням достатньої кількості матеріалів для комплексної характеристики канівської ЛГ, що однак досі залишається недостатньо вивченим явищем. Водночас для подальших робіт потрібний аналіз уже наявної джерельної бази та виявлення в ній прогалин. З цією метою застосовується запроваджене А. Томашевським в українську археологію поняття «ступеня археологічної дослідженості» (САД).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія археології часто отримує недостатню увагу, тим більше якщо це стосується польових робіт останніх десятиліть. Для території Черкащини варто відзначити хіба що нещодавню узагальнювальну монографію Т. Нераденко [1], а для КККТ у цілому – «Енциклопедію Трипільської цивілізації», що вийшла друком понад 20 років тому [2]. Цілеспрямований виклад історії дослідження саме канівської ЛГ, доведений у загальних рисах до початку 2000-х рр., міститься в найбільш ґрунтовній праці про неї авторства Е. Овчинникова [3]. Саме його з колегами публікації результатів щорічних польових робіт складають ліву частку відомостей про хід вивчення трипільських поселень Канівщини з 1990 х рр. [4–16], доповнені каталогом В. Петрашенко й В. Козюби [17], а також статтями М. Відейка [18–20], Д. Куштана [21–22], П. Шидловського та ін. [23–24]. Теоретичні засади для аналізу САД та їх реалізація на прикладі пам'яток руського часу викладені А. Томашевським [25] та А. Борисовим [26].

Мета статті – охарактеризувати історію польових досліджень канівської локальної групи культурного комплексу Кукутень-Трипілля з 1990-х рр. та проаналізувати її сучасний ступінь археологічної дослідженості.

Виклад основного матеріалу. Систематичне й цілеспрямоване вивчення трипільських поселень Канівщини та Нижнього Поросся почалося лише в 1990-х рр., хоча пам'ятки з трипільською керамікою були відомі тут ще з рубежу XIX–XX ст. Власне в м. Каневі й околицях цьому сприяла діяльність директора новоствореного (1991) Канівського історичного музею А. Петропавловського. Під його керівництвом було відкрито ряд трипільських пам'яток у межах міста: урочище Ланок (1991), Берестовецький Яр (1992), Новоселиця 2 (1993), БМУ 5 (Будівельно-монтажне управління № 5) (1994); обстежено розташовані неподалік Бобрицю-Хутір, Грищинці-Кам'янка. На Новоселиці 1 (відомій із 1968 р.), БМУ 5 й поселенні в ур. Ланок проведені охоронні розкопки. Останніми в 1992 р. керували А. Петропавловський і Н. Шевченко, а в 1993–1994 рр. – Л. Циндровська, розкривши в одному з розкопів великий заглиблений об'єкт трипільського часу зі значною кількістю артефактів [12, с. 215; 14, с. 34–35; 15, с. 45, 49; 17, с. 186–187; 27, с. 142].

У 1993 р. В. Дудкін здійснив магнітометричну зйомку поселення Григорівка-Хатище (відкрите в 1979 р.) на площі 1 га, виявивши понад 60 аномалій. Для верифікації створеного плану було проведено невеликі розкопки археологічною експедицією «Дніпро» на чолі з М. Відейком, а також отримано перші для регіону ізотопні (C_{14}) дати [18, с. 26, 29].

У 1994 р. В. Петрашенко та В. Козюба в рамках складання каталогу археологічних пам'яток узбережжя Канівського водосховища також здійснили розвідки на низці поселень із трипільськими матеріалами, зокрема Бобриці-Хутір, Каневі-Новоселиця 1 та 2, Каневі-Костянецький Яр, Зарубинцях [17, с. 109, 180–183]. У 1997 р. поновила роботу Канівська археологічна експедиція Київського національного університету (КНУ) ім. Т. Шевченка як наступниця комплексної експедиції 1950–1970-х рр., що дало новий поштовх дослідженням [3, с. 19].

До вивчення трипільських пам'яток також долучилися співробітники новоствореної (1993) Черкаської археологічної інспекції, передусім О. Назаров. Він обстежив ряд відомих пам'яток у басейні Вільшанки: Петропавлівку, Переможинці, Мліїв 2; повторно виявив Мліїв 1 [8, с. 181; 13, с. 29]. Розвідки на трипільських поселеннях Трахтемирівщини в той же час здійснював М. Суховий. Він відвідав Грищинці-Кам'янка, три пам'ятки в околиці Григорівки (власне Григорівка, Хатище та Дякове Поле) і дві біля Зарубинців [3, с. 208; 14, с. 40]. Продовжувалося відкриття нових пам'яток: так, краєзнавець О. Шостик зафіксував трипільські матеріали в

с. Таганча; М. Суховий додав до карти третій пункт із трипільською керамікою поблизу Зарубинців; І. Гуріненко виявив поселення біля с. Журавка; О. Назаров – в ур. Боркунове поблизу с. Шевченкове, а також Воронівку 2, В'язівку 2 і 3 (хутір Заводянка) на Вільшанці; В. Круц та Е. Овчинников – у Сотниках на Росі [2, с. 667, 671, 673; 3, с. 210; 14, с. 39].

Провідну роль у вивченні Трипілля Нижнього Поросся й Канівщини відігравав з другої половини 1990-х рр. співробітник Інституту археології Національної академії наук України (ІА НАНУ) Е. Овчинников, який вперше послідовно досліджував тут саме трипільські поселення. В 1996–1999 рр., спільно з Черкаською археологічною інспекцією експедиції, він (разом із О. Назаровим, І. Гуріненком, Д. Черноволом) обстежив три трипільські пам'ятки біля с. Квітки, обидві біля с. Воронівка, Вільшану 2, Сухини, Петрики-Бабине Череве, Переможинці, Журавку й Шевченкове-Боркунове. Понад те, науковець керував охоронними розкопками на декількох поселеннях басейну Вільшанки, що стали джерелом наймасовішого матеріалу за весь час вивчення пам'яток канівської ЛГ. Так, у 1996–1997 рр. наземний і заглиблений об'єкти були розкриті на всуціль зруйнованій Вільшані 1, а в 1999 р. почалися розкопки на Хуторі Незаможник, де виявили 3 наземні житла і 5 ям [4, с. 128; 5, с. 132–136; 6, с. 158; 13, с. 29].

У 2000-х рр. продовжувалися роботи, започатковані в попереднє десятиліття. Це стосується передусім систематичних досліджень на чолі з Е. Овчинниковим. Так, розкопками 2000 р. на Хуторі Незаможник було розкрито виробничо-господарський комплекс із гончарної печі та двох землянок, одна з яких була перекрита глинобитною будівлею [7, с. 175–177]. У 2001 р. на базі Канівської експедиції КНУ ім. Т. Шевченка вперше з кінця 1950-х рр. розкопки було здійснено на Пекарях 2, де виявлено «майданчик» (рештки глинобитного житла) і напівземлянку [10, с. 199]. Наступного року на цьому поселенні було розкопано унікальну для Середнього Подніпров'я кременеобробну майстерню [11, с. 208–211].

Низкою розвідок Е. Овчинникова, О. Назарова, О. Шостика, О. Дяченка, П. Шидловського, Є. Пічкура, А. Скиби в 2000–2004 рр. було обстежено поселення басейнів Вільшанки та Сріблянки: В'язівку 2 (а також В'язівку 1, зарахований до томашівської ЛГ), Хлистунівку, Городище-Бугаївка, Мліїв 1 і 2, Буду-Орловецьку, Орловець-Долини-Балки, Ксаверове; басейну Росі та Трахтемирівського півострова: Таганчу, Полствин, Конончу, Луку-Рябкова Гора, Хмільну, Тростянець, Канів-Новоселиця 1 і 2, Бобрицю-Хутір, Грищинці-Кам'янка і Кузьки, Григорівку, Григорівку-Хатище й Дякове Поле [8, с. 179–182; 12, с. 212, 215; 13, с. 29; 14, с. 32–35, 38–41].

Водночас археологічна карта канівської ЛГ й далі поповнювалася нововідкритими пам'ятками. У 2000 р. співробітником Канівської експедиції М. Квітницьким було виявлено поселення Хутір Хмільна, обстежене наступного року з участю Е. Овчинникова [9, с. 63–64]. У 2002 р. О. Назаров повторно відкрив пам'ятку Валява, де було зібрано матеріали зі зруйнованих об'єктів трипільського часу, а також виявив трипільську кераміку в уже четвертому пункті біля м. Городище [3, с. 203; 13, с. 27]. У 2004 р. за результатами розвідки В. Петрашенко й В. Козюби в околицях с. Бучак було відкрито три поселення з трипільськими матеріалами, позначеними дослідниками як Бучак 4, 6 і 7 [28, с. 251]. Доволі несподіваними стали знахідки краєзнавцем В. Федьком трипільської кераміки на лівобережжі Дніпра в околицях с. Безпальче на р. Супій. У 2003–2010 рр. він відкрив такі пункти в урочищах Федьки, Попелянка, Колонтаї, Паламарі. У 2009–2012 рр. їх обстежили співробітники ІА НАНУ й Черкаської археологічної інспекції С. Лисенко, Д. Куштан та О. Дяченко. Е. Овчинников визначив найбільш масові матеріали з Безпальчого-Федьки як належні пізній стадії розвитку канівської ЛГ [3, с. 182–183; 29, с. 266].

На жаль, після продуктивних двох десятиліть, у 2010-х рр. активність вивчення Трипілля Нижнього Поросся й Канівщини суттєво знизилася. Нові розкопки майже не проводилося, розвідки стали значно обмеженішими, згорнула діяльність Канівська експедиція КНУ ім. Т. Шевченка, була ліквідована Черкаська археологічна інспекція. Все ж у 2012–2013 рр. було здійснено збір підйомного матеріалу й шурфування на нововідкритій пам'ятці в центрі с. Медвин на Богуславщині – на західній межі ареалу канівської ЛГ, належність до якої отриманих матеріалів засвідчив керівник робіт М. Відейко [19, с. 184–185; 20, с. 142–143]. У 2013 р. пошукові шурфи було закладено на вищезгаданих поселеннях біля с. Безпальче на Лівобережжі: в урочищах Федьки та Паламарі [16, с. 265].

У 2016 р. Д. Куштан виявив трипільський шар на пам'ятці Гряда 2. Наступного року тут було здійснено повноцінні розкопки, які дали обмежену кількість трипільських матеріалів, стратиграфічно невиразно відділених від численніших скіфських [21, с. 75–77]. У 2018 р. Д. Куштаном спільно із Сергієм Очеретним було обстежено поселення Петрики 2 (Бабине Череве) [22, с. 236–237].

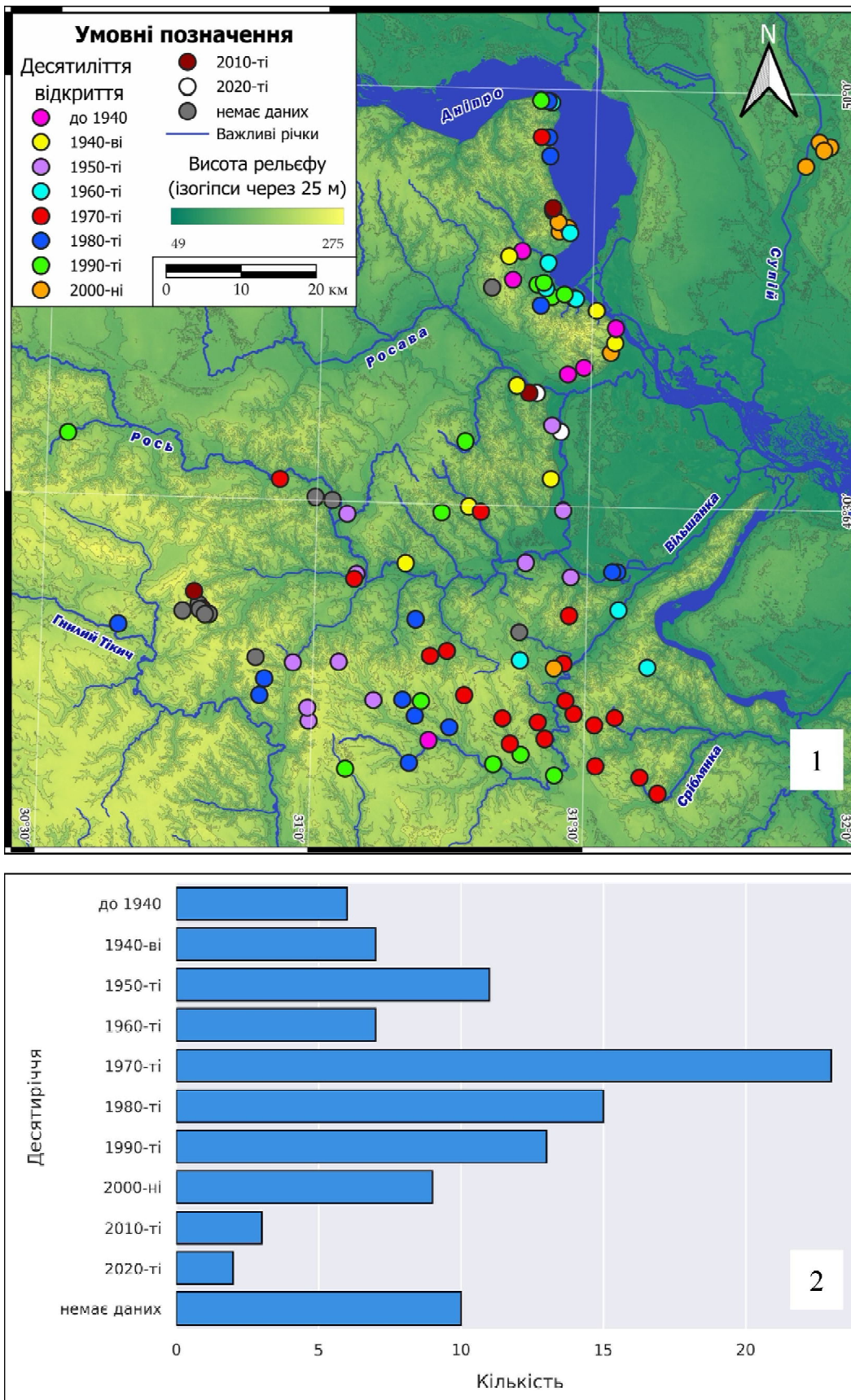

Рис. 1. Відкриті поселення канівської локальної групи за десятиліттями:
 1 – карта просторового розподілу; 2 – стовпчикова діаграма

Варто відзначити, що систематичні розвідки в Середньому, частково Нижньому Пороссі та його порубіжжі з басейном Вільшанки здійснював у цей час А. Борисов, маючи на меті виявлення та обстеження передусім пам'яток руської доби, проте фіксуючи в тому числі трипільські [30, с. 63]. На жаль, результати його діяльності щодо трипільських поселень практично не опубліковані. Тож стан вивчення Трипільля вздовж Росі від Рокитного до Корсуня-Шевченківського залишається незадовільним і потребує ретельної уваги й опрацювання в майбутньому.

Попри відсутність цілеспрямованих досліджень трипільських пам'яток регіону, декілька нових пунктів було виявлено й на початку 2020-х рр. Так, у 2021 р. розвідками на чолі з О. Цвіркуном було зафіксовано трипільську кераміку й обмазку, попередньо зараховані до канівської ЛГ, в околицях с. Бабичі (ур. Вітряки), кількома роками раніше відкритого місцевим жителем Я. Кузьменком. Тоді ж біля с. Лука в ур. Могилки на березі Росі було виявлено багат шарову пам'ятку з численними неолітичними матеріалами киево-черкаської культури [23, с. 176–178]. У 2023 р. учасники Межиріцької палеолітичної експедиції КНУ ім. Т. Шевченка під керівництвом П. Шидловського здійснили шурфування на Бабичах-Вітряки, а в 2025 р. – на Луці-Могилки, зафіксувавши присутність трипільських артефактів і тут [24, с. 189–190]. Ще один пункт із трипільськими знахідками в центрі с. Бабичі у 2022 р. відкрив Я. Кузьменко.

З 2023 р. польові роботи на Трахтемирівщині здійснює Археологічна експедиція Києво-Могилянської академії (АЕ КМА) на чолі з О. Білинським. Її учасниками, зокрема, було зібрано підйомний матеріал на поселенні Бобриця-Хутір. Вдалося з'ясувати, що відкриті М. Бондарем у 1968 і 1972 рр. пам'ятки з найдавнішим шаром трипільського часу поблизу нині зниклого с. Селище, ймовірно, належать до одного поселення, яке запропоновано називати Тальбергова Дача. Також було підтверджено наявність трипільських знахідок у північній частині городища Віха. У 2025 р. здійснено розвідку на Григорівці-Хатище [31, с. 20–21, 122–124].

Підсумовуючи, зазначимо, що за результатами польових досліджень, попри їх значну нерівномірність у часі, в ареалі канівської ЛГ – від Вільшанки до Трахтемирівщини – стало відомо більш ніж сто трипільських пам'яток, що робить її однією з найчисленніших серед усіх локальних груп КККТ. 27 із них було відкрито, а близько 40 – обстежено саме з 1990-х рр. Уявлення про хронологічно-просторове наповнення археологічної мапи й накопичення джерельної бази пам'яток, зарахованих до канівської ЛГ, дає карта (рис. 1: 1) і стовпчикова діаграма їх відкриття за десятиліттями (рис. 1: 2).

Однак абсолютні числа, навіть у поєднанні з базовим картографуванням, часто не забезпечують достатнє розуміння насиченості території давніми поселеннями, а також про те, чи вони відображають наближену до реальної картину розселення в минулому, чи лише осередки активнішої діяльності дослідників, які їх виявляли. Тож для характеристики репрезентативності каталогу відомих наразі пам'яток канівської ЛГ, що за результатами останніх робіт налічує 106 пунктів, скористаємося підходами, запропонованими й обґрунтованими А. Томашевським і А. Борисовим. Згідно А. Томашевського, САД трактується як обсяг та інтенсивність накопичення і структуризації інформації про археологічні пам'ятки певного регіону, що фактично виражається у відношенні кількості відомих пам'яток до одиниці площі. За цим принципом, САД можна визначати для кожного етапу польових досліджень, прослідковуючи процес накопичення джерельної бази. Для візуалізації САД запропоновано використовувати поділ території на коміркі-гексагони (правильні шестикутники), вперше застосовані з цією метою шведським археологом М. Мальмером [25, с. 85]. Вони наближені по формі до кола, проте нівелюють т. зв. «краєвий ефект», коли між трьома суміжними колами залишається вільна ділянка, що робить гексагони оптимальними для узагальнення розподілу певної величини в просторі.

Один зі способів – підрахунок кількості пам'яток у кожному гексагоні. Зважаючи на масштаб регіону поширення канівської ЛГ, який можна вписати в прямокутник завбільшки 10,5 тис. км², оптимальним розміром комірки гексагональної сітки визначено 21,65 км², тобто з малою діагоналлю гексагона завдовжки 5 км. У програмному забезпеченні QGIS сітка із заданими параметрами створюється завдяки інструменту «Create grid» набору «Research tools» меню «Вектор». Після цього кількість відомих пам'яток-точок у комірці такої сітки підраховується за допомогою інструменту «Count points in polygon» вкладки «Векторний аналіз» і візуалізується через градуїований знак у символіці новоствореного шару: чим насиченіший колір, тим більше точок у гексагоні, тобто тим вищий САД цієї території [26, с. 6].

Інший спосіб, використаний А. Борисовим, – відображення частки площі пам'яток від загальної площі гексагона. Для його реалізації він растеризував полігони площ для можливості

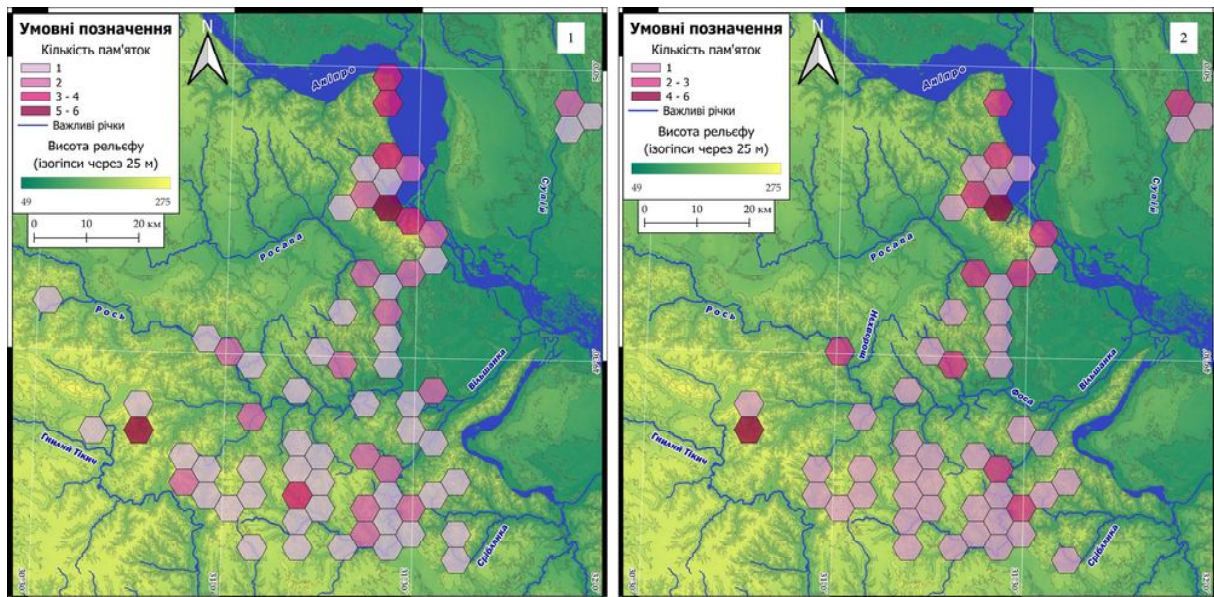

Рис. 2. Концентрація точок пам'яток канівської локальної групи у комірках гексагональної сітки (площа комірки $\approx 21,65 \text{ км}^2$): 1 – усі відомі пам'ятки ($n=106$); 2 – пам'ятки, однозначно зараховані до канівської локальної групи ($n=75$)

здійснення зональної статистики [26, с. 5]. Проте растрезиція дещо спотворює початкові площі, адже вони перетворюються на квадратні пікселі, через що контур стає нерівним. Натомість краще працювати з векторними даними. Оскільки полігон пам'ятки, на відміну від точки, може потрапляти одразу в кілька комірок, для початку необхідно скористатися інструментом «Intersection» з набору «Geoprocessing tools» меню «Вектор», що розріже площу за межами гексагонів. У таблиці атрибутів нового шару створюємо поле за виразом \$area (для виміру в гектарах додатково ділимо на 10000) для підрахунку частини площі пам'ятки в кожній комірці. Після цього за допомогою інструменту «Aggregate» вкладки «Векторна геометрія» сумуємо площі всіх пам'яток у гексагоні, а потім приєднуємо отримане значення до шару із сіткою завдяки «Join attributes by field value» зі вкладки «Загальний вектор» (усі розрахунки ведуться за унікальним ідентифікатором, який автоматично присвоюється гексагону, інакше приєднання не буде коректним). Для отримання бажаного результату у створеному шарі потрібно додати ще два поля: із загальною площею гексагона та шуканою часткою площі відомих пам'яток (для відображення у відсотках множимо на 100).

Оскільки частина поселень за браком матеріалів віднесена до канівської ЛГ попередньо (31, або 29%), а площа відома не для всіх пам'яток, є сенс створити за кожним із описаних алгоритмів по дві карти. У першому випадку візуалізуватиметься розподіл за комірками всіх поселень (106 пунктів, серед яких площа визначена для 82, або 77%), а в другому – тільки для тих, що вважаються канівськими напевне (75 і 62, або 83%, відповідно). Також слід зауважити, що власне площа пам'яток розраховувалася з точністю до сотих за формулою овалу (добуток довжини півосей на число π), оскільки більшість трипільських поселень мають еліптичну форму. Як продемонстрував О. Дяченко, обчислення за формулою прямокутника (добуток сторін) суттєво завищують реальну площу, тоді як формула овалу в цілому дає значно коректніші результати [32, с. 8, 10].

Аналіз отриманих зображень концентрації пам'яток-точок (рис. 2) продемонстрував явну нерівномірність САД канівської ЛГ: найкраще вивчені верхня й середня течія Вільшанки, Нижнє Поросся від р. Фоса, а також околиці Канева й південно-східна частина Трахтемирівського півострова. Проте навіть у межах цих територій є розриви шириною зазвичай в 1 комірку, що стають особливо явними, якщо не враховувати «ймовірно канівські» поселення. Саме на цій карті (рис. 2: 2) добре помітно майже суцільний розрив вздовж Росі від Нехворощі до Фоси, що фактично ділить канівський ареал на північну й південну частини. Привертають увагу відірвані від основної концентрації осередки на Супої, в басейні Гнилого Тікича й Середньому Пороссі, що, здебільшого, зараховуються до канівської ЛГ попередньо (рис. 2: 1). Це не дозволяє впевнено встановити ні західну, ні східну межу ареалу «канівців» і також є наслідком недостатнього САД. Дані карт розподілу часток площі пам'яток (рис. 3) дозволяють помітити декілька інших тенденцій. По-перше, концентрації числа поселень не завжди збігаються з концентраціями площі: хоча більше пам'яток відомо північніше, ближче до Канева, їх розміри зростають у південніших областях,

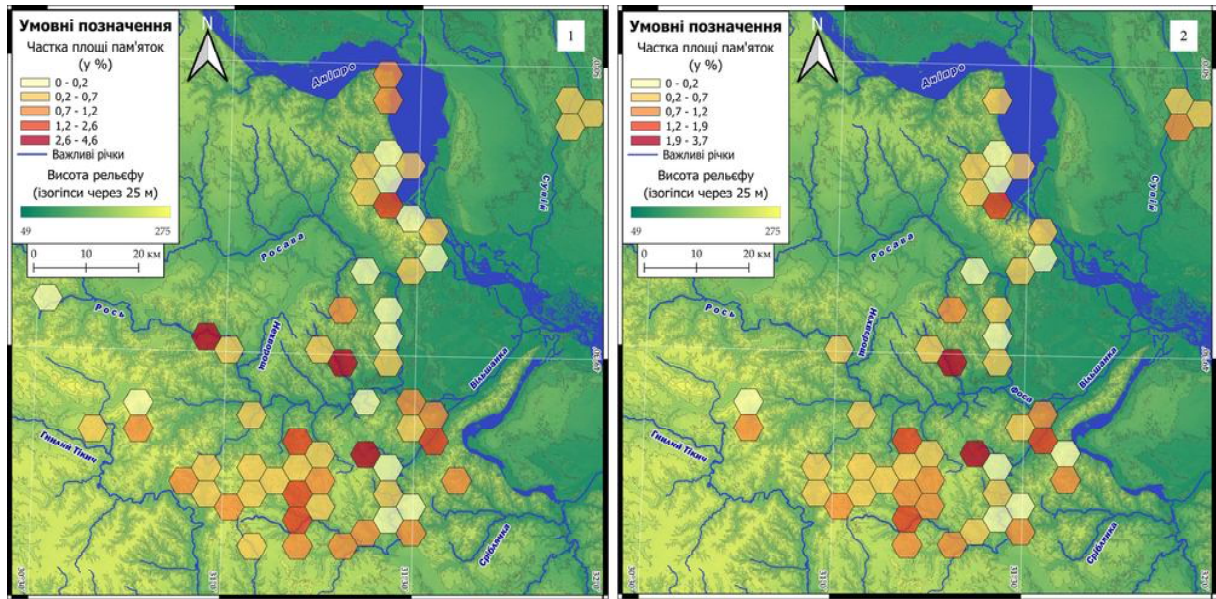

Рис. 3. Частка площі пам'яток канівської локальної групи від площі комірки гексагональної сітки ($\approx 21,65 \text{ км}^2$): 1 – усі пам'ятки з відомою площею ($n=82$); 2 – пам'ятки, однозначно зараховані до канівської локальної групи, з відомою площею ($n=62$)

ближче до Вільшанки. По-друге, нехтування ненадійно атрибутованими поселеннями майже не впливає на просторовий розподіл і частку площі, зайнятою канівською ЛГ.

Для верифікації останнього висновку було зроблено ще декілька карт, заснованих на т. зв. оцінці ядрової густини (kernel density estimation – KDE). Її суть полягає у створенні «ядра» із заданим радіусом навколо точки – функції впливу, що працює подібно до гістограми, проте з плавними переходами від більших до менших числових значень. «Ядра» впливу багатьох сусідніх точок акумулюються, створюючи замкнені контури. Візуальна репрезентація KDE нагадує теплову карту, але краще контролювану і з точнішим відображенням концентрацій [33, р. 347–348, 353]. У QGIS KDE реалізується через однойменний інструмент вкладки «Інтерполяція». Для оптимального відображення концентрації в межах регіону радіус «ядра» було встановлено як 10 км. На виході отримуємо растр (кількість рядків – 3000), що візуалізується через одноканальний псевдоколір із режимом змішування «збільшувати».

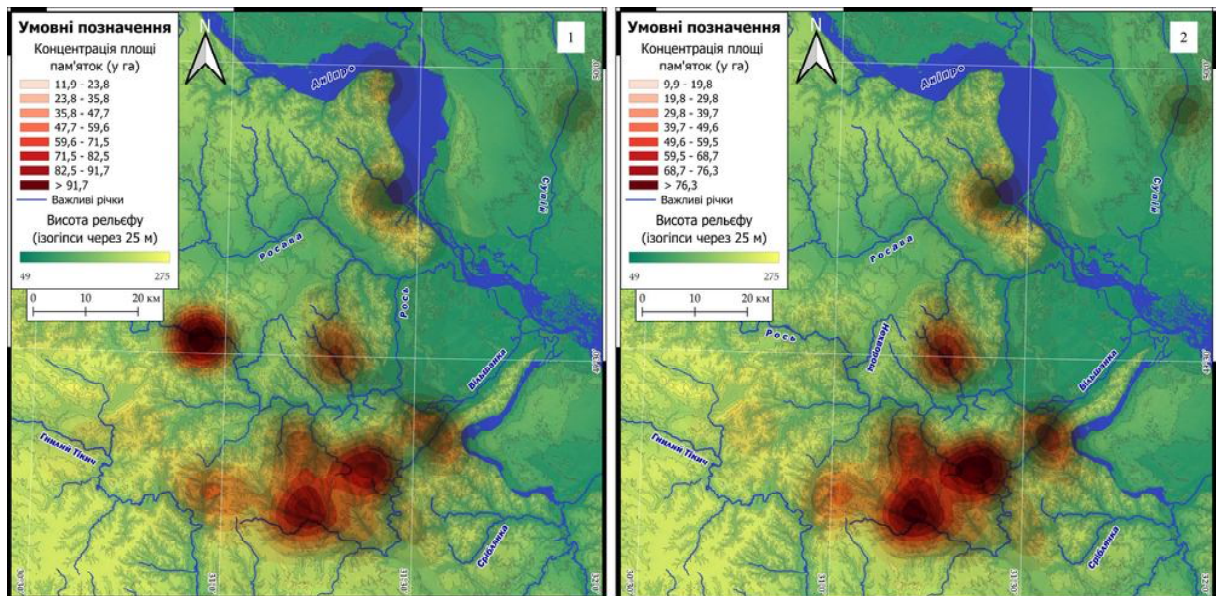

Рис. 4. Концентрація площі пам'яток канівської локальної групи згідно оцінки ядрової густини (радіус «ядра» 10 км): 1 – усі пам'ятки з відомою площею ($n=82$); 2 – пам'ятки, однозначно зараховані до канівської локальної групи, з відомою площею ($n=62$)

Оскільки KDE суто за кількістю точок повторювала те, що продемонстрував аналіз гексагональної сітки, то ваги функції впливу було надано за значенням площі. Досить несподівано результати ще яскравіше підкреслили незалежність її концентрації від вибірки чи-то у 82, чи в 62 пам'ятки (рис. 4). Єдиний виняток – поселення-гігант Дешки, оцінка площі якого в 100 га створює насичену концентричну зону, ще й відірвану від основного масиву. До того ж KDE знову продемонструвала, що порівняно непоганий САД поблизу Канева не означає, що там існує концентрація й за площею. Загалом відзначені спільні тенденції засвідчують невинновідповідність виникнення виділених осередків як за кількістю пам'яток, так і за їх площею, і дозволяють припустити, що підвищення САД у ділянках розривів суттєво не змінить картину розселення «трипільців» по всьому ареалу канівської ЛГ.

Висновки. В останні десятиліття польових досліджень канівської ЛГ КККТ чітко виділяється два етапи. Так, у 1990–2000 х рр., вперше з моменту відкриття Трипілля, в регіоні відбувалося цілеспрямоване вивчення саме трипільських пам'яток, до якого долучилися науковці ряду установ: ІА НАНУ, Черкаської археологічної інспекції, Канівського історичного музею, КНУ ім. Т. Шевченка тощо. Це сприяло наймасштабнішим за весь час як розвідковим, так і розкопувальним роботам. Завдяки Е. Овчинникову отримані матеріали було узагальнено й систематизовано в монографічному викладі. На другому етапі, з 2010-х рр. сплеск дослідницької активності згас, обстежувалися та відкривалися лише поодинокі пам'ятки. Однак сучасна діяльність АЕ КМА дозволяє сподіватися на поновлення інтенсивнішого вивчення трипільських поселень принаймні в околицях Канева й на Трахтемирівщині.

Хоча виділені Е. Овчинниковим критерії дозволяють наразі зарахувати до канівської ЛГ 106 пам'яток (31 з них попередньо), лівова їх частка відома лише за розвідками, найчастіше – суто за підйомним матеріалом. Жодна пам'ятка не була розкопана повністю, а характер розкопок найчастіше був охоронним. У багатошарових поселень або розміщених під сучасною забудовою культурний шар Трипілля майже повністю зруйнований.

Аналіз САД за гексагональною сіткою демонструє виразні концентрації й розриви, що вказують на потенційні місця виявлення нових пам'яток. Окреслюються пріоритетні завдання майбутніх польових досліджень: ліквідація прогалини вздовж Росі між Нехворощю та Фосою, встановлення західного рубежу розселення «канівців» у Середньому Пороссі та їх розмежування тут із томашівською ЛГ, визначення масштабів канівського осередку на Лівобережжі. Заразом чіткі тенденції щодо кількості та площі вже відомих поселень на відносно добре обстежених територіях, підтверджені завдяки KDE, дозволяють використовувати їх як еталонні для характеристики і просторового аналізу всього ареалу канівської ЛГ. Отже, наявна нині вибірка із 62 пам'яток, надійно атрибутованих як канівські та зі встановленою площею, є достатньо репрезентативною, а вже зібрана джерельна база, попри явні прогалини, за ретельного опрацювання, із врахуванням її особливостей, може забезпечити відносно надійні та продуктивні висновки.

Список літератури

1. Нераденко Т. М. Археологія Черкащини: польова, друкована, музейна, пам'яткоохоронна, навчальна, туристична. Черкаси: Вид. Ю. А. Чабаненко, 2023. 692 с.
2. Енциклопедія Трипільської цивілізації: у 2 т. / гол. ред. Л. Новохатько. Київ: Укрполіграфмедіа, 2004. Т. 1, кн. 1 / гол. ред. М. Відейко. 703 с.
3. Овчинников Е. В. Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи В II – С I). Київ: Вид. Олег Філюк, 2014. 406 с.
4. Овчинников Э. В., Черновол Д. К. Охранные работы на трипольском поселении хутор Незаможник. *Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр.* Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 128–131.
5. Овчинников Э. В. Разведки трипольских поселений на Черкащине. *Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр.* Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 132–136.
6. Черновол, Д. К., Овчинников, Е. В. Розвідки археологічних пам'яток на території заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка». *Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр.* Київ: ІА НАНУ, 1999. С. 157–160.
7. Овчинников Э. В., Черновол Д. К., Гуриченко И. П. Раскопки на трипольском поселении у хутора Незаможник. *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.* Київ: ІА НАНУ, 2001. С. 174–177.
8. Овчинников Э. В., Назаров А. В. Разведки трипольских памятников на Черкащине. *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.* Київ: ІА НАНУ, 2001. С. 179–182.
9. Овчинников Э. В., Квитницький М. В. Трипольское поселение у хутора Хмельная. *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* Київ: ІА НАНУ, 2002. С. 63–65.
10. Овчинников Э. В., Черновол Д. К. Исследования на трипольском поселении Пекари II. *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* Київ: ІА НАНУ, 2002. С. 198–202.
11. Овчинников Е. В., Пічкур Є. В. Дослідження на трипільському поселенні Пекари II. *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* Київ: Шлях, 2003. С. 207–212.

12. Овчинников Е. В., Скиба А. В., Дяченко О. В. Розвідки на археологічних пам'ятках Канівщини. *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр.* Київ: Шлях, 2003. С. 212–216.
13. Назаров О. В., Овчинников Е. В. Розвідки на трипільських пам'ятках в Черкаській області. *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.* Київ: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005. С. 26–31.
14. Дослідження трипільських пам'яток на Канівщині / Овчинников Е. В., Шидловський П. С., Шостик О. І., Пічкур Є. В. *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.* Київ: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005. С. 32–41.
15. Овчинников Е. В., Шостик О. І. Трипільські пам'ятки на території міста Канева. *Матеріали та дослідження з археології Східної України: Від неоліту до киммерійців.* 2007. Вип. 7. С. 44–53.
16. Лисенко С. Д., Овчинников Е. В., Федько В. Ф. Дослідження біля с. Безпальче у 2013 р. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.* Київ: ІА НАН України, 2014. С. 265–266.
17. Петрашенко В. О., Козюба В. К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). Київ, 1999. 328 с.
18. Відейко М. Ю. Розкопки трипільського поселення в урочищі Хатище біля с. Григорівка на Канівщині. *Археологічні дослідження в Україні 1993 року.* Київ, 1997. С. 26–29.
19. Відейко М. Ю. Розвідки Київського обласного археологічного музею. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.* Київ: ІА НАН України, 2013. С. 184–185.
20. Відейко М. Ю., Маняка О. В. Розвідки Київського обласного археологічного музею. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.* Київ: ІА НАН України, 2014. С. 142–143.
21. Куштан Д., Пробийголова О., Цвіркун О. Рятівні дослідження на багатошаровому поселенні Грядя-II біля села Бучак у Канівському Подніпров'ї. *Вісник рятівної археології.* 2018. Вип. 4. С. 74–92.
22. Куштан Д., Очеретний С. Розвідки Черкаської експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* Київ: ІА НАН України, 2020. С. 236–238.
23. Нові пам'ятки первісності в околицях села Межиріч / Цвіркун О., Сорокун А., Дудник Д., Шидловський П. *Археологічні дослідження в Україні 2021 р.* Київ: ІА НАН України, 2022. С. 176–179.
24. Дослідження пам'яток доби первісності в околицях с. Межиріч / П. Шидловський та ін. *Археологічні дослідження в Україні 2023 р.* Київ: ІА НАН України, 2025. С. 189–192.
25. Томашевський А. П. Ступінь археологічної дослідженості: методика, практика, результати та перспективи майбутнього. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи* / ред. В. П. Чабай. Київ: ІА НАН України, 2019. С. 77–90. DOI: 10.6084/m9.figshare.13042604.v1.
26. Борисов А. В. Візуалізація ступеню археологічної дослідженості території за допомогою картографування. *Фактор простору в історичних дослідженнях: матеріали круглого столу / упор. С. М. Вовкодав.* Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 4–7. DOI: 10.6084/m9.figshare.7150862.v1.
27. Циндровська Л. О. Археологічні дослідження у м. Каневі. *Археологічні дослідження в Україні 1993 року.* Київ, 1997. С. 142–143.
28. Петрашенко В. О., Козюба В. К. Дослідження Канівської експедиції у 2004 р. *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.* Київ: ІА НАН України; Запоріжжя: Дике Поле, 2005. С. 249–251.
29. Пам'ятники у с. Беспальче Драбовського р-на Черкаської обл. / С. Д. Лысенко и др. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* Київ, 2010. С. 266–269.
30. Борисов А. В. Дослідження Пороської археологічної експедиції ІА НАН України (2011–2016 рр.). *Археологія і давня історія України.* 2019. Вип. 1 (30). С. 62–66.
31. Науковий звіт про роботи Археологічної експедиції Києво-Могилянської академії на Канівщині в 2024 році / О. О. Білинський та ін. *Науковий архів ІА НАНУ.* 2025.
32. Дяченко О. В. Яку геометрію ми обираємо? (до проблеми оцінки розмірів кукутень-трипільських поселень). *Археологія і давня історія України.* 2015. Вип. 4. С. 7–13.
33. Baxter M. J., Beardah C. C., Wright R. V. S. Some Archaeological Applications of Kernel Density Estimates. *Journal of Archaeological Science.* 1997. № 24. P. 347–354.

References

1. Neradenko, T. M. (2023). *Archaeology of the Cherkasy region: Field, publishing, museum, heritage protection, educational, and tourism aspects.* Cherkasy [in Ukrainian].
2. Novokhatko, L. M. (ed.). (2004). *Encyclopedia of Trypillian civilization, vol. 1, book 1.* Kyiv [in Ukrainian].
3. Ovchynnykov, E. V. (2014). *Trypillian culture of the Kaniv Dnieper region (stages B II – C I).* Kyiv [in Ukrainian].
4. Ovchynnykov, E. V., Chernovol, D. K. (1999). Rescue works at the Trypillian settlement Khutir Nezamozhnyk. *Archaeological discoveries in Ukraine 1998–1999*, 128–131. Kyiv [in Russian].
5. Ovchynnykov, E. V. (1999). Surveys of Trypillian settlements in Cherkasy region. *Archaeological discoveries in Ukraine 1998–1999*, 132–136. Kyiv [in Russian].
6. Chernovol, D. K., Ovchynnykov, E. V. (1999). Surveys of archaeological sites in the “Taras Shevchenko’s Homeland” reserve. *Archaeological discoveries in Ukraine 1998–1999*, 157–160. Kyiv [in Ukrainian].
7. Ovchynnykov, E. V., Chernovol, D. K., Hurynenko, I. P. (2001). Excavations at the Trypillia settlement near the Nezamozhnyk farmstead. *Archaeological discoveries in Ukraine 1999–2000*, 174–177. Kyiv [in Russian].
8. Ovchynnykov, E. V., Nazarov, A. V. (2001). Surveys of Trypillian sites in Cherkasy region. *Archaeological discoveries in Ukraine 1999–2000*, 179–182. Kyiv [in Russian].
9. Ovchynnykov, E. V., Kvitnytskyi, M. V. (2002). The Trypillian settlement near Kholmilna hamlet. *Archaeological discoveries in Ukraine 2000–2001*, 63–65. Kyiv [in Russian].
10. Ovchynnykov, E. V., Chernovol, D. K. (2002). Research at the Trypillian settlement Pekari II. *Archaeological discoveries in Ukraine 2000–2001*, 198–202. Kyiv [in Russian].
11. Ovchynnykov, E. V., Pichkur, Ye. V. (2003). Research at the Trypillian settlement Pekari II. *Archaeological discoveries in Ukraine 2001–2002*, 207–212. Kyiv [in Ukrainian].

12. Ovchynnykov, E. V., Skyba, A. V., Diachenko, O. V. (2003). Surveys of archaeological sites in the Kaniv region. *Archaeological discoveries in Ukraine 2001–2002*, 212–216. Kyiv [in Ukrainian].
13. Nazarov, O. V., Ovchynnykov, E. V. (2005). Surveys at Trypillian sites in Cherkasy region. *Archaeological research in Ukraine 2003–2004*, 26–31. Kyiv; Zaporizhzhia [in Ukrainian].
14. Ovchynnykov, E. V., Shydlovskiy, P. S., Shostyk, O. I., Pichkur, Ye. V. (2005). Research of Trypillian sites in the Kaniv region. *Archaeological research in Ukraine 2003–2004*, 32–41. Kyiv; Zaporizhzhia [in Ukrainian].
15. Ovchynnykov, E. V., Shostyk, O. I. (2007). Trypillian sites in the city of Kaniv. *Materialy ta doslidzhennia z arkeolohii Skhidnoi Ukrainy [Materials and Studies on the Archaeology of Eastern Ukraine]*, 7, 44–53 [in Ukrainian].
16. Lysenko, S. D., Ovchynnykov, E. V., Fedko, V. F. (2014). Research near Bezpalche village in 2013. *Archaeological research in Ukraine 2013*, 265–266. Kyiv [in Ukrainian].
17. Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. (1999). *The shores of the Kaniv Reservoir (catalogue of archaeological sites)*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Videiko, M. Yu. (1997). Excavations of the Trypillia settlement at the Khatyshche tract near Hryhorivka village in the Kaniv region. *Archaeological research in Ukraine 1993*, 26–29. Kyiv [in Ukrainian].
19. Videiko, M. Yu. (2013). Surveys of the Kyiv Regional Archaeological Museum. *Archaeological research in Ukraine 2012*, 184–185. Kyiv. [in Ukrainian]
20. Videiko, M. Yu., Maniaka, O. V. (2014). Surveys of the Kyiv Regional Archaeological Museum. *Archaeological research in Ukraine 2013*, 142–143. Kyiv [in Ukrainian].
21. Kushtan, D., Probyholova, O., Tsvirkun, O. (2018). Rescue excavations at the multilayer settlement Hriada-II near Buchak village in the Kaniv Dnieper region. *Visnyk riativnoi arkeolohii [Bulletin of Rescue Archaeology]*, 4, 74–92 [in Ukrainian].
22. Kushtan, D., Ocheretniy, S. (2020). Surveys of the Cherkasy expedition. *Archaeological research in Ukraine 2018*, 236–238. Kyiv [in Ukrainian].
23. Tsvirkun, O., Sorokun, A., Dudnyk, D., Shydlovskiy, P. (2022). New prehistoric sites near Mezhyrich village. *Archaeological research in Ukraine 2021*, 176–179. Kyiv [in Ukrainian].
24. Shydlovskiy, P. et al. (2025). Research of prehistoric sites near Mezhyrich village. *Archaeological research in Ukraine 2023*, 189–192. Kyiv [in Ukrainian].
25. Tomashevskiy, A. P. (2019). The degree of archaeological exploration: Methods and prospects. In: V. P. Chabai (ed.), *Proceedings of the First All-Ukrainian Archaeological Congress*, 77–90. Kyiv. DOI: 10.6084/m9.figshare.13042604.v1 [in Ukrainian].
26. Borysov, A. V. (2018). Visualization of the degree of archaeological exploration of a territory using mapping. In: S. M. Vovkodav (ed.). *The factor of space in historical research*, 4–7. Pereiaslav-Khmelnytskyi. DOI: 10.6084/m9.figshare.7150862.v1 [in Ukrainian].
27. Tsyndrovska, L. O. (1997). Archaeological research in the city of Kaniv. *Archaeological research in Ukraine 1993*, 142–143. Kyiv [in Ukrainian].
28. Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. (2005). Research of the Kaniv expedition in 2004. *Archaeological research in Ukraine 2003–2004*, 249–251. Kyiv; Zaporizhzhia [in Ukrainian].
29. Lysenko, S. D. et al. (2010). Sites near Bezpalche village, Drabiv district, Cherkasy region. *Archaeological research in Ukraine 2009*, 266–269. Kyiv [in Russian].
30. Borysov, A. V. (2019). Research of the Porossia archaeological expedition of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine (2011–2016). *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy [Archaeology and Early History of Ukraine]*, 1(30), 62–66 [in Ukrainian].
31. Bilynskyi, O. O. et al. (2025). Scientific report on the work of the Kyiv-Mohyla Academy archaeological expedition in the Kaniv region in 2024. *Scientific Archive of the Institute of Archaeology, NAS of Ukraine* [in Ukrainian].
32. Diachenko, O. V. (2015). Which geometry do we choose? (On estimating the size of Cucuteni-Trypillia settlements). *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy [Archaeology and Early History of Ukraine]*, 4(17), 7–13 [in Ukrainian].
33. Baxter, M. J., Beardah, C. C., Wright, R. V. S. (1997). Some archaeological applications of kernel density estimates. *Journal of Archaeological Science*, 24, 347–354.

(Надійшла до редакції / Received: 25.03.2026; Схвалено до друку / Accepted: 14.04.2026; Публікація / Published: 28.04.2026)

Павло КРЕТОВ

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософських, політичних та психологічних студій Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси, Україна
e-mail: ataraksia@ukr.net

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Олена КРЕТОВА

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри слов'янської філології, зарубіжної літератури та методики навчання ННІ іноземних мов Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: ekretova@ukr.net

Історіографічний дискурс та політична антропологія в епоху ШІ: проблема метатеоретичної рекурсивності

Анотація. У статті досліджено трансформацію історіографічного дискурсу та політичної антропології в умовах стрімкого розвитку штучного інтелекту (ШІ) й інформаційних платформ. **Метою** розвідки є розгляд проблеми перетворення дискурсу з інструменту опису й інтерпретації на автономне середовище та фрейм маніпуляції масовою та індивідуальною свідомістю, а також з'ясування кореляції людської й машинної агентності у контексті наявної конвергенції ідеологій і кризи сталих політичних систем у контексті сучасної геополітичної нестабільності. **Наукова новизна** розвідки полягає у концептуалізації метатеоретичної рекурсивності як механізму взаємовпливу дискурсів людини й алгоритму в полі історичного знання та детермінації політичної дії. Аргументовано, що сучасний історіографічний дискурс може функціонувати як самореферентна система, в якій метатеоретичний рівень дедалі частіше на рівнях фактуальної дескрипції та наративу продукується й модерується алгоритмічними структурами. **Оригінальність** дослідження полягає в проблематизації механізмів рекурсивності взаємодії історіографічного дискурсу, генерованого людськими та машинними агентами, який набуває визначальних політико-антропологічних сенсів. **Висновується**, що метатеоретична рекурсивність є одночасно ресурсом критичної рефлексії та ризиком онтологізації маніпулятивних фреймів медіапростору стосовно масової свідомості і колективної уяви.

Ключові слова: історіографія, політична антропологія, штучний інтелект, дискурс, агентність, ідеологія, інформаційні платформи, метатеорія, медіапростір.

Pavlo KRETOV

PhD of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophical, Political and Psychological Studies, Cherkasy State Technological University, Cherkasy, Ukraine,
ORCID: <https://ocid.org/0000-0003-2593-3731>, e-mail: ataraksia@ukr.net

Olena KRETOVA

PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Slavic Philology, Foreign Literature and Methodology of Education of the Institute of Foreign Languages Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine, ORCID: <https://ocid.org/0000-0002-3947-4479>, e-mail: ekretova@ukr.net

HISTORIOGRAPHIC DISCOURSE AND POLITICAL ANTHROPOLOGY IN THE AGE OF AI: THE PROBLEM OF METATHEORETICAL RECURSIVENESS

Abstract. The article examines the transformation of historiographic discourse and political anthropology in the context of the rapid development of artificial intelligence (AI) and information platforms. **The purpose** of the investigation is to consider the problem of transforming discourse from a tool for description and interpretation into an autonomous environment and frame for manipulating mass and individual consciousness, as well as to clarify the correlation of human and machine agency in the context of the existing convergence of ideologies and the crisis of stable political systems in the context of modern geopolitical instability. **The scientific novelty** of the investigation lies in the conceptualization of metatheoretical recursiveness as a mechanism for the mutual influence of human and algorithmic discourses in the field of historical knowledge and the determination of political action. It is argued that modern historiographic discourse can function as a self-referential system in which the metatheoretical level is increasingly produced and moderated by algorithmic structures at the levels of factual description and narrative. **The originality** of the study lies in the problematization of the mechanisms of recursive interaction of historiographic discourse generated by human and machine agents, which acquires defining political and anthropological meanings. It is **concluded** that metatheoretical recursiveness is both a resource for critical reflection and a risk of ontologization of manipulative frames of the media space in relation to mass consciousness and collective imagination.

Keywords: historiography, political anthropology, artificial intelligence, discourse, agency, ideology, information platforms, metatheory, media space.

Постановка проблеми. Якщо кореляція між алгоритмічно згенерованими у медіапросторі історичними знаннями й уявленнями та традиційним історіографічним дискурсом полягає у взаємодії між *академічним виробництвом історичного знання й цифровими механізмами його поширення, трансформації і реінтерпретації*, то слід наголосити, що згадані процеси відбуваються як реконфігурація та переконфігурація частин наявного смислового цілого, тобто медіапростір чи умовний генеративний ІІІ не «переписують» історію, але мають практично необмежений комбінаторний потенціал для маніпулятивного впливу, який зазвичай набуває політичного характеру. Homo Digitalis [8] як предмет цифрової антропології репрезентує тенденцію до граничного зближення історичної й політичної форм свідомості як підстави вибору та миттєвої (instant) соціально-політичної дії на основі *emotio* чи міфологізованої віртуальності свідомості. У сучасному інформаційному середовищі історичні наративи та дискурсивні практики дедалі частіше формуються не лише через традиційну академічну історіографію або повсякденний узус та механізми соціальної комунікації, але й через алгоритмічні системи цифрових інформаційно-комунікаційних платформ, що визначають доступність, видимість, популярність та інтерпретацію умовних історичного й політичного контенту.

Сучасна історіографія суттєво зближується з політичною антропологією [1] насамперед через обопільне опертя на дискурсивні практики й наративи, а також спільними інтенціями до посилення апеляції до аксіологізації продукovanого ними знання посередництвом акцентування його емоційно-афективної складової. Вітчизняний дослідник стверджує, що існує «сутнісний діалог теоретичних підходів та історичної антропології як сучасної філософії історії та геополітичних концепцій в інтелектуальному просторі осмислення каузальності та змісту історичних процесів та їхніх проєкцій на глобальну суспільну та геополітичну динаміку» [1, с. 42]. При цьому очевидно, що історіографічний дискурс традиційно функціонує як система наукових інтерпретацій уявного сконструйованого минулого, що базується на критичному аналізі джерел, методологічних підходах та академічних дебатах. Він формує концептуальні рамки, фрейми для розуміння історичних процесів, визначає значущість подій і створює інтерпретаційні моделі, які використовуються у наукових дослідженнях, освіті та соціальних практиках культури пам'яті. Однак у цифрову епоху цей дискурс дедалі частіше взаємодіє з алгоритмічними системами медіаплатформ, які автоматично структурують інформаційні потоки. Такі системи використовуються у цифрових сервісах, зокрема у платформах на кшталт YouTube, TikTok, Facebook або X (Twitter), де алгоритми ранжування та рекомендації визначають, які історичні сюжети стають видимими для широкої аудиторії. Алгоритмічно згенеровані історичні дескрипції, візуалізації, наративи, дискурси формують уявлення, що виникають у результаті обробки великих масивів даних і поведінкових патернів користувачів, усереднюючи й уніфікуючи як історичні горизонти смислів свідомості реципієнта інформації та комуніканта, так і політичний порядок денний у кореляції між собою, створюючи умовний формат історично-політичного agenda setting.

Показово в цьому контексті, що сучасні конкузіональні війни переважно точаться навколо настанов тлумачення історії [6], минулого як метатеоретичного фрейму візії майбутнього, зокрема варто згадати неопатріархальний геополітичний наратив трампізму, укорінений в рабовласницькій, «білій» версії американської історії, або меметичні апеляції рашизму до імперської квазіісторії задля обґрунтування й раціоналізації неоімперських амбіцій. Алгоритми рекомендацій, пошуку та персоналізації створюють інформаційні середовища, в яких історичний контент подається у формі коротких відео, постів, популярних пояснень або візуалізованих наративів. У цьому процесі традиційні історичні знання та уявлення, медіаційно трансформуючись, набувають нових форматів: складні академічні інтерпретації спрощуються, фрагментуються або адаптуються до форматів масової комунікації, що змушує постулювати формування новітніх механізмів роботи з інформацією і, як наслідок, постановня новітніх життєвих форм.

Беручи до уваги тенденцію до збільшення генерації контенту генеративним ІІІ (large language model, LLM. Відомо, що донедавна цілком конспірологічна теорія «мертвого інтернету» (dead Internet) нині розглядається як наявна реальність [21]), слід припустити збільшення дистанції і зменшення точок перетину між реальним досвідом перцепції реальності, в тому числі і через історичні та історіографічні наративи й дискурсивні практики і досвідом альтернативної реальності, сформованим в просторі віртуальності (Дж. Ланьє), як таким, що безпосередньо детермінує масову свідомість на побутовому рівні (середовище конспірологічних теорій) та колективну уяву на рівні встановлення меж умовного можливого і прийнятних пояснень (метафори – теорії вікна дискурсу (Дж. Овертон), теорія «Спіралі мовчання (Е. Ноель-Нойманн) та ін.).

Таким чином, алгоритми не лише поширюють історичну інформацію, а й фактично беруть участь у формуванні новітніх історичних уявлень як політичних та екзистенційно прийнятних (комфортних), реінтерпретуючи як форми, так і зміст історичного досвіду людини й людських спільнот усіх рівнів загальності, що, на нашу думку, суттєво зменшує готовність до діалогу як соціальний габітус (П. Бурдье), фіксуючи людей чи спільноти у «бульбашці» (filter bubble) як закритій екосистемі смислів. Це дозволяє припустити, що політичний вимір історіографічного дискурсу набуває акцентовано антропологічного значення, позаяк вказує на проблематизованість власне людської ідентичності в сфері смислогенерації та продукування контенту, що своєю чергою обумовлює **актуальність** дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід відзначити, що розгляд маніфестованої проблематики визначається постановням принципово нової візії кореляції між генерацією контенту та смислів у наративах і дискурсивних практиках культури та трансформаціями агентності цих процесів, пов'язаних з розвитком інформаційних технологій, розвитком віртуальності й медіапростору назагал і генеративного ШІ зокрема. У цьому контексті історіографічний дискурс суттєво зближується з політичною антропологією, набуваючи водночас нових рис відтворюваності й трансльованості, змінюючи тим самим традиційні моделі смислогенерації, соціальної та політичної комунікації, насамкінець, життєві форми й канали та механізми формування й осмислення соціального та політичного досвіду. Така ситуація набуває рис рекурсивності (насамперед в ознаках самоподібності та циклічності).

У світовій фаховій літературі проблематика історіографії та її дискурсивних практик у кореляції з політичною антропологією розглядалася від другої половини ХХ ст. у фундаментальних дослідженнях М. Фуко, Х. Вайта, Ф. Анкерсміта, Д. Лакапри, К. Скіннера, Дж. Покока, Дж. Данна, Дж. Дерріди, Й. Рюзена, К. Піхлайнена, А. Ассман, П. Нори, Е. Гобсбаума, В. Ліппмана та ін. Проблематику генерації дискурсу в контексті постановня генеративного ШІ розглядали Л. Флоріді, Н. Бостром, Ш. Зубофф, К. Кроуфорд, Ю. Гарарі, Б. Стіглер, Т. Гіллеспі, Л. Манович та ін. Серед вітчизняних дослідників відзначимо внесок О. Сосніни, В. Лук'янець, В. Беха, С. Айтова, Г. Почепцова, С. Лозниці, М. Ожевана, О. Литвиненка, Ю. Борисенко, А. Вітова, А. Заводовського, В. Мельника та ін.

Метою статті є розгляд проблеми перетворення дискурсу з інструменту опису й інтерпретації на автономне середовище та фрейм маніпуляції масовою й індивідуальною свідомістю, а також з'ясування кореляції людської та машинної агентності у контексті наявної конвергенції ідеологій і кризи сталих політичних систем у контексті сучасної геополітичної нестабільності.

Виклад основного матеріалу. Взаємодія людських суб'єктності й агентності та їхніх машинних аналогів [13] створює нову конфігурацію історіографічного дискурсу, де академічні дослідження співіснують із цифровими формами історичного знання. З одного боку, історіографія залишається джерелом концептуальних моделей та інтерпретацій, які можуть бути використані у медіапросторі. З іншого – алгоритмічні системи змінюють спосіб циркуляції історичних наративів, надаючи перевагу тим сюжетам, що викликають більший емоційний відгук або медійну залученість. У результаті відбувається своєрідна алгоритмічна селекція та переформатування історичних знань, за яких деякі теми отримують непропорційно високу видимість, тоді як інші залишаються маргіналізованими, що засвідчує необхідні трансформації картини світу, світоглядних знань та ціннісних орієнтацій, життєвих форм і комунікативних практик. Своєю чергою кореляція між історіографічним дискурсом і політичною антропологією полягає у спільному аналізі способів, якими влада, політичні структури та колективні ідентичності репрезентуються, інтерпретуються і конструюються у наративах про минуле.

Історіографічний дискурс, отже, являє собою сукупність інтерпретаційних підходів, методів і наративних стратегій, через які історики осмислюють та описують історичну реальність, і він не може бути нейтральним, знеособленим відображенням фактів (позаяк сам концепт факту у віртуальності медіа суттєво підважений завдяки численним технологіям постправди та дипфейків), а формується під впливом інтелектуальних традицій, ідеологічних контекстів і культурних уявлень про владу й суспільство.

Водночас політична антропологія, досліджуючи політичні системи, механізми влади, символічні практики легітимації та політичну культуру, спирається на тлумачення розгляду політики як культурного феномену, що проявляється у ритуалах, символах, міфах і повсякденних соціальних практиках і опертий при цьому насамперед на соціальні практики пам'яті, комеморацію, практики публічної історії, власне історичну й історіографічну усну та писемну традиції.

У сучасній гуманітаристиці історіографія дедалі більше використовує антропологічні підходи, розглядаючи політичні структури не лише як інституційні утворення, а як складні культурні системи, що функціонують через символічні механізми. М. Фуко показав взаємозв'язок влади і дискурсу, підкресливши, що влада формує знання і водночас репрезентується через дискурсивні практики [7]. Історіографічний дискурс за такого підходу постає не просто описом минулого, а полем боротьби інтерпретацій, де конструюються моделі політичної легітимності та історичної пам'яті. Також значну роль у формуванні взаємозв'язку між історіографією та політичною антропологією відіграють концепції, пов'язані з аналізом колективної ідентичності та національних наративів. Б. Андерсон у своїй теорії «уявлених спільнот» [2] доводив, що нації формуються через культурні та історичні наративи, які створюють уявлення про спільну історичну долю. Подібно до цього, Е. Гобсбаум запропонував концепцію «винайдення традицій» [20], яка демонструє, що багато політичних ритуалів і символів, які сприймаються як давні, насправді є модерними конструкціями, створеними для зміцнення державної влади та політичної легітимності. Історіографія, аналізуючи такі процеси, фактично виконує антропологічну функцію – досліджує культурні механізми відтворення політичного порядку.

Політична антропологія своєю чергою зосереджується на тому, як історичні наративи втілюються у соціальних практиках і символічних структурах суспільства. Вона досліджує політичні ритуали, державні церемонії, символіку влади, меморіальні практики й інші культурні механізми, через які суспільство відтворює уявлення про владу та політичну спільноту. Такий підхід дозволяє зрозуміти, що історія функціонує не лише як академічна дисципліна, але і як важливий елемент політичної культури, що формує колективну пам'ять і суспільні уявлення про минуле. Суттєвим елементом цієї кореляції є також використання антропологічних методів у сучасній історіографії, зокрема у дослідженнях мікроісторії та культурної історії. Наприклад, К. Гірц розробив метод «густого опису» (Thick Description) [19], який дозволяє аналізувати соціальні явища через детальне дослідження символічних значень культурних практик. Подібний підхід застосовував і К. Гінзбург [14] у своїх мікроісторичних дослідженнях, де через локальні історії розкриваються ширші соціальні та політичні структури. Підкреслимо, що наведені джерела акцентують присутній зв'язок історичного наративу та політичних уявлень і поведінкових моделей. С. Лозниця, досліджуючи кореляцію історичних наративів, пропаганди та війни стверджує, що «наративи, котрі поширюються, зокрема у ЗМІ, як стосовно інтерпретації подій сьогодення, так і щодо тлумачення подій минувшини, можуть мати суттєвий вплив на настрої громадян у таких визначальних подіях, як обрання тих чи тих політичних сил на електоральних перегонах, чи на ставлення до військової інтервенції» [4, с. 65]. О. Литвиненко обґрунтовує важливість соціальних практик пам'яті [18], які для політичного і символічного ландшафту [16], на нашу думку, є визначальними; інші дослідники наголошують на постанні символічної реальності пам'яті [22].

Назагал можемо констатувати, що історіографія розглядає політичну владу не лише як інституційний механізм, а як систему символічних відносин, що функціонує у культурному просторі суспільства. Отже, кореляція між історіографічним дискурсом і політичною антропологією полягає в тому, що обидві дисципліни досліджують владу як культурно та символічно опосередкований феномен. При цьому історіографія аналізує способи репрезентації політичної влади у наративах про минуле, тоді як політична антропологія досліджує соціальні практики і культурні механізми, через які ці наративи функціонують у суспільстві. Поєднання цих підходів дозволяє глибше зрозуміти процеси формування політичної легітимності, колективної пам'яті та історичної ідентичності.

Метатеоретична рекурсивність як проблема розглядається нами насамперед під феноменологічним та епістемологічним кутом зору, що принагідно до історіографічного дискурсу означає трансформацію традиційного фреймування досвіду соціального й політичного актора та зміну форматів встановлення метатеоретичних підстав картини світу, тобто світоглядного знання. Метатеоретична рекурсивність передбачає ситуацію, коли теорія історії формується в середовищі, яке саме структуроване алгоритмічно. Дослідник, використовуючи цифрові бази даних, аналітичні інструменти ШІ, уже перебуває в полі алгоритмічних припущень. Теорія починає відображати логіку платформи, а платформа – інституціоналізувати певні теоретичні рамки. Дискурс у цьому випадку функціонує як замкнена система зворотного зв'язку. Алгоритми підсилюють ті наративи, що відповідають їхній логіці оптимізації (engagement, клікабельність), а суспільство сприймає їх як домінантні. Виникає ефект епістемічної бульбашки, де історіографія стає частиною медіаекономіки уваги, що з необхідністю актуалізує проблематику феномену конвергенції ідеологій

та зумовленої нею кризи політичних систем. У глобальному вимірі спостерігається конвергенція ідеологій через їхнє алгоритмічне спрощення: інформаційно-комунікаційні платформи редукують складні світоглядні системи знання, що апелюють до сфери когнітивного, до меметичних форм, скерованих на психоемоційну рецепцію насамперед. Це сприяє одночасно поляризації й уніфікації: радикальні меседжі поширюються швидше, але їх структура дедалі більш стандартизується, уніфікується, стереотипізується, формуючи простір відчуження від критичного аналізу, «вибору без вибору», практично гайдеггерівського *Das Man*.

Отже, політичні системи, побудовані на представницькій демократії, опиняються під тиском швидкості цифрових реакцій знеособлених спільнот. Як видається, наприклад, феномени кризи наукової експертизи (*The Crisis of Expertise*) та культури скасування (*Cancel culture*) укорінені саме в окреслюваних процесах. Геополітична нестабільність, війни (інформаційні та традиційні) тільки підсилюють цю тенденцію. Людська суб'єктність у такому середовищі дедалі частіше співіснує з машинною агентністю, яка здатна автономно генерувати політичні тексти, образи й рішення. Таким чином, історіографічний дискурс у добу ШІ трансформується з інструменту інтерпретації на середовище онтологізації політичної реальності. Метатеоретична рекурсивність фіксує специфічну форму кореляції людини й алгоритмічно сформованого потоку інформації, структурованого в дискурсивних практиках та малих і великих наративах різного рівня побутування (від побутового й міфологічного до політичного та аксіологічного), певний процес взаємного «переписування» людини й алгоритму (що мимоволі примушує згадати класичну символіку образів славетної фрески Мікеланджело «Створення Адама» (1511–1512), де дотик творця до творіння є зустріччю цілком в сенсі християнського канону (Бог осягає свою повноту через озвініщення свого творіння, вертикаль) та відомого малюнка М. Ешера «Руки, що малюють» (1948), де дві руки малюють одна одну, створюючи нескінченну петлю рекурсії (у межах діалогічної парадигми у філософії – Інший як пізнаваний образ Себе, горизонталь)).

Теорія та метатеорія історії, історичного дискурсу, історіографії, історичного наративу як питомої частини гранднративу (Ж. Ф. Ліотар) можуть бути розглянуті водночас як продукт і знелюднений, алгоритмічно відчужений фрейм модератії інформаційних платформ. Кореляція людської та машинної агентності не зводиться до опозиції; вона набуває форми гібридної співприсутності. Водночас ризик маніпуляції свідомістю через алгоритмічні фрейми вимагає посилення критичної рефлексії в межах політичної антропології. Отже, проблема полягає не лише в етиці ШІ, а в онтології дискурсу: чи зможе історіографія зберегти статус простору істини, чи остаточно перетвориться на функцію інформаційної екосистеми.

У контексті теми нашого дослідження можуть бути запропоновані до розгляду наступні механізми метатеоретичної рекурсивності історіографічного дискурсу в контексті політичної антропології в сучасному медійно-комунікативному просторі (з перспективою домінування генеративного штучного інтелекту та алгоритмічних структур смислогенерації):

– *Механізм авторефлексії історіографії*. Сучасна історіографія досліджує, як фахова спільнота та окремі дослідники створюють академічні дескрипції історії, як формуються суб'єктивні оптики, як політичні, культурні та інші контексти (як фактичні аберації, зумовлені традицією, мовою, статтю, віком, та іншими чинниками) впливали і впливають на інтерпретаційні фрейми, як, власне, формувалися історичні канони умовного Заходу назагал чи України зокрема. Наприклад, у дослідженнях дискурсів історії філософії аналізується образ минулого, створений самими істориками, поза його фактуальною основою, а також інтелектуальні й політичні контексти, що формують їхні інтерпретації [23]. Тобто виникає додатковий метарівень дискурсу історіографії, причому він відкритий до автономного існування і поширення поза людськими агентами і суб'єктивністю, отже, може функціонувати як сутнісно знелюднений, як оприявлення, онтологізація Марксового відчуження від людини частини її природи. Таким чином, історія інтерпретацій історії та історія історіографії, створюючи через дискурсивні практики власний нарратив, репрезентують класичний приклад рекурсії: дискурс починає аналізувати власні умови можливостей саморозгортання, умов тлумачення, позбавляючись класичної фукіанської залежності від референта чи мовця, автора.

– *Механізм політики пам'яті*. Він розкривається через інституційне втручання політики в історіографічний дискурс, яке запускає нові цикли інтерпретації, тобто політичні рішення змінюють історичні наративи, що в цифрову епоху є не лише реалізацією звичного в політичній та пропагандистській практиці людської соціальності пріоритетного права влади на формування порядку денного (згадаймо хоча б історичні контексти феномену *agenda setting* [17], але й фіксацією

впливу нелюдської агентності на смислогенерацію та колективну уяву. Отже, рекурсивний цикл: історія – політична інтерпретація – історіографічний аналіз цієї інтерпретації – медійне алгоритмічне поширення інтерпретації як базової, засвідчує посилення ролі горизонтальної мережевої ретрансляції agenda setting інформаційно-комунікаційними платформами.

– *Механізм конкуренції наративів*. Цей механізм репрезентує ліотарівську концепцію «війни наративів» [5], за якої конфлікт історичних інтерпретацій може стимулювати метатеоретичну рефлексію, але також і відкривати суспільство до впливів численних технологій постправди.

– *Механізм досліджень історичної пам'яті*. Розвиток memory studies (звернімося до традиції від А. Ассман до Я. Грицака, М. Рябчука та О. Забужко) засвідчує, що релевантним об'єктом постає не сама подія, а те, як суспільство пам'ятає подію. Зокрема, дослідження комеморацій як соціальних і політичних практик показують, що сучасні практики пам'яті в Україні формуються через поєднання державної політики та суспільних дискусій, що створює ще один рівень рекурсії: історія – пам'ять про історію – дослідження пам'яті – нові наративи історії – поширення цих наративів через цифрові механізми та формування відповідного автореферентного дискурсу.

– *Механізм алгоритмізованого медіапростору*. Цей механізм оприявнює себе через ранжування та фільтрацію історичного дискурсу і фактуального контенту та створення аналітичної рамки, фрейму формування масових історичних наративів та їх інсталяції в структури колективної уяви й пам'яті, а також створення новітніх, суттєво знелюднених, форм історіографічних інтерпретацій. Отже, постає умовна алгоритмізована історіографія, в межах якої історія реконструюється через аналіз цитувань, архівів, текстуальних мереж і корпусів наукових текстів, поза участю людини як автора чи інтерпретатора. Подібна ситуація змушує мимоволі звернутися до Кантової дихотомії апріорних синтетичних та аналітичних суджень, за якою останні розкривають уже відомі властивості, не розширюючи тезаурусу знань, оскільки в них предикат (якість, ознака, властивість) іманентний суб'єктові. Істинність таких суджень визначається суто логічним аналізом, повторюваністю, послідовністю та несуперечливістю, інструментами математичної статистики, позбавляючи історіографічний дискурс, історичні й політичні дискурсивні практики екзистенційної напруги та глибини в межах дегуманізуючого аналітичного фрейму, адже інтерпретації втрачають аксіологічний вимір. Рівень рекурсії наразі постає як послідовність: історіографічний дискурс – цифрові репрезентації дискурсу – аналіз цифрових репрезентацій дискурсу.

– *Механізм методологічної авторефлексії*. Цей механізм розгортається через конструювання метатеоретичних настанов історіографії та власне історичного знання, наративу й дискурсу, таким чином створюючи черговий рівень рекурсивності. Структура історичного знання ускладнюється через необхідність постулювання вимог епістемології історії (як історичний факт чи інтерпретація корелюють з фактом емпіричним, фізичним), феноменології історії (історичний досвід як ментатив [3]), насамкінець, когнітивного концептуального та наративного аналізу принагідно до історичного дискурсу.

Таким чином, *метатеоретична рекурсивність сучасної історіографії* є послідовністю рівнів репрезентації перцепції та досвіду реальності, яка трансформується з *вертикальної ієрархічної послідовності в горизонтальну розподілену паралельність* (когерентність дискурсів, наративів, смислогенеративних моделей) за прозорою аналогією до типів з'єднання елементів в електричному колі, причому згадана когерентність зумовлена як впливом машинних агентностей генеративного ШІ, так і загальною мережевою тенденцією до дефрагментації даних і джерел. Схема послідовності має наступний вигляд: *Історична реальність → Джерела → Історіографічна інтерпретація → Публічна історія та політика пам'яті → Метатеоретична рефлексія → Новітні історіографічні моделі → \mathcal{U} новітній цикл алгоритмізованих інтерпретацій*. Цифровий медіапростір, в якому алгоритм стає невидимим знелюдненим редактором історії, радикально змінює статус дискурсу. Якщо модерна історіографія розглядала дискурс як інструмент репрезентації подій, то в умовах платформізації комунікації [11] він дедалі більше постає як середовище існування політичної реальності. Алгоритмічні системи генерації тексту, аналізу даних і модерації контенту не лише відтворюють наративи, а й структурують горизонти можливого мислення. Інфраструктура ШІ є матеріальною та політичною, вмонтованою в глобальні ланцюги влади й нерівності [10], датафікацію ж можна тлумачити як нову форму колоніалізму [9].

У цьому контексті історіографічний дискурс перестає бути лише інтерпретацією минулого – він стає полем боротьби за контроль над даними, алгоритмами й пам'яттю, адже алгоритмічні системи не є нейтральними інструментами, а виступають агентами формування соціальної реальності. Л. Флоріді наголошує на інфосфері як новому онтологічному горизонті, де людина й

машина співконституують смисл, причому засторогою для дегуманізації є постулювання «культури видалення» (delete culture), яка має в сучасній інфосфері захищати приватність, інтелектуальну власність і суспільні норми [12]. Ю. Гарарі, стверджуючи, що «інформація – це клей, який об'єднує мережі» [15, с. 14], аналізує здатність інформаційних мереж як структур влади в опорі на історичні наративи формувати колективні уявлення швидше, ніж традиційні інститути. Таким чином, можемо констатувати домінування тези про зсув від антропоцентричної моделі історії до її гібридної моделі, в основі якої лежить status quo розподіленої агентності, поєднання алгоритмізації дискурсу і традиційної історіографії, а також політизації його рецепції людськими когнітивними агентами й акторами.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, доцільно наголосити, що трансформація історіографічного дискурсу та політичної антропології в епоху генеративного штучного інтелекту має комплексний характер і виходить за межі суто технологічних змін. Йдеться про зсув у самій структурі виробництва, циркуляції та легітимації знання, коли дискурс перестає бути лише інструментом опису минулого й дедалі більше постає як середовище конструювання політичної та соціальної реальності. Кореляція історіографії та політичної антропології виявляється в їхній спільній увазі до символічних механізмів влади, до практик пам'яті, нарративних стратегій і культурних форм легітимації, які в цифрову добу опосередковуються алгоритмічними структурами. Метатеоретична рекурсивність фіксує ситуацію, коли історіографія аналізує не лише історичні події, а й власні умови можливості в середовищі, що структуроване алгоритмами. Дослідник і реципієнт знання перебувають у полі платформ, які визначають видимість, релевантність і популярність наративів. Унаслідок цього формується замкнений цикл: історичний контент створюється, алгоритмічно ранжується, поширюється, інтерпретується й знову стає підставою для нових інтерпретацій. Така рекурсія перетворює історіографічний дискурс на самореферентну систему, де межа між описом і продукуванням реальності стає дедалі менш визначеною. Політична антропологія в цих умовах фіксує нові форми ритуалізації та символічного відтворення влади в цифровому просторі. Алгоритмічна селекція, персоналізація інформаційних потоків і генерація контенту створюють гібридну конфігурацію людської та машинної агентності. Історичні наративи інтегруються в економіку уваги, а політика пам'яті дедалі частіше формується через цифрові механізми, що здатні одночасно уніфікувати й поляризувати колективні уявлення.

Отже, метатеоретична рекурсивність є амбівалентним феноменом. Вона відкриває можливості для поглибленої авторефлексії гуманітарного знання, для критичного переосмислення механізмів влади та пам'яті, для оновлення методологічних підходів. Водночас існує ризик онтологізації алгоритмічно зумовлених фреймів, редукції складних історичних і політичних процесів до спрощених форматів і поступової дегуманізації смислогенерації. Перспектива збереження історіографії як простору істини й критичної раціональності залежить від здатності інтегрувати алгоритмічні інструменти без втрати аксіологічного та екзистенційного виміру історичного досвіду, а також від вироблення нових етичних і методологічних стандартів взаємодії людини й машинної агентності в публічному просторі.

Список літератури

1. Айтов С. Ш. Історична антропологія як сучасна філософія історії та осмислення глобальних соціальних і геополітичних процесів. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2024. Т. 33, № 2. С. 35–43. DOI: <https://doi.org/10.15421/272418>.
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ, 2001. 272 с.
3. Климчук В. О. Мотиваційний дискурс особистості: на шляху до соціальної психології мотивації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. 290 с.
4. Лозниця С. Історичні наративи: пропаганда, війна, політика примирення. *Філософська думка*. 2023. № 3. С. 59–68. DOI: <https://doi.org/10.15407/fd2023.03.059>.
5. Ожеван М. А. Глобальна війна стратегічних нарративів: виклики та ризики для України. *Стратегічні пріоритети. Серія: Політика*. 2016. № 4. С. 30–40. URL: <https://ippi.org.ua/sites/default/files/ozevan.pdf>.
6. Ткаченко В. М., Якуба В. В. Війни історичної пам'яті. *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. № 2(11). С. 25–40. DOI: <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-11-2>.
7. Фуко М. Археологія знання. Київ: Основи, 2003. 326 с.
8. Borysenko Y. S. The Man in Technosphere. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2023. № 23. P. 70–79. DOI: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i23.283605>.
9. Couldry N., Mejias U. *The Costs of Connection: How Data Is Colonizing Human Life and Appropriating It for Capitalism (Culture and Economic Life)*. Stanford University Press, 2019. 352 p.
10. Crawford K. *Atlas of AI*. Yale University Press, 2022. 327 p.
11. de Waal M., Poell T., Van Dijk J. *The Platform Society: Public Values in a Connective World*. Oxford, 2018. 240 p.
12. Floridi L. Machine Unlearning: its nature, scope, and importance for a “delete culture”. *Computers and Society*. 2023. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2305.15242>.

13. Floridi L. On the Future of Content in the Age of Artificial Intelligence: Some Implications and Directions. *SSRN*. 2024. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4921475>.
14. Ginzburg C. *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth Century Miller*. Johns Hopkins University Press, 1980. 224 p.
15. Harari Y. N. *Nexus: A Brief History of Information Networks from the Stone Age to AI*. London: Jonathan Cape, 2024. 528 p.
16. Kretov P. V., Kretova O. I. Symbolic Landscape of Consciousness: Man Between Representationalism, Functionalism and Relativism. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2017. Vol. 12. P. 40–49. DOI: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i12.119122>.
17. Lippmann W. *Public Opinion*. New Brunswick (USA) and London (UK): Transaction Publishers, 1997. 288 p.
18. Lytvynenko O. Historical Memory as a Factor of National Identity Formation. *Socialization & Human Development: International Scientific Journal*. 2020. Vol. 2, № 2. P. 81–93. DOI: <https://doi.org/10.37096/SHDISJ-20-2.2-0006>.
19. *The Interpretation of Cultures*. Selected Essays by Clifford Geertz. New York: Basic Books, Inc., 1973. 476 p.
20. *The Invention of Tradition* / ed. by E. Hobsbawm, T. Ranger. Cambridge University Press, 1992. 328 p.
21. Thompson B., Dhaliwal M. P., Frisch P., Domhan T., Federico M. A Shocking Amount of the Web is Machine Translated: Insights from Multi-Way Parallelism. *Findings of the Association for Computational Linguistics ACL*. 2024. P. 1763–1775. DOI: <http://doi.org/10.18653/v1/2024.findings-acl.103>.
22. Vitov A., Tymofieieva H. Collective Memory in Ukraine as a Factor in Identity Formation in the Context of Postmodernity. *Skhid*. 2025. Vol. 7(2). P. 43–48. DOI: <https://doi.org/10.21847/2411-3093.2025.726>.
23. Yosypenko S. The Historiography of Ukrainian Philosophy and the Studies in Historiography of Philosophy in Ukraine. *Filosofska Dumka*. 2024. № 3. P. 7–26. DOI: <https://doi.org/10.15407/fd2024.03.007>.

References

1. Aytov, S. Sh. (2024). Historical anthropology as a modern philosophy of history and global social and geopolitical processes. *Doslidzhennya z istoriyi i filozofiyi nauky i tekhniki [Studies in History and Philosophy of Science and Technology]*, 33/2, 35–43. DOI: <https://doi.org/10.15421/272418> [in Ukrainian].
2. Anderson, B. (2001). Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Kyiv [in Ukrainian].
3. Klymchuk, V. O. (2015). Motivational discourse of personality: on the way to social psychology of motivation. Zhytomyr [in Ukrainian].
4. Loznytsia, S. (2023). Historical narratives: propaganda, war, politics of reconciliation. *Filosofska Dumka [Philosophical thought]*, 3, 59–68. DOI: <https://doi.org/10.15407/fd2023.03.059> [in Ukrainian].
5. Ozhevan, M. (2016). The global war of strategic narratives: the challenges and risks for Ukraine. *Stratehichni priorytety. Seriya: Polityka [Strategic Priorities. Series: Politics]*, 4, 30–40. Retrieved from: <https://ippi.org.ua/sites/default/files/ozhevan.pdf> [in Ukrainian].
6. Tkachenko, V., Yakuba, V. (2020). Wars of Historical Memory. *Problemy vsesvitnoyi istoriyi [Problems of World History]*, 11, 25–40. DOI: <http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-11-2> [in Ukrainian].
7. Foucault, M. (2003). *The Archaeology of Knowledge*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Borysenko, Y. S. (2023). The Man in Technosphere. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 23, 70–79. DOI: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i23.283605>.
9. Couldry, N., Mejias, U. (2019). *The Costs of Connection: How Data Is Colonizing Human Life and Appropriating It for Capitalism (Culture and Economic Life)*. Stanford University Press.
10. Crawford, K. (2022). *Atlas of AI*. Yale University Press.
11. de Waa, I M., Poell, T., Van Dijck, J. (2018). *The Platform Society: Public Values in a Connective World*. Oxford University Press.
12. Floridi, L. (2023). Machine Unlearning : its nature, scope, and importance for a “delete culture”. *Computers and Society*. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2305.15242>.
13. Floridi, L. (2024). On the Future of Content in the Age of Artificial Intelligence: Some Implications and Directions. *SSRN*. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4921475>.
14. Ginzburg, C. (1980). *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth Century Miller*. Johns Hopkins University Press.
15. Harari, Y. N. (2024). *Nexus: A Brief History of Information Networks from the Stone Age to AI*. London.
16. Kretov, P. V., Kretova, O. I. (2017). Symbolic Landscape of Consciousness: Man Between Representationalism, Functionalism and Relativism. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 12, 40–49. DOI: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i12.119122> [in Ukrainian].
17. Lippmann, W. (1997). *Public Opinion*. New Brunswick (USA) and London (UK): Transaction Publishers.
18. Lytvynenko, O. (2020). Historical Memory as a Factor of National Identity Formation. *Socialization & Human Development: International Scientific Journal*, 2/2, 81–93. DOI: <https://doi.org/10.37096/SHDISJ-20-2.2-0006>.
19. *The Interpretation of Cultures* (1973). Selected Essays by Clifford Geertz. New York: Basic Books, Inc.
20. *The Invention of Tradition* (1992). Ed. by E. Hobsbawm, T. Ranger. Cambridge University Press.
21. Thompson, B., Dhaliwal, M. P., Frisch, P., Domhan, T., Federico, M. A. (2024). Shocking Amount of the Web is Machine Translated: Insights from Multi-Way Parallelism. In: *Findings of the Association for Computational Linguistics ACL*, 1763–1775. DOI: <http://doi.org/10.18653/v1/2024.findings-acl.103>.
22. Vitov, A., Tymofieieva H. (2025). Collective Memory in Ukraine as a Factor in Identity Formation in the Context of Postmodernity. *Skhid*, 7(2), 43–48. DOI: <https://doi.org/10.21847/2411-3093.2025.726>.
23. Yosypenko, S. (2024). The Historiography of Ukrainian Philosophy and the Studies in Historiography of Philosophy in Ukraine. *Filosofska Dumka*, 3, 7–26. DOI: <https://doi.org/10.15407/fd2024.03.007>.

РАННЬОМОДЕРНА УКРАЇНА

УДК: [94:355:327](477.75=1-81/-82)«15/18»:930.2(100)
DOI: 10.31651/2076-5908-2026-1-53-63

Сергій КОЗЛОВСЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна
e-mail: serg.kozlovskyy@gmail.com

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Клинок зброя у військовому мистецтві та тактиці Кримського ханства (XV–XVII ст.)

Анотація. У статті досліджено холодну клинкову зброю війська Кримського ханства, а саме – шаблі. Проаналізовано особливості тактики кримських татар, котра була продиктована наявним наступальним озброєнням, акцентовано увагу на ближньому бою та використанню клинкової зброї. Висвітлено особливості застосування кримцями шабел на полі бою у XV–XVII ст. **Мета** дослідження полягає у комплексному розгляді клинкової зброї (шабел) у військовому мистецтві кримців, її застосуванню на полі бою і особливостей тактики у XV–XVII ст., крізь призму тогочасних джерел та масиву сучасної дослідницької літератури. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше у вітчизняній історіографії здійснена спроба комплексно дослідити клинкове озброєння як основну зброю кримців у ближньому бою, на прикладі окремих битв та проаналізувати особливості її тактичного застосування у військових зіткненнях і кампаніях. Описано переваги які давав цей вид зброї, як озброєння впливало на тактику та хід військових зіткнень. **Висновки.** Автором доведено, що шаблі були головною зброєю кримців у ближньому бою, хоча за чисельністю вона поступалась лукам, оскільки кримці віддавали перевагу дистанційному бою та постійному маневруванню. Ближній бій ніс великі ризики для легкої кінноти татар, яка не мала потужних обладунків, тому, переважно, кримці вступали у шабельний бій якщо добивали ворога (після масованого обстрілу з луків), проривались у його табір або ж атакували із засідок. Наприклад, показовим стало застосування шабел при добиванні ворога у битві при Солхаті (1434 р.), коли було розгромлене військо Генуезької республіки. Кримська кіннота шаблями добивала ногаїв у битві при Перекопі у 1548 р., після того як кочівники понесли втрат від вогню стрілецької зброї та артилерії ханства. У 1659 р. поблизу Конотопа, маючи чисельну перевагу, кримські татари атакували із засідки загін князя Семена Пожарського і майже увесь вирізали. У битвах під Цецорою (1595 р.) та Слободищем (1660 р.) татари ймовірно застосували «оманливий відступ», щоб виманити ворога на відкриту місцевість та порубати його шаблями. Очевидно, що татари вдавались до ближнього бою і застосовували шаблі зважаючи на обставини, насамперед на чисельність ворожого війська та його стан.. У 1659 р. у битві поблизу Конотопа, татарське військо атакувало із засідки загін московського війська князя

Ключові слова: Кримське ханство, військове мистецтво, кримці, битва, клинкова зброя, тактика, шаблі, втрати.

Serhii KOZLOVSKYI

Ph.D. (in History), Associate Professor, Department of History of Middle Ages and Byzantine Studies,
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>, e-mail: serg.kozlovskyy@gmail.com

BLADED WEAPONS IN THE MILITARY ART AND TACTICS OF THE CRIMEAN KHANATE (15TH–17TH CENTURIES)

Abstract. The article examines the cold bladed weapons of the Crimean Khanate army, namely sabers. The peculiarities of the tactics of the Crimean Tatars, which were dictated by the available offensive weapons, are analyzed, with an emphasis on close combat and the use of bladed weapons. The peculiarities of the use of sabers by Crimeans on the battlefield in the 15th–17th centuries are highlighted. **The purpose of the study** is to comprehensively consider bladed weapons (sabers) in the military art of the Crimeans, their use on the battlefield and the peculiarities of tactics in the 15th–17th centuries, through the prism of contemporary sources and a mass of modern research literature. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time in domestic historiography an attempt has been made to comprehensively study bladed weapons as the

main weapon of the Crimeans in close combat, using the example of individual battles and to analyze the peculiarities of its tactical use in military clashes and campaigns. The advantages of this type of weapon are described, as the weaponry influenced the tactics and course of military clashes. Conclusions. The author proves that sabers were the main weapon of the Crimeans in close combat, although in terms of numbers they were inferior to bows, since the Crimeans preferred distance combat and constant maneuvering. Close combat carried great risks for the light cavalry of the Tatars, which did not have powerful armor; therefore, mainly, the Crimeans entered into saber combat if they finished off the enemy (after massive fire from bows), broke into his camp or attacked from ambushes. For example, the use of sabers when finishing off the enemy in the Battle of Solhat (1434), when the army of the Genoese Republic was defeated, was illustrative. Crimean cavalry used sabers to finish off the Nogais at the Battle of Perekop in 1548, after the nomads had suffered losses from the fire of small arms and artillery of the Khanate. In 1659, near Konotop, having a numerical advantage, the Crimean Tatars ambushed the detachment of Prince Semyon Pozharsky and almost completely slaughtered them. In the battles of Tsetsora (1595) and Slobodysh (1660), the Tatars probably used a “deceptive retreat” to lure the enemy into open terrain and cut him down with sabers. It is obvious that the Tatars resorted to close combat and used sabers taking into account the circumstances, primarily the number of enemy troops and their condition.

Keywords: Crimean Khanate, military art, Crimeans, battle, bladed weapons, tactics, sabers, losses.

Постановка проблеми. Оскільки військо Кримського ханства мало вкрай обмежені людські ресурси та господарський потенціал, а одним з основних компонентів тактики була мобільність, основним типом зброї війська кримли став лук, який дозволяв вести масований обстріл ворога з дальніх дистанцій. Однак одними луками не можливо було завершити битву чи загалом вести ближній бій. Саме тоді у пригоді ставали шаблі, які були значно легшими від мечів і тому, ними можна було наносити швидкі та різкі удари. Через суб’єктивні і недостовірні дані тогочасних європейських хроністів склався стереотип, що кримці боялись ближнього бою і не мали захисних обладунків. Однак, як показав детальний аналіз військових кампаній XV–XVII ст., кримські татари ефективно використовували шаблі та іншу клинкову зброю у ближньому бою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історіографії написано чимало праць пов’язаних з військовим мистецтвом кримських татар, зважаючи на суспільний інтерес та багато нерозкритих питань. Однак дослідники зосереджують свою увагу передусім на військових кампаніях кримців, окремих битвах за їх участі, опосередковано згадуючи про озброєння та тактику. Це праці Д. Вирського [1], Д. Мілевського [2], О. Сокирка [3] та інших. Деякі дослідники, зокрема О. Мацьков, намагаються провести реконструкцію окремих битв, доводячи, що у ближньому бою татари ефективно використовували шаблі [4].

Мета статті – комплексне дослідження клинкової зброї у військовому мистецтві кримців, тактиці і особливостях її застосування на полі бою у XV–XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Традиційно прийнято вважати, що основною зброєю війська Кримського ханства був композитний лук. Про це згадувала більшість тогочасних європейських хроністів – французький інженер Г. де Боплан, англійський посол у Московії – Д. Флетчер, посол Священної Римської імперії у Московії – С. Герберштейн [5, с. 155; 6; 7]. Луки були легкими, простими у виробництві, порівняно з вогнепальною зброєю, та водночас ефективними в умовах дистанційного маневреного бою. У Криму через відсутність потужної бази з виробництва металів не могли виробляти велику кількість вогнепальної зброї, а закуповувати в інших держав мушкети й аркебузи було дорого. Слід відзначити, що у XVI ст. луки мали ряд суттєвих переваг над вогнепальною зброєю – швидкострільність, далекобійність і здатність вести стрільбу верхи (до того ж під час галопу коней). Окрім того, вогнепальна зброя була мало придатною для маневреної війни. Маючи обмежені людські ресурси (у XVI ст. населення становило 200–250 тис.) хани могли зібрати велике військо, у кілька десятків тисяч осіб, лише при тотальній мобілізації та під час масштабних військових кампаній [8, с. 89]. Крім того, аби збільшити кількість війська, хани залучали до служби різних союзників – черкесів, ногайців, готів та ін. [9, с. 68–69]. Однак навіть у складі відносно великого війська далеко не всі воїни були озброєними, значна кількість допоміжного персоналу була взагалі без зброї [10, с. 385; 11, с. 158]. На думку С. Лепявка, багато татар у походах не мали зброї й використовували навіть палиці [12, с. 151]. Це не видається дивиною, адже татарам потрібен був чималий персонал для догляду за пораненими, за кінями, транспортуванням бранців та виконання різноманітних робіт.

Стратегія та військова доктрина Кримського ханства не передбачали захоплення територій та їх контроль, штурмів великих міст і фортець, знищення ворожого війська. Хани ставили за мету підірвати економічний та демографічний потенціал інших держав, пограбувати ворога, отримати від нього відкуп чи регулярну данину [13, с. 102]. За таких умов першочергового значення у війську мали мобільність та швидкість – раптовий набіг, швидке просування вглиб ворожої території, за можливості уникання сутичок із ворожим військом та швидке повернення до Криму.

Через швидкі темпи просування кримцям доводилось жертвувати важким озброєнням, тому артилерію (переважно легкі гармати) брали лише у масштабні військові кампанії [14, с. 129].

Як вже зазначалось, кримці надавали перевагу дистанційному лучному бою, що дозволяло випускати по ворожому війську велику кількість стріл та уникати великих втрат власних сил. Однак кримські воєначальники чудово розуміли, що у певний момент можливо доведеться вступати у ближній бій з ворогом, використовуючи шаблі, сокири, кинджали та інші зразки холодної зброї. Шабля (кулуґ, килич) являла собою різновид клинкової зброї з вигнутим (у бік обуха) довгим лезом. Такою зброєю можна було наносити як колючі так й рубаючі удари (рис. 1). Як правило, клинок шаблі виготовляли з дамаської сталі або литого булату. На відміну від мечів, шаблі були значно легшими, тому ними можна було наносити різкі та швидкі удари, міняти кути нанесення ударів, проводити різноманітні атакуючі та контратакуючі дії, насамперед, колові рухи. Завдяки зміщеному до вістря центру тяжіння та вигнутому клинку, шаблі чудово підходили для кінного бою. Якщо меч у бою слід було тримати двома руками, то шаблю воїн тримав легко в одній руці. Багато видів шабель мали закриту гарду, що робило захист для руки воїна. Водночас мечем можна було робити потужні колючі, проникаючі удари та вражати міцні обладунки ворога. Вважають, що шаблі як різновид зброї потрапили до середньовічної Європи з тюрками та угорцями [15, с. 48].

Більшість тогочасних хроністів зазначали, що кримські татари мали на озброєнні шаблі, але цей вид зброї був менш поширеним ніж луки. Ось що стверджував, зокрема, Сигізмунд Герберштейн: «Їхня зброя – луки та стріли; шабля у них рідкісна» [7]. Проте те, що на озброєнні кримців були шаблі, згадує англійський посол у Московії Д. Флетчер: «Вони [кримські татари], всі виїжджають на конях і не мають при собі нічого, крім лука, сагайдака зі стрілами і кривої шаблі на кшталт турецької» [6]. На думку польського дипломата М. Броневського, татари

Рис. 1. Битва між поляками і татарами. Титульна сторінка «Опису Сарматії Азійської та Європейської» (*Descriptio Sarmatarum Asianae et Europianaе*), 1521. Джерело: Mathiae de Mechovia. *Descriptio Sarmatarum Asianae et Europianaе et eorum, quae in eis continentur*. Cracoviae, 1521

Рис. 2. Шаблі Кримського ханства. Джерело: <https://bit.ly/4dMrZhw>

3-а

3-б

3-в

Рис. 3а–в. «Шабля Сагіб Герей». Колекція Національного музею історії України.
Джерело: <https://bit.ly/4uBFJTA>

використовували переважно турецькі шаблі: «Татари використовують на війні зброю, відому з найдавніших часів, саме: стис, криву і довгу татарські шаблі, турецький кинджал або перський, короткий і широкий із відмінного заліза, або дорогої турецької роботи; довгі і швидкі стріли, сагайдак, а іноді короткий спис» [16, s. 69]. Це, радше, суб'єктивна думка, адже з часом татарські зброярі навчилися виготовляти настільки якісні зразки холодної зброї, що вони користувались попитом у інших країнах, у тій же Порті. Шаблями були озброєні воїни загонів мурз та беїв, особистої гвардії хана, професійні бійці, які могли вступати у ближній бій з ворогом, оскільки мали захисні обладунки.

В арсеналі війська Кримського ханства перебували шаблі (кулуґ) виготовлені місцевими зброярами або ж імпортовані (куплені чи здобуті у якості трофеїв) (рис. 2). Зброярні знаходились переважно у найбільших містах держави, які мали порти та були ремісничими центрами. Слід зауважити, що виготовлення клинкової зброї на території Криму могло відбуватися по-різному – в одних випадках місцеві зброярі могли виготовляти шаблі на основі привезених з Туреччини клинків, або ж монтувати шаблі з імпортованих частин, а в інших – повністю виготовляти шаблі на місці у зброярнях. Серед шабел були поширені «чечуги», які були поширені як серед кримців чи ногайців, так і серед народів Кавказу, зокрема черкесів, а також у польському та козацькому військах [17, s. 279]. Шабля мала довжину до 1070 мм, де довжина леза становила 720–860 мм, а ширина – 30 мм [18, s. 37]. Вістря розташовувалося по лінії обуху, або ж по центру клинка. Бойовий кінець міг бути дволезовим, виражена елмань (вістря) при цьому відсутня. Як правило, чечуги мали відкритий ефес з короткою хрестовиною, а дерев'яне руків'я часто обтягувалося зернистою шкірою (у заможних кримців – шкірою морської акули чи скату). Цей тип клинкової зброї почав активно поширюватися у другій половині XVII ст. з території ханства на землі Речі Посполитої. Виготовлялися чечуги переважно вірменськими і татарськими майстрами, які проживали у Львові чи в околицях міста. З цієї причини вони стали відомі в Польщі під загальною назвою «вірменських шабел» (пол. szabla ormiańska), «львівських шабел» або «вірменок» (пол. ormianka) (рис. 4).

Ще одним поширеним типом клинкової зброї на території Кримського ханства були «смички». Смичок відрізнявся від чечуги наявністю шпикового вістря та наперсткоподібного верхів'я, нахиленого відносно руків'я. Власне конструкція такого типу шаблі – «смичка» – передбачала підвищення можливості нанесення уколів клинком. Також серед кримців були поширені шаблі «черкеського типу», особливістю яких була значна кривизна клинка, зміщення центру тяжіння до кінця, задля збільшення сили удару. Серед татарських шабел можна було побачити «ординку» – шаблю з масивною гардою відкритого типу, верхів'ям у вигляді ковпачка, розгорнутого догори під тупим кутом, масивним широким клинком значної кривизни (рис. 1) [19, с. 165]. На озброєнні кримців перебували також шаблі ногайського типу, з довгими і менш загнутими клинками, османські та перські шаблі. З-поміж клинкової зброї османського типу слід виокремити «килич», який мав довжину до одного метра, ширину клинка 55–60 мм та вигин клинка з кінця другої третини. Слід пам'ятати й про те, що воїни Кримського ханства мали шаблі, які перебували на озброєнні військ сусідніх держав – Речі Посполитої, Московії, Угорщини та ін. Представники кримської знаті чи хани мали рідкісні екземпляри, екзотичні «терс-маймун», «кірк-мердан» та інші, які часто були оздоблені золотом, коштовним камінням, різноманітними орнаментами (рис. 3а, 3б, 3в).

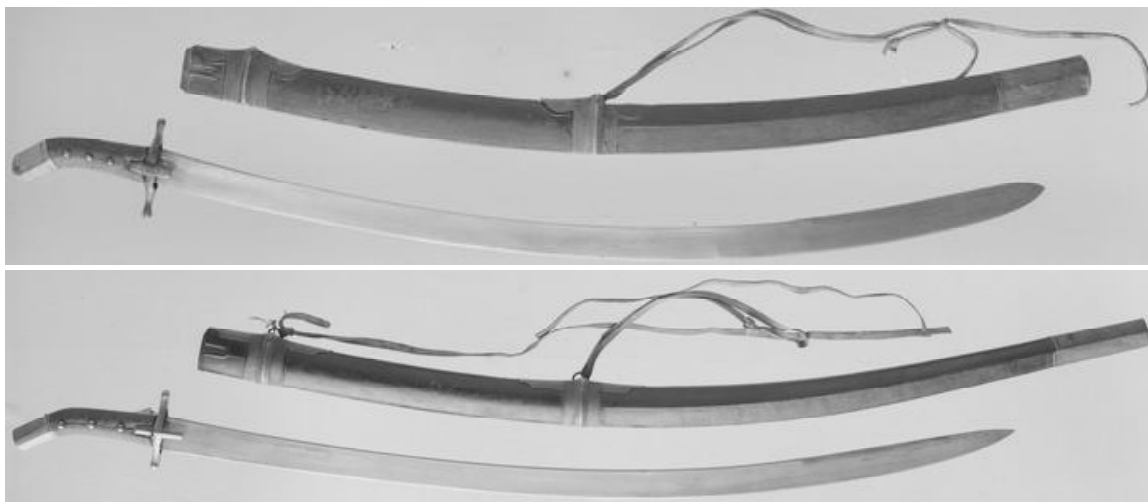

Рис. 4. Ординка (зверху) та чечуга (знизу). Колекція музею Ліврусткаммарен, Стокгольм, Швеція. Джерело: <https://bit.ly/4e3REDM>

Рис. 5. Ординка XVII ст. Чернігівський обласний історичний музей. Джерело: <https://bit.ly/3Rv42ny>

Як правило, кримські татари вступали у ближній бій з ворогом, якщо мали чисельну перевагу, не могли уникнути зіткнення (наприклад, в ході оборони табору), переслідували, добивали ворога або не могли застосувати обстріл з луків. У 1434 р. Генуя відрядила до Криму чисельну каральну експедицію під командуванням Карла Ломелліно, після повстання у м. Чембало, яке було підтримано князівством Феодоро. Військо генуезців штурмом здобуло Чембало, згодом захопило Каламіту та направилось до м. Солхат, яке було столицею кримських татар. Генуезці прагнули покарати кримців за їх союз з феодоритами. 22 червня, коли генуезці під палючим сонцем просувались до Солхату, не подбавши про охорону похідної колони та розвідку, татарські воїни атакували ворога – оточили колону К. Ломелліно та почали обстрілювати її з луків. У війську генуезців розпочалась паніка, однак тих воїнів, які намагались втекти з оточення, татари рубали шаблями. Усього у битві загинуло до 2 тис. генуезців [18, р. 516].

Під час московсько-литовської війни 1500–1503 рр. татари виступили союзниками Московії та здійснювали набіги на землі Великого Князівства Литовського (ВКЛ). Набіги продовжились і після завершення війни. Один із таких мав місце у травні 1506 р., коли до ВКЛ вторглись кілька десятків тисяч татар та ногаїв під командуванням синів кримського хана Менглі I Герая – Фетіха та Бурнаша. Татари форсували р. Дніпро, пройшли повз Мозир, перетнули р. Прип'ять, подолали понад 1800 км та розбили табір поблизу Клецька. Тим часом до татар наближалось литовсько-польське військо (до 7 тис. воїнів) під проводом князя Михайла Глинського. Спочатку обидва війська кілька годин обстрілювали один одного через ріку, татари нанесли литовцям відчутних втрат, однак надалі князь Глинський зміг завдати флангового удару по татарам. Польський хроніст та дипломат Мацей Стрийковський згадував про ближній бій між воїнами обох сторін:

*Тож у них литвини з ходу відбили коней
І татарська оборона зразу ж ослабла.
Однак і піші, коней позбувшись, татари
За вигідніше місце рубалися довго,
В скруті до цариків своїх апелювали.
Була там близько річка не дуже глибока,
Багниста, широка, з берегами грузькими.
За нею татари згуртували загони,
Підступитись литвинам звідти не давали [21, с. 850]*

Литовсько-польське військо здобуло перемогу, насамперед завдяки продуманій тактиці. Після набігу 1506 р. стосунки між Кримським ханством та ВКЛ дещо покращились, князі надавали ханам щорічні подарунки, які кримці вважали даниною.

У 1577 р. двічі нападу татар зазнало м. Дубно, на чолі оборонців якого перебував Януш Острозький. Татари прагнули здобути твердиню штурмом, однак не змогли здобути фортецю. Опис штурму міста можна знайти у мемуарах військового діяча Речі Посполитої, письменника Олександра Гваньїні: «*Наступного дня татари почали штурмувати Дубно з великою силою, а князь Януш добре чинив їм опір і чимало їх побив. Між цими вбитими був один значний, мабуть, васал хана, котрого було поховано біля Красилова. Цього ж дня під татар втік до Дубна полоняник-московит. Він сповістив, що татари на другий день мають піти на приступ. Постерігши це, наші влаштували на них засідку з рушницями. Коли ж татари, зробивши гаті через воду, із шаблями та луками йшли безпосередньо до замку і вже мало не взяли монастир Св. Хреста, на їх вдарили наші і відтіснили їх на вогнепальну засідку» [22, с. 229].*

У 1575 р. кримці здійснили один з наймасштабніших в історії ханства набігів на землі Речі Посполитої, під час якого відбулась низка сутичок між татарами та загонами місцевої шляхти, частина з яких описана дослідником Д. Вирським, який спирається на дані польського хроніста Бартоша Папроцького. В одному з епізодів татарський мурза смертельно поранив двох пахолків – одного вразив стрілою, яка пробила обладунки, а іншому завдав удар шаблею по голові, пробивши шолом. Однак далі мурзу атакували з кількох сторін та вбили списами [1, с. 65]. Поблизу Рогатина бій татарам дав загін Станіслава Даниловича та Андрія Тарановського (30 вершників), до яких приєднались 30 озброєних вершників з числа міщан. Шляхтичі та міщани вступили у бій із невеликим загonom татар, а А. Тарановський мав двобій із «вождем кримців» – татарин поцілів у шляхтича стрілами, поранив шаблею коня та наніс удар по голові (врятував шолом), однак Тарановський знищив ворога [1, с. 68–69]. Якщо проаналізувати матеріали Папроцького щодо опису боїв, то поляки здобували перемогу над кримцями передусім за допомогою списів, а татари бились спершу луками, а потім шаблями. Те, що для кримців у ближньому бою велику проблему становили ворожі воїни, озброєні списами, підтвердили бої між кримцями та ойратами (калмиками), вершники яких мали списи і завдавали татарам відчутних втрат.

У 1548 р. ногайці здійснили похід на Крим у відповідь на похід Сахіба I Герая проти Астраханського ханства. Поблизу Перекопу ногайців перестріло військо кримських татар – сили сторін ймовірно були рівними, можливо у татар була невелика чисельна перевага. На початку битви кіннота ногайців потіснила загопи татар, однак далі артилерія та стрільці ханства нанесли ворогу великі втрати, відволікли його увагу і дозволили провести контратаку татарським вершникам, які не могли використовувати луки та вступили у ближній бій і, зрештою, здобули перемогу [14, с. 127]. У хроніці астронома Ремалія Ходжі можна знайти наступний опис битви ногайців та татар: *«І йшли бунчужні [тугларі] Газанфер Герай-султана, а з одного боку йшли бунчужні сини Емін Герая, Джафер Герайсултана та Кутлу Герай-султана. І йшли бунчужні роди Ширін і Барін, і Аргін, і Кипчак, і Манкит, і Оглангіюн. Накинулися на ворога з усіх сторін, наче голодні вовки. І без урагану (бури) стріл із луків, оголивши леза мечів, билися пліч-о-пліч»* [23, с. 288]. Очевидно під мечами хроніст мав на увазі саме шаблі.

Влітку 1595 р. польське військо під командуванням коронного гетьмана Яна Замоїського вторглося до Молдови, здобуло Яси та проголосило господарем Ярему Могили. Оскільки Молдова була васалом Османської імперії, султан не міг просто спостерігати за діями поляків, однак у той же час не міг розпочати військову кампанію проти Речі Посполитої, оскільки вів боротьбу з волохами. Зважаючи на це, султан звелів виступити до Молдовського князівства татарам. У похід вирушили до 20 тис. кримців на чолі з ханом Гази II Гераєм [24, с. 348–349]. До татар приєдналися загопи османів. Польське військо налічувало 7,2 тис. воїнів, включаючи 350 аркебузерів та 1850 козаків [2, с. 62]. Знаючи, що ворог має чисельну перевагу, Ян Замоїський вирішив збудувати укріплений табір поблизу р. Прут. Поляки збудували бастіони, вирили траншеї, фланги, а тил укріпленого табору прикривала річка. 18 жовтня татарське військо наблизилось до польського табору, розвідники провели огляд позицій ворога. Хан, розуміючи, що без потужної артилерії та чисельної піхоти не зможе штурмом здобути табір поляків, вирішив виманити військо Я. Замоїського на відкрите поле та розгромити його. 19 жовтня татари наблизились до табору поляків, обстрілювали опонентів стрілами, намагались виманити ворога, однак Замоїський прагнув аби татари підійшли ближче до його гармат. Татарам все ж вдалось виманити значну частину поляків на відкриту місцевість, розпочались сутички між кінними воїнами, в ході яких татари активно використовували шаблі. Я. Замоїський вчасно увів у бій резерви і це врятувало його військо від розгрому. Татари так і не змогли здобути табір поляків, розпочались перемовини і 21 жовтня було підписано мир, за яким кримці визнали владу Я. Могили.

У 1611 р. розгорнулася запекла боротьба між Річчю Посполитою та Портою за молдавський трон – поляки підтримували чинного господаря Костянтина Могили, натомість турки висунули свого кандидата – Стефана IX Томшу. У 1612 р. до Молдови вторглося польське військо, чисельністю 6–10 тис. воїнів, серед яких було до 2 тис. важкоозброєних гусар (16 хоругв) [25, с. 161]. Поляки не проводили розвідки місцевості, не знали де знаходиться ворог і як тільки форсували р. Прут 19 липня неподалік Сасового Рогу були атаковані з флангів татарами та загонами Стефана Томші. Татари контролювали висоти довкола, відрізали поляків від переправ. Поляки, перебуваючи на марші, не встигли вишикуватись у бойовий стрій та розмістити артилерію. Після обстрілів ворога, татари вступили у ближній бій та почали рубати опонентів шаблями [26, с. 251–252]. Польська кіннота не могла маневрувати через заболочену місцевість [27]. Фактично повторились події 1434 р. під Солхатом, коли татари розбили військо генуезців. Після розгрому польського війська, татари та молдовани атакували й пограбували ворожий табір.

26 травня 1648 р., у ході національно-визвольної війни козацтва під проводом Б. Хмельницького проти Речі Посполитої, обидві армії зіштовхнулись поблизу Корсуня. Польське військо налічувало біля 20 тис. воїнів (5 тис. кінноти), під проводом коронного гетьмана Михайла Потоцького та польного гетьмана Марціна Калиновського. Їм протистояло військо Б. Хмельницького чисельністю 15 тис. вояків та 3 тис. татар під командуванням Тугай Бея [28, с. 320]. Козаки та татари змогли затиснути ворога у балці, де поляки не мали змогу розгорнути артилерію, а коні вершників вгрузли у багнюці й атакували польські війська. Бачачи, що козаки та татари здобувають перемогу, на бік війська Хмельницького перейшла частина драгун та кварцяних військ. Гетьман М. Потоцький бився із шаблею як рядовий воїн, із загоном у 100 вершників вирвався з оточення, однак їх переслідували татари та перехопили поблизу Горохової Діброви. Коронний гетьман отримав три удари шаблею по голові, однак життя йому врятував шолом і він потрапив до полону [29, с. 52]. Дещо довше чинив опір М. Калиновський, поряд з яким бились 600 драгунів та 200 угорських піхотинців. Майже усі вояки загинули, М. Калиновський отримав кульове поранення ліктя, далі йому нанесли удар шаблею по голові,

збили з коня і також полонили [30, с. 17]. Загалом, з польського війська врятувалися біля 1,5 тис. вояків – 7–8 тис. потрапили до полону, а решта загинули. Окрім того, козаки захопили понад 40 гармат [28, с. 321]. Таким чином, завдяки вдалому поєднанню тактики дистанційного бою стрілами та подальшого ближнього бою шаблями, татари разом з козаками змогли завдати польському війську нищівних поразок у перших битвах Національно-визвольної війни.

Запорізьке військо (30 тис. козаків та понад 10 тис. татар на чолі з Іслям III Гераєм) та військо Речі Посполитої (30–40 тис. осіб) знов зішлись у бою 15–16 серпня 1649 р. поблизу Зборова. Авангард польського війська в тумані, по розмоклому ґрунті форсував ріку Стрипа і був атакований татарами [31, с. 17]. Кримці вступили у ближній бій та вирізали значну частину війська ворога [32, с. 80]. Польське військо, яке знаходилось біля р. Стрипи, охопив хаос – частина намагалась врятувати загони, які добивали татари, інша частина прямувала до переправи. Були розбиті хоругви сандомирського каштеляна Станіслава Вітовського, великих втрат зазнали Львівська та Перемишльська хоругви. Загалом, у перший день битви, за підрахунками польських дослідників, поляки втратили до 2 тис. воїнів [31, с. 210]. 16 серпня козаки та татари атакували польський табір, однак за ніч поляки змогли вирити чимало окопів, фланги їх табору прикривала ріка. Однак козаки та татари знайшли слабке місце в обороні поляків та увірвались до їх табору. Лише завдяки перемовинам короля Яна II Казимира з ханом, вдалось уникнути катастрофи для війська Речі Посполитої. Поляки втратили до 7 тис. вбитими та пораненими, понад 10 тис. втратили козаки та татари [34, с. 225].

У червні 1652 р. польське (до 20 тис. осіб) та козацьке (до 12 тис. козаків та до 10 тис. татар) війська зустрілися поблизу Батога (Вінницька обл.). 1 червня відбулись перші бої, переважно між вершниками татар і польською кіннотою, татари застосовували шаблі та змогли подолати перші натиски польської важкоозброєної кінноти. 2 червня, оточивши польський табір з усіх боків, козаки з татарами пішли на генеральний штурм та здобули польські редути. Мали місце багато шабельних сутичок [35, с. 30]. Польське військо було розгромлене – загинули біля 8 тис. вояків (3–5 тис. гусар), разом із командувачем, польним гетьманом Марціном Калиновським.

Восени 1658 р., скориставшись громадянським протистоянням у Козацькій державі, яке розпочалось після смерті Б. Хмельницького, апелюючи до Переяславських статей, на українські землі вторглись війська Московії чисельністю понад 50 тис. вояків під командуванням кн. Олексія Трубецького, які здобули контроль над рядом міст [36, с. 402]. У квітні 1659 р. царські війська розпочали облогу Конотопу. Назустріч московитам вирушило військо гетьмана Івана Виговського – понад 17 тис. козаків, 30–40 тис. татар хана Мехмед IV Герая, понад 4 тис. найманців (волохи, поляки, німці). 29 червня кількатисячний загін московської кінноти на чолі з князем, боярином Семеном Пожарським спробував наздогнати військо Виговського, яке відступило за р. Соснівка. Насправді козаки заманювали ворога у пастку, адже в урочищі Торговиця (східніше с. Соснівка) причаїлося татарське військо, яке очікувало наближення ворога. Як тільки загін Пожарського перетнув ріку, козаки зруйнували міст і московити фактично опинилися в оточенні, а вогкий ґрунт скував дії їх кінноти. Далі татари та козаки, маючи велику чисельну перевагу над ворогом, атакували військо Пожарського, активно використовуючи шаблі. Османський хроніст Мустафа Наїма так описував битву: *«Спочатку, призначивши одного славного командира на ім'я Фераш Бей командиром, послали його чвалом із п'ятнадцятьма тисячами війська різників-вітрогонів. Наступного дня вдосвіта зішли вони на голови недовірків, ніби злива лиха з верхів'я гори. Щойно вони наблизилися, заграли музику битви, упродовж трьох годин на базарі війни-биття вирував попит, з допомогою заступництва Творця військо сатанинських провідників було розбите. З десяти тисяч кяфірів заледве тисяча врятувалася, решта їх усіх під ударами меча татарських переслідувачів-молодців розпростерлася перед пекельним престолом»* [37, с. 181]. Багато воїнів московського війська як із загону Пожарського, так і війська Трубецького, яке штурмувало Конотоп, були вбиті або поранені саме шаблями. Кн. Пожарський потрапив до полону, але, нагрубивши татарському хану, був страчений. За підрахунками О. Сокирка, втрати війська Московії склали 4769 осіб убитими та полоненими, а втрати Виговського та його союзників становили 2,5–3 тис. воїнів [37, с. 59].

У серпні 1660 р. 15-тисячне московське військо воєводи Василя Шереметьєва та до 20 тис. козаків під проводом гетьмана Юрія Хмельницького розпочали похід на Львів, маючи на меті просунутись вглиб Речі Посполитої. Назустріч цим військам виступило польське військо, до якого згодом приєдналися татари нуреддін-султана Мурада Герая царевича Сафи Герая. Шереметьєв помилково міркував, що йому протистоїть невелике військо, а насправді гетьмани зібрали доволі значні сили, мали значну чисельну перевагу над ворогом – 27 тис. поляків, до 2 тис. козаків І. Виговського та 12–15 тис. татар [38, с. 19]. Окрім того, основні сили Хмельницького ще не

приєдналось до загонів московського воєводи. 16 вересня обидва війська зустрілись поблизу Чуднова (Житомирська обл.). Розпочались запеклі бої. Татари атакували шанці козаків, однак потрапили під вогонь і почали відступати. Козаки вирішили переслідувати ворога та захопити кількох полонених, які втратили своїх коней і цим зробили помилку, оскільки покинули свої позиції. Татари різко повернулись та атакували козаків, почали рубати їх шаблями, подолали рів, здобули частину валів та увірвались до ворожого табору [38, s. 61]. Цілком можливо, що кримці застосували тактичний прийом «оманливий відступ», аби виманити ворога на відкриту місцевість та розбити його. Не дивлячись на те, що військо Шереметьєва 16 вересня вистояло, у наступні дні становище московитів загострювалось, оскільки вони відступили до Чуднова та очікували прибуття загонів Хмельницького.

Поки військо Шереметьєва стримувало натиск поляків у Чуднові, до московитів на з'єднання прямували загони Ю. Хмельницького. Поблизу Слободища козаків перехопило військо польного гетьмана Єжи Любомирського, яке на думку дослідника Р. Сікори, налічувало 13–14 тис осіб [11, s. 158]. На думку О. Мацькова, поляки мали до 10 тис. воїнів, а якщо додати чисельність слуг та допоміжного персоналу, то загальна цифра становитиме 19 тис. осіб [4, с. 144]. Окрім того, поляки мали біля 10 гармат, до війська Речі Посполитої також приєдналися загони хана Мурата Герая чисельністю до 6 тис. воїнів. На протигагу цим силам Ю. Хмельницький зміг виставити до 20 тис. воїнів (враховуючи загони волохів) та приблизно 30 гармат. Незважаючи на перевагу в артилерії, у козаків не вистачало озброєння для піхоти, частина воїнів була озброєна списами, сокирами та навіть косами. Водночас поляки погано організували розвідку, не знали якими силами оперує ворог [40, s. 204]. Поляки вирішили атакувати козацький табір, однак задля цього довелось форсувати р. Гнилоп'яту – сотня драгун лагодила міст зруйнований козаками, частина війська шукала брід, а ще одна частина вела обстріл ворога. Тим часом татари знайшли мілководдя, переправились через ріку і зайшли до козацького табору з правого флангу, де була рівнина, придатна до атаки. Кримці вирішили вступити з ворогом у ближній бій, перерубати козацьку піхоту шаблями та завдали удару [41, s. 58]. Однак козаки були добре знайомі з тактикою татар і ще напередодні битви викопали довкола обозу «вовчі ями» куди потрапляли вершники кримців, відтак козаки відбили атаку татар. Польські вояки не змогли здобути козацький табір, оскільки частина війська займалась збором трофеїв, що дозволило козакам оговтатись, зайняти позиції біля возів. Обидві сторони втратили приблизно по тисячі бійців убитими та пораненими [4, с. 149]. Хоча військо Ю. Хмельницького не було розгромлене, гетьман вирішив укласти з поляками мирний договір. У той же час виснажене військо Шереметьєва, яке так й не отримало допомоги, було розгромлене, а сам воєвода потрапив у татарський полон.

Висновки. Проаналізувавши епізоди із згаданих у тексті битв за участю кримців, а також письмові свідчення очевидців, які мали змогу ознайомитись із військовим мистецтвом татар, можна стверджувати, що шабля відігравала вагомую роль в озброєнні та тактиці кочівників. Застосування шаблі передбачало ближній бій, тому вести таку сутичку намагались за сприятливих обставин воїни в захисних обладунках, які не боялись отримувати ворожих ударів у відповідь. У битві поблизу Солхата (1434 р) кримці за допомогою шабел добивали генуезьке військо, якому спочатку завдали великих втрат з луків. У битвах під Цецорою (1595 р.) та Слободищах (1660 р.) татари ймовірно застосовували «оманливий відступ», щоб виманити ворога на відкриту місцевість та порубати його шаблями. У битві поблизу Конотопа (1659 р.) кримці очікували ворога у засідці та в певний момент атакували його, маючи велику чисельну перевагу. Як правило, татари намагались обстрілювати ворога з дистанції, не наближаючись, аби не понести вагомні втрати від артилерії та вогнепальної зброї.

Список літератури

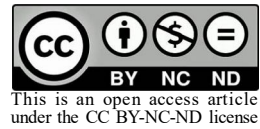
1. Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 299 с.
2. Milewski D. A campaign of the great hetman Jan Zamoyski in Moldavia (1595). Part II. The battle of Țuțora and aftermath. *Codrul Cosminului*. Suceava: Universitatea din Stefan cel Mare, 2013. Vol. 19, № 1. P. 57–76.
3. Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: триумф в час Руїни. Київ: Темпора, 2008. 69 с.
4. Мацьков О. Битва під Слободищем 1660 року: спроба реконструкції. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2019. Т. 29. С. 140–155.
5. Боплан Г. Опис України. Львів: Каменяр, 1990. 301 с.
6. Fletcher G. Of the Russe Commonwealth. Cambridge, Harvard University Press, 1966. URL: <https://archive.org/details/ofrussecommonwea0000flet/page/n5/mode/2up>.
7. Herberstein S. Notes upon Russia: being a translation of the earliest account of that country, entitled *Rerum moscoviticarum commentarii*. London: Hakluyt Society, 1851–1852. URL: <https://archive.org/details/notesuponrussiab02herbuoft>.

8. Козловський С. О. Військо Кримського ханства у середині XV–XVI ст.: чисельність, людський та ресурсний потенціал. *Вчені записки Таверійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2025. № 2. С. 84–91. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.1>.
9. Козловський С. О. Етнічний склад війська Кримського ханства XV–XVI ст. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. 2025. Вип. 71. С. 66–79. DOI: [https://doi.org/10.31909/26168774.2025-\(71\)-5.66-78](https://doi.org/10.31909/26168774.2025-(71)-5.66-78).
10. *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*. Т. 1. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1965. 500 s.
11. Sikora R. Zapomniana armia. *W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury*. Kraków: Collegium Columbinum, 2008, S. 157–168.
12. Лепявко С. Проблема захисту українських земель від татарських нападів і становлення козацтва. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVI. С. 147–153.
13. Стороженко І. Военна доктрина Кримського ханства кінця XV – середини XVII ст. *Україна–Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє*: зб. наук. пр. Київ: Денеб, 2004. С. 99–103.
14. Козловський С. О. Артилерія як тактична компонента військового мистецтва Кримського ханства (XV–XVI ст.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2025. Вип. 53. С. 123–132. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-123-132>.
15. Nicolle D. *Attila and the Nomad Hordes*. London: Osprey, 1990. 64 p.
16. Broniewski M. *Tartariae Descriptio. Opus Tatarii / przekład: E. Śnieżewska, red. M. Mączyńska*. Łódź: SNAP, 2011. 116 s.
17. Żygulski Z. Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu. Warszawa: PWN, 1982. 458 s.
18. Gutowski J. Broń i uzbrojenie Tatarów. Seria: Katalog zabytków tatarskich. Т. 1. Warszawa: Res Publica Multiethnica, 1997. 140 s.
19. Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. Київ: Стилос, 2007. 367 с.
20. Agosto A. Due lettere inedite sugli eventi dei Cembalo e di Sorgati en Grimee nel 1434. *Atti della Societa Ligure di Storia Patria. Nuova Serie*. 1977. Vol. 17. P. 509–517.
21. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі. *Історичні джерела*. Т. 10. Львів: НТШ, 2011. 1075 с.
22. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. Київ: ВД КМА, 2007. 1006 с.
23. Tarih-i Sahib Giray Han (Histoire de Sahib Giray, khan de Crimée de 1532 a 1551). Ed. crit., trad., notes et glossaire par Ö. Gökbilgin. Ankara: Atatürk Universitesi, 1973. 313 s.
24. Heidenstein R. *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*. Petersburg: B. M. Wolff, 1857. 440 s.
25. Spieralski Z. *Awantury mołdawskie*. Warszawa: Wiedza Powszechna 1967. 213 s.
26. Piasecki P. *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1870. 457 s.
27. Chmiel Z. *Wyprawa Potockich do Mołdawii w 1612 r.* 2013. URL: <https://wilanow-palac.pl/pasaz-wiedzy/wyprawa-potockich-do-moldawii-w-1612-r>.
28. Палій О. А. Історія України. Київ: К.І.С., 2017. 596 с.
29. Nagielski M. Kampania korsuńska 1648 r. hetmana w. kor. Mikołaja Potockiego? *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Zeszyty Historyczne*. 2017. Т. XVI. S. 37–56.
30. Печенюк І. Битва козацького війська з поляками під Корсунем (25–26 травня 1648 р.): історіографія проблеми. *Воєнна історія*. 2008. № 3. С. 15–20.
31. Frańs L. Bitwa pod Zborowem w r. 1649. *Kwartalnik Historyczny*. 1932. S. 344–370.
32. Kucharski W. Bitwa pod Zborowem 15–16 sierpnia 1649 r. *Studia z dziejów wojskowości*. 2017. Т. 6. S. 71–122.
33. Radziwiłł A. S. *Pamiętniki o dziejach w Polsce*. Т. 3. 1647–1656. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980. 613 s.
34. Drozdowski M. Wyprawa zborowska w propagandzie dworu królewskiego. *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą / ed. M. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak*. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2012. S. 227–243.
35. Ciesielski T. *Od Batohu do Żwańca. Wojna na Ukrainie i w księstwach naddunajskich 1652–1653*. Zabrze: Infotreditions, 2007. 334 s.
36. Kroll P. *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. 452 s.
37. Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу (Повідомлення про Україну). Київ: Вид-во Жупанського, 2016. 288 с.
38. Ossoliński L. *Kampania na Ukrainie 1660 roku*. Warsawa. 2000. URL: <https://bit.ly/4veWtA6>.
39. Romański R. *Cudnów 1660*. Warszawa: Bellona, 1996. 192 s.
40. Hnilko A. *Bitwa pod Słobodyszczem (7.0.1660)*. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. Warszawa, 1929. Т. 1. Zeszyt 2. S. 198–205.
41. Holsten H. C. *Przygody wojenne 1655–1666* [oprac. T. Wasilewski]. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1980. 137 s.

References

1. Vyrskiy, D. (2016). *Ukrainian Wars: Chronicles of the Tatar Borderland of Ukraine (16th – mid-17th centuries)*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Milewski, D. (2013). A campaign of the great hetman Jan Zamoyski in Moldavia (1595). Part II. The battle of Țuțora and aftermath. *Codrul Cosminului*, 19/1. Suceava.
3. Sokyрко, O. (2008). The Battle of Konotop in 1659: Triumph in a Time of Ruin. Kyiv [in Ukrainian].
4. Matskov, O. (2019). The Battle of Slobodishche in 1660: an attempt at reconstruction. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky [Scientific works of the Ivan Ohienko*

- Kamianets-Podilskyi National University. Historical Sciences*, 29, 140–155 [in Ukrainian].
5. Boplan, G. (1990). Description of Ukraine. Lviv [in Ukrainian].
 6. Fletcher G. Of the Russe Commonwealth. Cambridge, Harvard University Press, 1966. Retrieved from: <https://archive.org/details/ofrussecommonwea0000flet/page/n5/mode/2up>.
 7. Herberstein, S. (1851–1852). Notes upon Russia: being a translation of the earliest account of that country, entitled *Rerum moscoviticarum commentarii*. London: Hakluyt Society. Retrieved from: <https://archive.org/details/notesuponrussiab02herbuoft>.
 8. Kozlovsky, S. O. (2025). The army of the Crimean Khanate in the middle of the 15th–16th centuries: numbers, human and resource potential. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky [Scientific notes of the V. I. Vernadsky Tavrichesky National University. Series: Historical Sciences]*, 2, 84–91. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/2.1> [in Ukrainian].
 9. Kozlovsky, S. O. (2025). The Ethnic Composition of the Crimean Khanate Army of the 15th–16th Centuries. *Naukovi visnyk Izmalskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Istorychni nauky [Scientific Bulletin of the Izmil State Humanitarian University. Series: Historical Sciences]*, 71, 66–79. DOI: [https://doi.org/10.31909/26168774.2025-\(71\)-5.66-78](https://doi.org/10.31909/26168774.2025-(71)-5.66-78) [in Ukrainian].
 10. Outline of Polish military history to 1864. (1965). Volume 1. Warsaw [in Polish].
 11. Sikora, R. (2008). The Forgotten Army. *In the Circle of Hadziacz A.D. 1658. From History to Literature*, 157–168. Cracow [in Polish].
 12. Lepyavko, S. (2009). The problem of protecting Ukrainian lands from Tatar attacks and the formation of the Cossacks. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu [Scientific works of the Faculty of History of the Zaporizhzhia National University]*, 26, 147–153 [in Ukrainian].
 13. Storozhenko, I. (2004). Military doctrine of the Crimean Khanate of the late 15th – mid-17th centuries. *Ukraine–Turkey: past, present and future*, 99–103. Kyiv [in Ukrainian].
 14. Kozlovsky, S. O. (2025). Artillery as a tactical component of the military art of the Crimean Khanate (15th – 16th centuries). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istoryia [Scientific notes of the M. Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University. Series: History]*, 53, 123–132. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-123-132> [in Ukrainian].
 15. Nicolle, D. (1990). Attila and the Nomad Hordes. London.
 16. Broniewski, M. (2011). Tartariae Descriptio. Description of the Tartaria. Łódź [in Polish].
 17. Żygulski, Z. (1982). Weapons in old Poland against the background of the armaments of Europe and the Middle East. Warszawa [in Polish].
 18. Gutowski, J. (1997). Tatar Weapons and Armament. Series: Catalog of Tatar Monuments. Vol. 1. Warsaw [in Polish].
 19. Toichkin, D. (2007). Cossack saber of the 17th–18th centuries: Historical and weapons research. Kyiv [in Ukrainian].
 20. Agosto, A. (1977). Two unpublished letters on the events of Cembalo and Sorgati en Grimee in 1434. *Proceedings of the Ligurian Society of National History. New Series*, 17, 509–517 [in Italian].
 21. Strykovsky, M. (2011). Chronicle of Poland, Lithuania, Zhmud and All Russia. *Historical sources*, 10. Lviv [in Ukrainian].
 22. Gvanini, O. (2007). Chronicle of European Sarmatia. Kyiv [in Ukrainian].
 23. Tarih-i Sahib Giray Han (Histoire de Sahib Giray, khan de Crimée de 1532 a 1551). (1973). Ed. crit., trad., notes et glossaire par Ö. Gökbilgin. Ankara [in Turkish].
 24. Heidenstein, R. (1857). History of Poland from the death of Sigismund Augustus to 1594. St. Petersburg [in Polish].
 25. Spieralski, Z. (1967). Moldavian brawls. Warsaw [in Polish].
 26. Piasecki, P. (1870). Chronicle of Paweł Piasecki, bishop of Przemyśl. Kraków [in Polish].
 27. Chmiel, Z. (2013). The Potocki expedition to Moldavia in 1612. Retrieved from: <https://wilanow-palac.pl/pasaz-wiedzy/wyprawa-potockich-do-moldawii-w-1612-r> [in Polish].
 28. Paliy, O. (2017). History of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
 29. Nagielski, M. (2017). The Korsun Campaign of 1648 of Grand Hetman Mikołaj Potocki Scientific Works of the Jan Długosz Academy in Częstochowa. *Zeszyty Historyczne [Historical Notebooks]*, 16, 37–56 [in Polish].
 30. Pechenyuk, I. (2008). The Battle of the Cossack Army with the Poles near Korsun (May 25–26, 1648): Historiography of the Problem. *Voenna istoriia [Military History]*, 3, 15–20 [in Ukrainian].
 31. Fraś, L. (1932). The Battle of Zborów in 1649. *Kwartalnik. Historyczny [Quarterly Historical]*, 344–370 [in Polish].
 32. Kucharski, W. (2017). The Battle of Zboriv 15–16 August 1649. *Studia z dziejów wojskowości [Studies in military history]*, 6, 71–122 [in Polish].
 33. Radziwiłł, A. S. (1980). Memoirs about history in Poland, vol. III 1647–1656. Warsaw [in Polish].
 34. Drozdowski, M. (2012). The Zboriv Expedition in the Propaganda of the Royal Court. *From Kiev to Rome. From the History of Relations between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Holy See and Ukraine*, 227–243. Białystok [in Polish].
 35. Ciesielski, T. (2007). From Batoh to Zhwaniec. The War in Ukraine and the Danubian Principalities 1652–1653. Zabrze [in Polish].
 36. Kroll, P. (2008). From the Hadiach Agreement to Chudnow. The Cossacks between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy in the Years 1658–1660. Warsaw [in Polish].
 37. Naima, M. (2016). Huseyn's Gardens in Extracts from Stories from the West and the East (Report on Ukraine). Kyiv [in Ukrainian].
 38. Ossoliński, L. (2000). The campaign in Ukraine in 1660. Warsaw. Retrieved from: <https://bit.ly/4veWtA6> [in Polish].
 39. Romanski, R. (1996). Chudnow 1660. Warsaw [in Polish].
 40. Hnilko, A. (1929). The Battle of Slobodysch (7.X.1660). *Przegląd Historyczno-Wojskowy [Historical-Military Review]*, 1/2, 198–205 [in Polish].
 41. Holsten, H. C. (1980). War Adventures 1655–1666 [edited by T. Wasilewski]. Warsaw [in Polish].

Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ доктор історичних наук, професор, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: iwakos@ukr.net

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Геополітичне становище Південної Київщини як чинник формування політичної самостійності українського козацтва

Анотація. Метою статті є аналіз чинників геополітичних трансформацій, які визначили процес формування політичної самостійності саме українського козацтва на етапі до появи ранньомодерної Української козацької держави у середині XVII ст. **Наукова новизна.** Трансформація української козацьчини з аморфної групи порубіжних промисловців у стан нової еліти українського суспільства ранньомодерної доби є унікальним явищем в історії не лише України. Однак досить часто ця обставина декларується без належного пояснення чинників, які зумовили таку кардинальну соціологічну видозміну. Тому ми звернули увагу на один із найважливіших таких чинників, яким був фактор специфіки геополітичного становища Південної Київщини впродовж другої половини XV – першої половини XVII ст. Зокрема, було з'ясовано його вплив на формування політичної самостійності українського козацтва. Це мало надзвичайно важливе значення для динаміки етносоціальних процесів у межах всієї тогочасної української спільноти. **Висновки.** Напівавтономний статус південних староств Київського воеводства і у складі Великого князівства Литовського, і у складі Речі Посполитої був основою для розвитку політичної самостійності українського козацтва, а також пізнішої екстраполяції вже «козацького устрою» на ці терени. Ці процеси мали епохальне значення для формування ранньомодерної української нації та були зумовлені радикальними геополітичними трансформаціями у Центрально-Східній Європі впродовж другої половини XV ст. Поява потужних цивілізаційних викликів з боку новоутворених мусульманських держав – Османської імперії та Кримського ханства, змусила осіле християнське населення південних рубежів Литовсько-Руської держави, яким були мешканці Південної Київщини, дати адекватну відповідь. Нею стало українське козацтво, що було гарантом геополітичної стабільності всього Великого Кордону України. Цьому сприяло і невпинне зростання політичної самостійності козацтва.

Ключові слова: українське козацтво, геополітичні трансформації, політична самостійність, Південна Київщина, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Кримське ханство Українська козацька держава, ранньомодерна українська нація.

Kostiantyn IVANGORODSKYDoctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>, e-mail: iwakos@ukr.net

GEOPOLITICAL SITUATION OF THE SOUTHERN KYIV REGION AS THE FACTOR OF FORMING THE POLITICAL INDEPENDENCE OF THE UKRAINIAN COSSACKS

Abstract. The purpose of the article is to analyze the factors of geopolitical transformations that determined the process of forming the political independence of the Ukrainian Cossacks at the stage before the emergence of the early modern Ukrainian Cossack state in the middle of the 17th century. **Scientific novelty.** The transformation of the Ukrainian Cossacks from an amorphous group of border industrialists into the status of a new elite of Ukrainian society of the early modern era is a unique phenomenon in the history of not only Ukraine. However, this circumstance is often declared without a proper explanation of the factors that led to such a radical sociological change. Therefore, we drew attention to one of the most important such factors, which was the factor of the specificity of the geopolitical situation of the Southern Kyiv region during the second half of the 15th – first half of the 17th centuries. In particular, its influence on the formation of the political independence of the Ukrainian Cossacks was clarified. This was of extremely important importance for the dynamics of ethno-social processes within the entire Ukrainian community of that time. **Conclusions.** The half-autonomous status of the Southern Kyiv region both within the Grand Duchy of Lithuania and within the Polish-Lithuanian Commonwealth was the basis for the development of political independence of the Ukrainian Cossacks, as well as the later extrapolation of the “Cossack system” to these territories. These processes were of epochal importance for the formation of the early modern Ukrainian nation and were conditioned by radical geopolitical transformations in Central and Eastern Europe during the second half of the 15th century. The emergence of powerful civilizational challenges from the newly formed Muslim states – the Ottoman Empire and the Crimean Khanate – forced the settled Christian population of the southern borders of the Lithuanian-Ruthenian state, who were the inhabitants of the Southern Kyiv region, to give an adequate response. The Ukrainian Cossacks became this group, which was the guarantor of geopolitical stability of the entire Great Border of Ukraine. This was also facilitated by the constant growth of the political independence of the Cossacks.

Keywords: Ukrainian Cossacks, geopolitical transformations, political independence, Southern Kyiv region, Grand Duchy of Lithuania, Polish-Lithuanian Commonwealth, Crimean Khanate, Ukrainian Cossack State, early modern Ukrainian nation.

Постановка проблеми. Трансформація української козаччини з аморфної групи порубіжних промисловців у стан нової еліти українського суспільства ранньомодерної доби є унікальним явищем в історії не лише України. Однак досить часто ця обставина декларується без належного пояснення чинників, які зумовили таку кардинальну соціологічну видозміну. І, прагнучи подолати цю прогалину в межах історичної науки, ми хотіли би звернути увагу на один із найважливіших таких чинників, яким безперечно є фактор специфіки геополітичного становища Південної Київщини впродовж другої половини XV – першої половини XVII ст. І, зокрема, з'ясувати його вплив на формування політичної самостійності українського козацтва, що мало своєю чергою надзвичайно важливе значення для динаміки етносоціальних процесів у межах всієї тогочасної української спільноти. При цьому варто наголосити ще й на тій обставині, що з'ясування геополітичної специфіки генезису українського козацтва вже доводить його контекстуальність у вимірі всесвітньої історії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Крім того, в загальному контексті геополітична концепція сприяє дослідженню й інших напрямів і явищ української історії, в тому числі й процесу етнічної консолідації українців і їхніх земель, чинників державотворення, формування національної самосвідомості, участі у міжнародному житті. Разом із тим, як слушно відзначає Р. Симоненко, «з геополітикою тісно пов'язане і комплексне вивчення історії кордонів України» [1, с. 108]. У нашому випадку це актуально, передусім, з огляду на те, що власне українське козацтво було «продуктом» Великого Кордону України, на чому дослідники наголошували вже неодноразово. В цілому ж, історіографія пропонованої проблеми нечисленна і представлена, як правило, розробками переважно черкаських істориків [2–6]. Концептуальною схожістю відзначається також нещодавня праця Д. Вирського, присвячена розгляду ранньомодерної України в контексті глобальної історії [7].

Метою статті є аналіз чинників геополітичних трансформацій, які визначили процес формування політичної самостійності саме українського козацтва на етапі до появи ранньомодерної Української козацької держави у середині XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Загалом, події, що мали місце у Східній Європі впродовж другої половини XV ст. можна назвати, на наше глибоке переконання, геополітичною революцією, адже за доволі незначний (хронологічно) період відбулися радикальні зміни і на політичній карті регіону, й у відносинах між країнами. Під ударами турків упав православний Константинополь, а натомість постала мусульманська Османська імперія. У свою чергу це істотно вплинуло на зміну ідеології Московського князівства, яке почало відтепер іменуватися «Великим», а невдовзі й «Третім Римом», намагаючись відтак стати новим лідером православного християнства, на заміну загарбаному османами Царгороду. З іншого боку, це дозволило Москві значно підвищити свій авторитет і посилити процес, відомий як «збирання руських земель». Згодом, у межах цього процесу ВКЛ почуло вимогу повернути всі землі колишньої Русі, що входили на той момент до її складу. Логічна відмова литовців по суті стала початком кінця їхньої державної незалежності, але й водночас початком Козацької України. Зміцнення Московії дозволило їй наприкінці того ж XV ст. остаточно «доконати» Золоту Орду (відоме стояння на Утрі 1480 р.), що своєю чергою сприяло ще більшому зміцненню самостійності Кримського ханства, яке, втім, уже з 1475 р. потрапило під пильний контроль Стамбулу-Царгороду. Останній на цьому етапі ще цілком серйозно прагнув заволодіти і Руссю, і Московією, і Литвою, і Польщею, і взагалі всіма землями «невірних» (тобто, всією Європою).

Промовистим слід визнати і той факт, що ця схематично та побіжно окреслена теорія геополітичної революції у Східній Європі другої половини XV ст. збігається зі світовою геополітичною революцією, «інспірованою Заходом» (А. Тойнбі), яка, по суті, зумовила сучасне обличчя світу, через початок прискореного капіталістичного розвитку. Ця подія, відома як епоха Великих географічних відкриттів, на нашу думку, була зумовлена якщо й не в першу, то й далеко не в останню чергу тим, що в цей час над Європою «повисла» загроза османського завоювання, а також неможливість після падіння Візантії вести повноцінну / вигідну торгівлю зі Сходом. Відтак європейці почали шукати обхідні шляхи, а відкрили (та змусили надовго собі служити) увесь інший світ. Почалась ера глобалізації (як усвідомлення замкненості всіх взаємин у межах земної кулі). Не менш показовою у цьому контексті слід визнати й ту обставину, що невдовзі, даючи «цивілізаційну відповідь» османській експансії, Європа далеко не на другий план фронту відсічі ставила саме українську козаччину і... далеко небезуспішно.

Безперечно цей фактор також істотно впливав на зростання її політичної незалежності та відчуття нею власної значущості. Однак про це можна вести мову лише з кінця XVI ст., тоді як

формування козацтва почалося у тій же «революційній» другій половині XV ст. і становило одну зі складових (й далеко не другорядних) означеної геополітичної революції у Центрально-Східній Європі, будучи одночасно і її фактором, і результатом. Насамперед, геополітичний чинник генези українського козацтва виявився у специфічному становищі, яке склалося впродовж XIV–XV ст. у Південній Київщині, яка за ближчого розгляду становила собою в ту добу черкасько-канівське Подніпров'я (з останньої третини XV ст. – південні староства Київського воєводства ВКЛ), тобто ядро цієї генези. Причому, крім зовнішніх аспектів такої регіональної геополітичної особливості, істотне значення мали й внутрішні обставини – віддаленість від тогочасних політичних центрів, соціальна стратифікація населення, порубіжна економічна специфіка, природно-кліматичні характеристики і т. д.

Навіть польські історики визнають специфіку означеного регіону, наголошуючи: «Gdy jeszcze dadamy do tego obrazu istne legendy o warunkach naturalnych pamiających na ziemiach naddnieprzańskich, pociągającą śmiałków egzotykę, trudno się dziwić, że wszystko, co się tutaj działo, budziło najzywsze zainteresowanie sąsiadów» («Коли ще додати до цієї картини справжні легенди про природні умови згаданих земель наддніпрянських, привабливу для сміливців екзотику, то не важко дивуватися, що всі тутешні події будили найжвавішу цікавість сусідів») [8, s. 9]. Однак «екзотика» виявлялася не лише в природних багатствах регіону, а й у тому, що тут, по суті, панували, за влучним означенням С. Рудницького, «чисто африканські обставини», маючи на увазі «татарське лихоліття» [9, с. 103]. Відтак саме Південна Київщина стала основним плацдармом для боротьби з експансійними зазіханнями сусідніх держав. І як відзначив К. Пуласький, саме «Канів і Черкаси як головні вогнища оборонних сил дніпровських кресів мали найважливіше значення» [10, s. 26].

Стаючи поступово основним форпостом південних рубежів ВКЛ, Південна Київщина все більше втягувалася і в міжнародні відносини, передусім, через виконання дипломатичних функцій місцевими урядниками. Фахівці нерідко наголошують на тому, що, скажімо, Черкаси (особливо в першій половині XVI ст.) були постійним місцем переговорів між Литвою та Кримом [Дет. див.: 11, с. 43–47; 4, с. 185–195]. Характерний епізод мав місце, приміром, у 1542 р., коли литовський посол, не встигаючи вчасно прибути до Криму, просив листом хана, аби той своїх людей «до Черкас на стречу послал, а тые вже поминки не мешкая в тебе будуть» [12, с. 88]. Відчутною політична автономність адміністрації південних староств Київського воєводства була й в Московській державі, що зафіксував 1524 р. навіть іноземний посол С. Герберштейн, описуючи діяльність черкаського старости О. Дашкевича, який «неодноразово вступав у зносини з татарами, але ще частіше бив їх; мало того, він не раз являв із себе велику небезпеку і для самого москвитина...» [13, с. 185].

Геополітичні інтереси Московії відносно Південної Київщини були пов'язані, по-перше, із загальним прагненням відібрати у ВКЛ «давньоруську спадщину», а по-друге, із розрахунку важливості цих територій у протистоянні татарським набігам, які істотно дошкуляли й Москві. З огляду на це, доволі закономірною слід визнати чутку середини XVI ст., яку, між іншим, всерйоз обмірковували Сигізмунд II Август і пани-рада у Вільно, що «под тым часом на Украине... князь великій Московській замек будувати хочет на врочищы Манастырыщох межы замком нашым Черкасы и островом Хортицою» [14, с. 151]. І чи не тому згодом у Ям-Запольському перемир'ї між Польщею та Московією вже у першому пункті протоколу зазначалося, що «москвит не повинен чинити ворожих дій відносно фортець Литви – Києва, Канева, Черкас та інших прикордонних [міст]...», а в наступному пункті, – що «особливо під час цього перемир'я не можна ні нападати, ні оточувати облогою місто Київ..., Канів..., Черкаси з усім, що до нього належить»? [15, с. 177, 185] Таким чином, як не важко помітити, і литовці, і поляки, і москвити чудово усвідомлювали тогочасне геополітичне значення південних староств Київського воєводства ВКЛ і Речі Посполитої.

Відносно поляків, то вони також ніколи не припиняли боротьби за «руські землі» і з Литвою, і з Московією. Їхнє розуміння специфіки означеного регіону доволі чітко виявилось вже під час дебатів на славнозвісному Люблінському сеймі 1569 р., у ході обговорення питання щодо приєднання до Польської Корони Київщини. Риторика польської шляхти в цьому плані була відвертою та красномовною: «Становище... без Києва буде поганим, тому що, по-перше, литовцям залишиться брама, через яку вони, від злоби і бажання помсти, будуть водити [татар]..., по-друге, московський князь сильно прагне оволодіти Києвом... Польща тому ще має відібрати у литовців Київ, що якщо він буде в їхніх руках, то їм потім легко буде повставати проти нас» [16, с. 401]. М. Дашкевич, зокрема з цього приводу, стверджував, що саме тому «природний розвиток Литовсько-Руської держави був порушений вторгненням польського елемента, котрий увійшов клином у стовбур дерева... і Литва почала втрачати незалежність і колишню силу» [17, с. 101].

Отже, польські претензії до Києва формулювалися як ідеологічний виклик політиці Московського князівства та як спроба обґрунтувати власні права на анексію Київщини. Безсумнівно, як зауважує Н. Яковенко, і московські, і польські «аргументи» були тільки виправданням експансіоністської політики двох держав, що рано чи пізно мусили зіштовхнутися у збройному конфлікті за землі України-Руси [18, с. 81]. Однак ще раніше мали зіштовхнутися різні етносоціальні структури в межах новоутвореної Речі Посполитої, адже «населення Литви та Польщі з найдавніших часів різко відрізнялося у своїх групах за національними особливостями», як підкреслював уже М. Коялович [19, с. 8]. І вже досить скоро – наприкінці XVI ст. – виявилися перші ознаки цього конфлікту, і вже тоді, за словами Д. Яворницького, «виявилися ті її (Речі Посполитої. – К. І.) суспільні болячки, від яких вона завжди страждала і котрі остаточно її доконали» [20, с. 14]. Очевидно, ще за гетьманування П. Конашевича (Сагайдачного) Річ Посполита могла створити таку модель держави, в якій знайшлося би місце для української спільноти, але, як зауважив В. Голобуцький, «тоді вона втратила свій історичний шанс» [21, с. 259].

Аналіз же литовсько-московських відносин початку XVI ст. переконує нас у тому, що ВКЛ явно недооцінило небезпеку з боку Московії. Про це, зокрема, свідчить відносно спокійне визнання литовцями додатку до титулатури Івана III недвозначне «государь всея Руси» як претензія на зверхність над усіма руськими територіями, більшість із яких на той момент входили до складу Литовсько-Руської держави. Як відомо, від катастрофи литовців, по суті, врятувала унія з поляками, хоча довелося поступитися українськими володіннями.

Південна Київщина входила в орбіту інтересів і Османської імперії. Вже з кінця XV ст. вона, за допомогою, передусім, Кримського ханства і меншою мірою Молдавського князівства, намагалася закріпитися в Північному Причорномор'ї та в низів'ях Дніпра, заради чого в 1492 р. була збудована фортеця Іслам-Кермен, а згодом і інші форпости. Проте незаселеність Дикого Поля та віддаленість українських земель не дозволяли туркам легко здобути ці території. З іншого боку, не слід забувати і про те, що, з погляду сучасників, Туреччина перебувала в zenіті розквіту, прикладом чому було й визнання васальної залежності від неї з боку Кримського ханства. Внаслідок цього, політична рівновага у Центрально-Східній Європі порушилася, хоча, як стверджує М. Алекберлі, «турки не могли вважати себе повноправними господарями Криму, а Кримське ханство і надалі було напівсамостійною державою» [22, с. 51]. Хоча ще в 1617 р. турки не припиняли переконувати поляків, що замки Корсунь, Канів, Черкаси та Чигирин стоять на землі султана [23, с. 22].

З іншого боку, Кримському ханству належало першорядне значення серед усіх васальних країн Османської імперії. Напад на нього розцінювався Портою як замах на її власні інтереси. Тому воєнні дії проти Криму неминуче вели до війни проти Туреччини [24, с. 56]. Можливо саме тому «Солтан Турскій изрек: когда окрестніе панства на мя возстают, я на обидве уши сплю, а о козаках мушу единым ухом слухати» [25, с. 20], оскільки останні постійно «шарпали» і Крим, і властиво султанські володіння. Таку ситуацію можна пояснити тим, що для турків Крим був одним із основних важелів тиску на країни Східної Європи та засобом «нових загарбань за рахунок українських, російських і польських земель» [26, с. 93]. Саме тому польський уряд постійно дотримувався поміркованої протурецької політики, намагаючись будь-що уникнути війни з Портою.

Не в останню чергу, на наш погляд, саме цим пояснюється та ірраціональна упередженість річпосполитської державної адміністрації, яка виявлялася відносно українського козацтва. Османський султан і його васал кримський хан, знаючи про цю «слабку ланку» Речі Посполитої, постійно тиснули на польського короля, погрожуючи війною та «обґрунтовуючи» цим же постійні набіги татар. Неспроможність поляків вирішити «козацьке питання» натомість постійно загострювала ситуацію «в Україні», тобто (за тогочасною термінологією) в південних староствах Київського воєводства. Разом із тим, впродовж XVI ст. як сніжний ком наростала динаміка набігів татар на українські землі та «відплатні» походи козаків на Туреччину і Крим. Останній на цьому етапі, як зауважив М. Алекберлі, «став одним із вузлів, навколо якого вперше заплутується безкінечне східне питання» [26, с. 92]. Вплив цього фактора на специфічне геополітичне становище Південної Київщини добре відомий в історіографії, хоча інколи й набуває в ній «демонічного» звучання в тонах демографічних втрат українського населення [Дет. див.: 27–28].

У контексті етносоціальних процесів взаємини України та Криму дійсно були досить непростими, але інтерпретувати їх спрощено (мовляв, дикі кочові орди татар влаштували заледве не геноцид українцям) є неправомірним. На нашу думку, зовнішня політика Кримського ханства в XV і XVI ст., і, насамперед, відносно Литви, Польщі, Новгороду, Москви була скоріше не «загарбницькою агресією», а намаганням взяти під контроль територію колишньої Золотої Орди,

правонаступниками якої вважали себе Гіреї. В цьому хитросплетінні боротьби інтересів суперечки час від часу створювали найдивовижніші союзи: кримські хани з'єднувалися то з українськими козаками проти Москви, то з литовцями, поляками або московитами вже проти козацтва.

Однак, як і Чингізиди, Гіреї ніколи не ставили собі за мету захоплювати територію Русі. Тому, скажімо, явним анахронізмом виглядають деякі фантастичні припущення радянських істориків, що кримський хан «сподівався не тільки відірвати від Росії Середнє і Нижнє Поволжжя, але й загарбати Москву, й тим самим відновити залежність Русі від татар» [29, с. 163]. Натомість ані радянська, ані сучасна російська історіографія зовсім не визнають іншого факту – вирішальну роль у піднесенні Московської держави зумовили османсько-кримські спільні дії впродовж 1492–1532 рр. проти Литви, які призвели до її занепаду, на чому справедливо акцентує увагу, скажімо, Г. Іналджик [30, с. 121]. І в цьому ракурсі Кримське ханство було лише одним із основних конкурентів Московії у процесі «збирання» розпорошених улусів колишньої Золотої Орди.

Промовистим прикладом геополітичної еволюції Кримського ханства були його взаємини з Литвою та Польщею. І хоча Річ Посполита сама по собі фактично не становила серйозної небезпеки, все ж таки у боротьбі з Московським князівством Крим і Польща були «природними» союзниками. Тому впродовж XVI – першої половини XVII ст. татари в усіх випадках зіткнулись із поляками опинялися на боці останніх. Разом із тим взаємини Бахчисарая з Литвою і Польщею також були непростими. Не бажаючи їхнього посилення, Крим всіляко намагався послаблювати їхню внутрішньополітичну та міжнародну ситуацію. Особливо яскраво це виявилось на початку XVI ст., коли ВКЛ і Московія перебували у стані перманентної війни. Від 1540-х рр. відносини між Кримом і Литвою стабілізуються, хоча на південному кордоні продовжувалися сутички між степовиками і українським населенням, які втім були суттєво слабшими за попередні.

Такі геополітичні зміни значно піднесли значення саме південних староств Київського воєводства, що стають відтепер, як уже відзначалося вище, реальним дипломатичним посередником між Бахчисараям і Вільно. Населення саме цього регіону обслуговувало два великі дипломатичні шляхи на Крим: із Вільно та Кракова через Черкаси. Досить часто саме київський воєвода або черкаський староста виконували місію великих послів до Криму [31, с. 10]. На той момент, як відзначав П. Куліш, «Канів і Черкаси були крайніми збірними пунктами для дніпровських козаків» і «татари, йдучи за здобиччю, трималися від них якомога далі» [32, с. 45]. Отже, з появою українського козацтва, геополітичне значення південнокиївського регіону невинно зростає, що у свою чергу істотно впливало на усвідомлення козаками власної політичної значущості.

Таким чином, геополітичні трансформації другої половини XV – першої половини XVII ст. у Східній Європі відчутно змінили становище південних староств Київського воєводства, де «особливо яскраво виявлялися геополітичні інтереси сусідніх держав, які привели до значних змін у житті місцевого населення в кінці XVI – на початку XVII ст.» [33, с. 7]. Прикметно, що навіть у Ватикані, зокрема Папа Климент VIII, висловлювали хвилювання з приводу того, хто керуватиме Київським воєводством і «щоб у виборі воєводи не забували про пильність і обережність» [34, с. 29]. Проте одним із найважливіших чинників певної автономності цього регіону ВКЛ, а згодом і Речі Посполитої була якраз діяльність місцевої адміністрації, яка, за влучним спостереженням М. Любавського, «de facto користувалася більшою самостійністю, порівняно з іншими» [35, с. 291]. При цьому віддаленість краю істотно ускладнювала зв'язок зі столицею, що також покладало на місцеву адміністрацію ширші та відповідальніші обов'язки. Це, з іншого боку, змушувало уряд призначати сюди урядників непересічних і харизматичних, «зі значно розширеними правами відносно місцевої людності» [36, с. 3]. Вельми промовистим слід визнати і той факт, що кримські татари досить часто місцевого старосту називали «черкаський князь»! [37, с. 542].

Не менш потужно на відчуття «відособленості» краю впливало і його розташування на грані двох цивілізаційних світів. На думку Н. Яковенко, саме тут «сходження двох тектонічних плит – Сходу і Заходу, Степу і Європи – впродовж віків формувало неписані закони прикордонного трибу життя, влучно окреслені тогочасним “яко на Україні”, причому ситуація, за якої “будь єсть, будь не єсть перемир'я з татарами”, а з коня зсідати не доводиться, диктувала форми виживання, накладаючи відбиток на побут, манеру поведінки, спосіб мислення» [38, с. 268]. Так чи інакше, а географічне розташування Південної Київщини в цю добу змушувало місцеве населення дбати про самозахист, оскільки центральна влада вирішити цю проблему самотужки не спромоглася. Все це, а також «збереження місцевої політичної старовини, крім географічного розташування, сприяло їхньому (південних староств Київського воєводства. – К. І.) унезалеженню, перебуваючи

у зв'язку з відсутністю у литовському уряді оригінальних творчих прагнень у справі державного будівництва» [35, с. 61].

Діалектичне значення у цьому процесі «відособленості» Південної Київщини мала українська козаччина. З одного боку, вона стала фактично витвором, спричиненим геополітичними трансформаціями другої половини XV ст. З іншого – впродовж XVI – першої половини XVII ст. сама перетворилася на потужний фактор формування осібного геополітичного тла означеного регіону. Така взаємопов'язаність, на наш погляд, і стала тим вирішальним середовищем, у якому козацтво жило та зберігало власну політичну парадигму, поступово організовуючись і у верству нової еліти української етносоціальної спільноти, і у політичну силу міжнародних відносин. Завдяки цьому, «малоперспективний», з огляду на тогочасну соціально-економічну непривабливість, регіон по суті став колискою української нації і тим атракційним центром, до якого тяжіє все українство дотепер.

Загалом політична діяльність українського козацтва (у тому числі й міжнародна) досить докладно описана в історіографії, а тому ще раз повторювати її немає сенсу. Не беручи до уваги хаотичні акції добитництва кінця XV – початку XVI ст., відомостями про які сповнений епістолярій між монархами, варто відзначити, що вперше більш-менш організовано та цілеспрямовано «козацький рух» почав діяти завдяки черкаському старості Остафію Дашкевичу (1514–1535 рр. – перебування на посаді), що, напевно, і вперше надало цьому рухові відчуття необхідності осмисленого функціонування. Відтак уже від середини XVI ст. ми бачимо козаччину, яка вже організована без адміністративного «втручання» і яка, що варто визнати гідним подиву явищем, має активну міжнародну рухливість і навіть втручається у справи сусідніх держав.

Уже з другої чверті XVI ст. (завдяки О. Дашкевичу) починаються зносини козацтва з Московією. А вже 1556 р. зафіксовано перше офіційне посольство (!) козаків до Москви на чолі з Михайлом Єськовичем, із побажанням служби під орудою царя, що було ініційовано славнозвісним козацьким ватажком Дмитром Вишневецьким, який «на Кортицком острову город поставил» і бив чолом «чтобы его государь пожаловал, а велел себе служить». Очевидно Івана Грозного така пропозиція зацікавила і він «послал к Вишневецкому детей боярских Ондreja Щепотева да Нечая Ртищева... с опасною грамотою и з жалованієм» [39, с. 275]. Зрештою, вже до 1560 р. для московських літописців стало буденним явище, що «пришли з Днепра черкасы», а «которые черкаские и каневские атаманы служат царю и великому князю полскую службу, а живут на Москве...» [39, с. 322, 343]. Після загибелі Байди ця динаміка відносин суттєво знижується, але, як бачимо з джерел, не припиняється цілковито. Так, наприкінці XVI ст. повідомлялося зокрема про те, що «князь московський має нашим козакам низовим упоминки не малі прислати..., аби землі татарські воювали та плюндрували...» [40, с. 86] і що досить сильно стурбувало польсько-литовську адміністрацію.

Впродовж 1560–80-х рр. уже спостерігається невпинне зростання масштабів політичної діяльності козацтва і його впливу на міжнародні відносини. Зокрема, це досить чітко виявилось під час П'ятнадцятилітньої війни балканських народів проти Османської імперії (1592–1606) [41, с. 13]. З цього часу за діяльністю козаків уже уважно стежать не лише в Польщі та Московії, але й у Туреччині та в країнах Західної Європи, де й «Україну» починають розглядати як своєрідний бастион у протистоянні османському тиску. Відтепер козаків постійно наймають на службу монархи різних держав (Австрія, Швеція, Франція, Італія тощо), в результаті чого вони брали активну участь у багатьох тогочасних європейських конфліктах, набуваючи неоціненного досвіду організаторського характеру. З цього приводу І. Крип'якевич писав: «Зносини з заходом, хоч не вели Запорожа в західні війни, все мусіли скріпити в козаччині свідомість її сили і часті посольства або тільки проби навязання зносин вводили Україну в ширші політичні горизонти... Але найважливіше було се, що козаччина здобула собі розголос в Європі» [42, с. 34].

Сприяла цьому безсумнівно і діяльність українського козацтва відносно Туреччини, котра набрала найбільших обертів саме в першій чверті XVII ст., що стало й основною причиною Хотинської війни 1620–1621 рр. Чудово розуміли це і сучасники, наприклад Яків Собеський, який з цього приводу писав: «Перший привід до війни подали... козаки, які здійснили цілий ряд морських походів; вони доводили султанів до сказу нападами на їхні приморські міста» [43, с. 46]. Застерігала з цього приводу й Ольшанська комісія 1617 р. між польським урядом і козаками, які, на її думку, «порушуючи давні звичаї, юрбами і взагалі великими загонами нападають на сусідні держави, порушуючи тим пакти і замирення, укладені з турецьким султаном з давніх часів, а це може поставити Річ Посполиту у складне і небезпечне становище, чим загрожує

турецький султан через посольства і листи в разі, якби вони не були приборкані» [44, s. 311]. Як відомо, ще на початку XVII ст. сформувалася своєрідна «ліга християнської міліції», метою якої було вигнання турків з Європи і до якої невдовзі приєдналися козаки на чолі з гетьманом Сагайдачним. На чолі ліги стояв французький шляхтич де Невер, якому козаки обіцяли «підняти проти турків усіх християн одною з ними віри» [45, с. 62]. Відтак поступово, але невпинно «козацьке питання» для Речі Посполитої набувало міжнародної проблематики.

Водночас незаперечним фактом є те, що перемога під Хотиним, зрештою, суттєво змінила геополітичну ситуацію в усій Східній Європі. Турки втратили ореол непереможності, а українська козаччина, вражена невдячністю поляків за вирішальну допомогу їм у цій перемозі, остаточно стає на шлях збройного ствердження своєї політичної самостійності. Хоча на той момент поляки адекватно розуміли ситуацію відносно козаків. Характерним прикладом у цьому відношенні є ті ж таки переговори польських і турецьких послів під час укладання мирної угоди внаслідок Хотинської війни. Коли турки зажадали видачі деяких козацьких ватажків, посланці Речі Посполитої чітко відповіли: поляки з найдавніших часів поважали своїх союзників по зброї, а тому не може бути й мови про їхню видачу [22, с. 106].

Наступні події засвідчили, що далі усних обіцянок влада Речі Посполитої не пішла. Більше того польський сейм за цей час так і не затвердив жодного договору з козаками. Саме тому, на думку польського історика В. Серчика, більшість козаків небезпідставно вважали політику Речі Посполитої ворожою та небезпечною для інтересів козацтва [46, s. 116]. Незважаючи на поразки 1630-х рр., міжнародний авторитет українського козацтва все одно зростає. Відтепер його представники не лише сиділи на рівних за столом переговорів у Варшаві, не тільки налагоджували постійні контакти із сусідніми державами, а й закріпили своє становище у системі міжнародних відносин того часу [45, с. 93]. Правий і П. Сас, що після конфлікту 1638 р., який остаточно перекреслив легалістичні сподівання козаків, м'ятник їхньої політичної організації рушив у бік від Речі Посполитої [47, с. 174]. І вже від середини XVII ст. українська козаччина вповні реалізувала своє давнє прагнення політичного унезалежнення.

Це прагнення, як ми могли вже вище переконатися, було закладене не стільки іманентною властивістю для подібних соціальних явищ – невизнання над собою жодного адміністративного начала, скільки геополітичною відособленістю зони козацької генези, що мала ще з литовських часів достоту вкорінену в місцевий ґрунт напівавтономну систему управління. Відсутність же серйозного тиску з боку офіційних владних структур, на наше переконання, лише посилювало та прискорювало політичне самоусвідомлення та самовизначення українського козацтва. Такий статус Південної Київщини довгий час зберігала й уже перебуваючи в складі Речі Посполитої, а «незалежність» цього регіону, на думку, скажімо, П. Куліша, зумовлювало й те, що «Річ Посполита була королівством лише за назвою, а по суті вона становила федерацію областей, повітів і окремих шляхетських володінь» [32, с. 106].

Сучасники інколи доволі чудернацько пояснювали зростання політичного авторитету козацтва, як от вищезгадуваний Яків Собеський, на думку якого, причиною цього була нудьга козаків: «Знудьгувавшись бездіяльністю.., [козаки] відправляють свої посольства на сейми та підтримують інтереси послідовників православ'я...» [43, с. 90–91]. Втім ще раніше сама польська влада дала старт зростанню політичної свідомості українського козацтва, надавши йому «привілеї та вольності». Щоправда тут мала місце і певна суперечність, яка, на думку І. Крип'якевича, багато в чому зашкодила козаччині. Зокрема, вчений стверджує: «Вольности Баторія, хоч на перший погляд виглядають на уступки козакам, в далеких консеквенціях показуються знаменитим антідотом на козацькі стремління до самостійності; видно в них сей тонкий нюх добрих володарів, що ласками і уступками вміють убити найбільш грізну опозицію» [42, с. 45]. Слід погодитись і з М. Любавським, що «козацька автономія та козацька політична свобода не була фактом відразу, а розвивалася впродовж певного часу» [48, с. 241].

Надання королем Стефаном Баторієм козацтву «вольностей», з метою «приласкати» та «приручити» їх, є доволі сумнівним припущенням і, швидше за все, це було вже намаганням із найменшими втратами для політичної системи Речі Посполитої зафіксувати реальне становище речей. Адже подальша диференціація козацтва і швидка організаційно-політична еволюція Запоріжжя лише підкреслили політичну зрілість козаччини в другій половині XVI ст. Наприкінці цього ж століття, як підмічає В. Доманицький, «під час повстань Косинського та Наливайка.., козаки мали вже досить вироблену внутрішню військову організацію, яка з незначними відмінами лишалася і на потім» [49, с. 166]. Причому реконструкція «воєнної доктрини» українського козацтва

цього періоду мала, на думку І. Стороженка, оборонний характер, а відтак, не мала «агресивних намірів ні до польської влади, ні до сусідніх народів» [50, с. 32], а конфлікти поляків із козаками були зумовлені політикою саме польської сторони, яка вперто намагалася взяти козацтво під свій тотальний контроль. Або як зауважив із цього приводу автор Львівського літопису: «Козаки, видячи зневагу, же не могут одержати справедливості, учинили собі самі справедливость...» [51, с. 117].

Ознаки та вияви політичної самостійності українського козацтва також добре відомі та неодноразово ставали предметом досліджень. Звертали на це увагу ще сучасники описуваних подій, у тому числі представники державної адміністрації, щоправда трактуючи це явище як неприпустиме зухвальство, яке, згідно Р. Гейденштейна, «було непогамовне» [52, с. 362]. Так, наприклад, коронний гетьман С. Жолкевський у своєму універсалі до мешканців Київського воєводства від 1617 р. закликав допомогти йому вгамувати козацьке «свавілля» не лише через їхні походи на Туреччину, але й тому, що «написали до мене list hardy у надѣту» («написали до мене гордого та пихатого листа») [53, с. 147]. Гострота політичного епістолярію запорожців теж добре відома тема в історіографії. Проте не менш відомо, що сміливості їм не бракувало й на побойовищі. Ось як сучасники характеризували цей факт: «А козаки теж не пишні: еще ся войско лятское не осмотрило, а они юж гдєсь заділи 5 хорогвій...» [51, с. 117].

Ще однією підставою зміцнення політичної самостійності українського козацтва була непослідовна та дуалістична політика Речі Посполитої відносно їхніх привілеїв і вольностей, дарованих ще у 1570-х рр. Як відомо, після поразки козаків на Солониці у 1596 р., на їхні права були накладені «баніції» (тобто, їх було поставлено поза законом). Однак козаки майже відразу відправили посольство до Москви і тим безсумнівно змусили польського монарха відновити бодай частину привілеїв. Як уже йшлося вище, після «підданства» Івану IV Д. Вишневецького (Байди) відносини козацтва з московитами не припинялися, а тому польський король мусив зважати на будь-яку активізацію в цьому напрямі. Ось що повідомляв у 1593 р. зокрема староста черкаський О. Вишневецький: «Косинський... присяг і великому князю московському з усім своїм військом і піддав йому вже все пограниччя більш як на 100 миль на тих границях, у листі своїм до них великий князь [московський] уже пишеться царем запорізьким, черкаським і низовським...» [54, с. 26–27].

Тому вже перші десятиліття XVII ст. відзначаються бурхливим зростанням не лише військової, але й політичної ваги козацької організації, керівники якої цілком нехтують усіма постановами сейму Речі Посполитої щодо обмеження «політичного статусу» козаків. Більше того, як стверджує Т. Чухліб, починає виявляти себе і певна декларативність підданства козаків королівській владі [55, с. 72]. Ось як із цього приводу у 1615 р. висловлювалися московські посланці: «И ныне, деи, турецкие люди и крымцы стоят в Литовской земле (тут маються на увазі українські землі. – К. І.)... А Желковской ныне стоит на Кременску от волохов на границе, а с ним немногие люди. И присылал, деи, гетман Желковской к запорожским черкасом, чтоб они шли к нему, а черкасы отказали, к Желковскому не пошли...» [56, с. 89].

Ігнорування служби Речі Посполитій знову ж таки помітне насамперед у контексті політичного «загравання» козаків з Московією, що найяскравіше виявилось в козацькому посольстві Петра Одинця, відісланого Сагайдачним до царя Міхаїла Фьодоровича. Останній у грамоті українському гетьману від 21 квітня 1620 р. повідомляв: «...памятуючи то, как предки ваши, запорожские гетманы, и все войско прежним великим государем царем... повинность всякую чинили и им служили» та висловлював задоволення, що ви «в той же повинности и ныне нашему царскому величеству быти хотите и, за порогами будучи, службу свою к Наме оказывать хотите... И просите того у нашего царского величества, чтоб нам вас пожаловати по службы нашим царским жалованьем» [57, с. 6]. Не менш характерним у цьому контексті слід визнати і вагання козаків щодо допомоги полякам у Хотинській війні. Тому Є. Збараський у 1621 р. стурбовано закликав короля: «Потрібно, аби Ваша Королівська Милість негайно наказала пану воєводі віленському, аби суворі універсали до них (козаків. – К. І.) розіслав, аби йшли на Дніпро якомога швидше: татарські переправи вартували [і]... щоб йшли на море інфестувати (тримати в небезпеці. – К. І.) турків...» [58, с. 64]. Отже, це зайвий раз підкреслює зростання політичної самостійності українського козацтва у першій половині XVII ст.

Незбаром у дипломатичній діяльності козащини з'являється ще один важливий напрям, який хоч і не виник раптово, але в черговий раз засвідчив достатню політичну зрілість Війська Запорозького «постсагайдачного» періоду. Мова йде про перший офіційний договір із Кримським ханством у 1624 р., точніше з кримським калгою Шагін-Гіреєм і його братом, кримським ханом Магмет-Гіреєм III, які скинули з престолу Джанібєка та проводили активну антитурецьку політику.

До Стамбула в цей час навіть доходили чутки, що ці брати хочуть організувати похід супроти Порти та планують взяти Адріанополь. Навряд чи Гіреї насправді до цього прагнули, але вже навесні 1624 р. «французький посол у Царгороді доносив про козацький похід на Кафу, що міг мати характер екскурсії в інтересах Махмет-Гірея» [59, с. 513]. Розуміючи, що турки неодмінно спробують усунути цих опозиціонерів, українські козаки, згідно договору, в березні 1625 р. двома великими флотиліями вийшли на море стерегти кримські улуси. Цей союз тривав до 1629 р., коли хан Магмет загинув у одній із сутичок, а Шагін через це, а також через значні втрати своїх і козацьких військ змушений був припинити боротьбу та визнати володарем Криму Джанібек-Гірея.

Невдовзі й саме козацтво потрапило у смугу політичної кризи (характерним епізодом у цьому контексті є страта гетьмана Г. Чорного 1630 р.) та розпочало чергову війну проти поляків, а тому на певний час кримський напрям козацької політики відійшов на задній план. Однак сам договір 1624 р. окреслив цілком новий на той момент статус українського козацтва, який засвідчив (причому відкрито) політичний профіль його державницьких прагнень. На думку П. Саса, поза всяким сумнівом, у результаті цього акту, козаки піднялися на значно вищий щабель традиційного для них статусу служби польському королеві або іноземним володарям. Більше того Військо Запорозьке де-факто визнавалося партнером міждержавних стосунків і рівноправною стороною [47, с. 163]. У подальшому подібна взаємоповага між українцями та кримськими татарами принесла ще чимало користі, зокрема, внаслідок військово-політичного союзу 1648 р.

Важливо також підкреслити, що політична самостійність і авторитет українського козацтва мали значення не лише у фокусі тогочасних міжнародних відносин. Надзвичайно потужний вплив цього багатоважив і для українських земель, які з кінця XVI ст. усе більше покозачуються. Саме тому, як влучно зауважив М. Костомаров, «корпорація козаків стала зерном народної опозиції» [60, с. 110]. Усвідомлювали це і сучасники, зокрема польська шляхта, один із представників якої у 1649 р. писав щодо цього наступне: «Кожному відомо, що зростання кількості селян в Україні збільшує Військо Запорозьке, котре раніше тільки біля Черкас кочувало... Зрештою, достатньо заселили волості, в яких все зростала кількість козаків... Але чим гостріше з ними поводитися [Річ Посполита], тим сильніше вони з цього послуху виламувалися. Тому такі часті неприємності має Річ Посполита і часті криваві війни мусить з ними вести» [61, с. 125].

Надзвичайно вагомим чинником загальної «політизації» населення, передусім Південної Київщини, були порівняно часті козацькі ради, які мали вплив на все українське населення. Тому саме козацькі ради стали тим авторитетним органом, якому належало право (хоч і не юридичне, але фактичне) вирішувати воєнні та політичні питання, що так чи інакше торкалися інтересів усієї української етносоціальної спільноти. Особливої ваги ради, як зауважував свого часу І. Бойко, набрали з другого десятиріччя XVII ст., коли в них «дедалі більшу участь брало українське міщанство і православне духовенство» [62, с. 85]. Особливо козацький політичний авторитет «на волості» виріс у цей час завдяки гетьману П. Конашевичу (Сагайдачному), резиденція якого вже була в Києві, де він, як зауважив В. Антонович, «прийняв у своє управління ту частину заселеної України, яка визнала себе козацькою», а між тим «гетьман скористався своїм становищем для того, щоб іще тісніше пов'язати козацьку справу з народною, прийнявши під своє заступництво релігійні інтереси країни» [63, с. 4].

Політична вага українського козацтва у 1630-х рр. виявилася і в межах елекційного процесу, тобто під час виборів нового польського короля. Так, у 1632 р. путивльські воєводи повідомляли до Москви: «...Конецпольской де прислал к черкасом гроши, а... в те поры был еще у них гетман Кулага, а давал де им гроши для того – затыгал их, чтоб они шли к нему в Польшу и стояли бы с ним против Владислава, а хочет де Конецпольській посадить на королевство меньшого королевича, Казимира; и как де черкасы переменили гетмана Кулагу и прежних полковников и новый де гетман Андрей Деденок, и полковники с черкасы не пошли к гетману Конецпольскому...» [64, с. 402–403]. Натомість у листі до Гнезненського архієпископа козаки висловили побажання, аби новим королем обрали «*pańskiejszego Władysława*» [65, с. 401–403]. Як відомо, саме Владислав став тоді королем Речі Посполитої і не в останню чергу (якщо не в першу) завдяки «козацькому голосу». Добре відомо і те, що завдяки останньому, хоча вже за кардинально інших обставин, обрали і наступного польського короля в 1649 р. – Яна Казимира, який щоправда також не зумів врятувати Річ Посполиту від політичного і територіального розколу.

Найвищою ж рівня політична самостійність українського козацтва досягла в організації та функціонуванні Запорозької Січі. Причому вже до кінця XVI ст. вона контролювала весь український бік Великого Кордону, а зростання її авторитету було зумовлене передусім активною

зовнішньополітичною діяльністю. Як ми вже бачили, козащина розросталася поза контролем центральної влади, а Запорозька Січ як нова її організаційна сила стала, за висловом А. Стороженка, «свого роду козацькою столицею» [50, с. 118]. Це сприяло досить швидкій політичній структуризації козацтва й активному формуванню його політичного світогляду. Власне й специфічне самоуправління, запропоноване низовим товариством, із притаманним йому демократизмом також сприяло консолідації козащини і населення заселених українських територій, що найяскравіше виявилось під час українсько-польських етносоціальних конфліктів кінця XVI – першої половини XVII ст. Тому недаремно урядовий комісар Речі Посполитої Адам Кисіль писав королю в 1636 р., що Запорозжя завжди було «капітулою всіх змовників проти існуючого порядку» [66, арк. 85; 67, с. 60].

Політичне значення Січі полягало не лише у спрямуванні визвольного руху українців, але й у тому, що запорожці по суті пропонували останнім прийняти їхню модель політичного устрою. Як стверджував В. Антонович, це була потужна «організаційна сила з готовою, вже виробленою суспільною нормою, на появу якої ані уряд, ані шляхта не розраховували» [68, с. 78]. Хоча, з іншого боку, чудово усвідомлювали всезростаючий політичний потенціал українських козаків. Зокрема А. Стороженко переконує, буцімто, вже король Стефан Баторій «передбачав, що військова сила, котра організувалася на кордоні Речі Посполитої, але їй не підкорена, скоро перетвориться на верству, яка забажає розділити зі шляхтою її роль в управлінні Річчю Посполитою, а отримавши з її боку грубу відсіч, влаштує свою нову Річ Посполиту» [50, с. 119].

Припустити, що саме так міркував король навряд чи можна, але те, що сучасники вже з середини XVI ст. відчували, наскільки політично «змужніла» та організаційно зросла українська козащина, цілком очевидно. Навіть кримський хан визнавав ще у 1559 р., що стало «тепер от козаков вельми небезпечно...» [69, с. 163]. А на початку XVII ст. польський король Сигізмунд III писав турецькому султану Ахмеду, що не може покарати українських козаків, оскільки вони не підлягають нічій владі, але при цьому живуть своїми правами [70, с. 119–120]. І якщо в цьому випадку можна припустити, що польський король лукавить, виправдовуючись за свою неспроможність вирішити проблему козацьких набігів, то вже сеймове затвердження Ординації 1625 р. по суті визнає «партнерську рівноправність» українського козацтва: «...тоді їх оголосимо відкритими ворогами... Речі Посполитої» [71, с. 237].

На цьому етапі навіть Ватикан усвідомлював уже політичну вагу української козащини. Так, католицький єпископ Ф. Чіріолі запевняв у 1621 р. кардинала Людовізі, якщо «козаки не будуть битися проти турків., [то на] цей момент необхідно піти на поступки козакам, так, щоб вони залишились вдоволені» [72, с. 226]. На середину XVII ст. і самі польські шляхтичі зрозуміли, що найліпшим шляхом вирішення «козацького питання» є надання козакам політичної автономності: «Як же тут бути? – запитував один із представників тогочасної польської еліти, – А так: або козаків перевести в інше місце, або обирати урядників із них... А коли будуть жити самі., то й підстав для претензій до Речі Посполитої не будуть мати, хіба що самі з собою захочуть конфліктувати» [61, с. 126, 127]. На жаль, подібна пропозиція серед польських можновладців з'явилася вже надто пізно, адже козащина на 1649 р. уособлювала собою вже всю українську спільноту, котра за її допомогою досягла політичного самоствердження у кривавій боротьбі за власне національне визволення.

Остання обставина лише підкреслює те величезне значення та потужний вплив, який чинила політична незалежність українського козацтва на територію передусім південних староств Київського воєводства, які власне і стали ядром Української козацької держави середини XVII ст. Причому ця політична самостійність багато в чому завдячує тій територіальній автономності означеного регіону, яка мала місце ще з XV ст. і про що детальніше йшлося вище. Впродовж етносоціальної еволюції української козащини відбулося «всмоктування» нею автономістської ідентичності порубіжжя та перетворення її на функцію репрезентації політичної парадигми українців.

Це перевтілення козацтва на українській «політичний народ», за влучним спостереженням В. Смоля і В. Степанкова, виявилось в тому, що воно «на півдні Київського воєводства витворило зародки національної державності» [73, с. 9]. І це найяскравіше підтверджує той легендарний документ, на який посилаються всі дослідники політичної історії козащини. Мова йде про королівську інструкцію на сеймики від 1625 р., в якій зазначено, що «козаки вважають себе окремою державою (udzielną Rzecz Pospolitą stanowią)» [70, с. 285; 57, с. 63].

Висновки. Таким чином, ми мусимо визнати, що саме напівавтономний статус південних староств Київського воєводства і у складі ВКЛ, і у складі Речі Посполитої був основою для появи та розвитку політичної самостійності українського козацтва, а також пізнішої екстраполяції вже «козацького устрою» на ці терени. Означені процеси мали епохальне значення для формування ранньомодерної української нації та були зумовлені радикальними геополітичними трансформаціями у Центрально-Східній Європі впродовж другої половини XV ст. Поява потужних цивілізаційних викликів з боку новоутворених (і до того ж доволі агресивно налаштованих) мусульманських держав – Османської імперії та Кримського ханства, змусила осіле християнське населення південних рубежів Литовсько-Руської держави, яким були саме мешканці Південної Київщини, дати адекватну відповідь.

Нею стало українське козацтво, котре, пройшовши тривалий і тернистий шлях організаційної, етносоціальної та політичної еволюції, вже в другій половині XVI ст. стало по суті гарантом геополітичної стабільності всього Великого Кордону України. Цьому сприяло і невпинне зростання політичної самостійності козацтва, зумовлене небажанням литовської (а ще більше польської) влади визнати його соціальну елітарність, яку довелось уконституїювати збройним шляхом. Зрештою, рівень політичної свідомості українського козацтва досягнув і знедоленість спільноти, з якої воно вилонилося на світ. Відтепер не лише станове привілеї та вольності стають спонукою боротьби з урядом і сеймом Речі Посполитої, але, передусім, права всього «народу руського» змушують українських козаків стати до бою з поляками, які перетворюються для них на уособлення несправедливої політичної системи Речі Посполитої, заради визволення та облаштування власного державотворчого потенціалу.

Список літератури

1. Симоненко Р. Про геополітичний фактор в історії України. Геополітичні аспекти бездержавного періоду України (XIV – перша половина XVII ст.). *Український історичний журнал*. 2002. № 6. С. 5–31.
2. Чабан А. Ю. Проблеми геополітичних особливостей етносоціальних процесів на Середньому Подніпров'ї в першоджерелах та дослідницькій літературі. *Вісник черкаського університету. Серія: соціально-гуманітарні науки*. 1998. Вип. 6. С. 3–8.
3. Боечко В. Ф., Чабан А. Ю. Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва. *Український історичний журнал*. 1999. № 2. С. 48–63.
4. Михайлюк Ю. М. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. Черкаси: Вертикаль, 2011. 348 с.
5. Івангородський К. В. Запорозька Січ в етносоціальних процесах другої половини XVI – першої половини XVII ст. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історія*. 2004. Вип. 61. С. 3–16.
6. Івангородський К. В. Цивілізаційний феномен українського козацтва в етносоціальних трансформаціях Великого Кордону (XV–XVII ст.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Київ, 2007. Вип. 16. С. 253–259.
7. Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2022. 216 с.
8. Serczyk W. A. Na dalekiej Ukrainie (Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku). Kraków, 1984. 374 s.
9. Рудницький С. Л. Чому хочемо самостійної України. Львів, 1994. 416 с.
10. Pułaski K. Dzikie Pola. *Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne*. Kraków, 1887. S. 3–68.
11. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). Київ, 2006. 244 с.
12. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорской археографической комиссией. Т. 30. Литовская Метрика / под ред. И. Лаппо. Юрьев, 1914.
13. Герберштейн С. Записки о Московии. Москва, 1988. 430 с.
14. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2. Санкт-Петербург, 1865. 287 с.
15. Поссевино А. Исторические сочинения о России XVI в. Москва, 1983. 272 с.
16. Дневник Люблинского сейма 1569 года / изд. М. Коялович. Санкт-Петербург, 1869. 786 с.
17. Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. Київ, 1885. 192 с.
18. Яковенко Н. М. Здобутки і втрати Люблінської унії. *Київська Старовина*. 1993. № 3. С. 77–85.
19. Коялович М. Люблинская уния или последнее соединение Литовского княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 г. Санкт-Петербург, 1863. 87 с.
20. Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Дніпропетровськ, 1991. 87 с.
21. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. 539 с.
22. Алекберли М. А. Хотинская война (1621 г.). Черновцы, 1957. 123 с.
23. Кулиш П. А. Польская колонизация Юго-Западной Руси. *Вестник Европы*. 1874. Т. II, № 3. С. 5–35.
24. Панащенко В. В. Кримське ханство у XV–XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1989. № 1. С. 54–56.
25. Летопись Гадячскаго полковника Григорія Грабянки (Действия презельной брани Богдана Хмельницкого...). Киев, 1854. 271 с.
26. Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. Саратов, 1961. 271 с.

27. Івангородський К. В. Етнодемографічні процеси на Великому Кордоні в контексті взаємин української та кримськотатарської спільнот (XVI–XVII ст.). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. / ред. С. Світленко та ін. Дніпропетровськ, 2006. Вип. 4. С. 62–71.
28. Івангородський К. В. Проблема ясиру в контексті міжспільнотних взаємин України та Кримського ханства (XV–XVII ст.). *Україна соборна*: зб. наук. ст. Київ, 2006. Вип. 4, Т. 2. С. 3–12.
29. Скрынников Р. Иван Грозный. Москва, 1975. 247 с.
30. Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію. 1400–1700 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2002. Вип. 2. С. 119–135.
31. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502–1540): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 20 с.
32. Кулиш П. История воссоединения Руси: в 3 т. Т. 1. Санкт-Петербург, 1874. 363 с.
33. Чабан А. Ю. Середнє Подніпров'я: в 2 кн. Кн. 1. Черкаси, 1999. 311 с.
34. Правда про унію: зб. док. і мат. / за ред. В. Маланчука та ін. Львів, 1965. 376 с.
35. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. Москва, 1892. 884 с.
36. Яковлев А. Намістники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. [Отбитка з журналу «Україна»]. Київ, 1907. 15 с.
37. Сборник Императорского Русского Исторического общества. Т. 41. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайской ордями и с Турцией, ч. 1. Санкт-Петербург, 1884. 558 с.
38. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. 416 с.
39. Полное собрание русских летописей. Т. 13. Патриаршая или Никоновская летопись. Москва, 1965. 533 с.
40. Archiwum Domu Sapiehow. T. 1. Listy z lat 1575–1606 / opr. A. Prochaska. Lwów, 1892. 579 s.
41. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999. 216 с.
42. Крип'якевич І. Козаччина і Баторієві вольності. *Жерела до історії України-Руси* / за ред. М. Грушевського. Т. 8. Матеріали до історії української козащини / укл. І. Крип'якевич. Львів, 1908. С. 1–46.
43. Собеский Яков. История Хотинского похода 1621 г. *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. Вып. 2 / под ред. В. Антоновича. Киев, 1896. – С. 40–126.
44. Piśma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popiersiem / wydał A. Bielowski. Lwów, 1861. 628 s.
45. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорізького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. Київ, 1991. 253 с.
46. Serczyk W. A. Historia Ukrainy. Wrocław, 1979. 495 s.
47. Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998. 296 с.
48. Любавский М. Начальная история малорусского казачества. *Журнал министерства народного просвещения*. 1895. № 7. С. 217–244.
49. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI–XVII в. (1591–1603). Львів, 1905. 171 с.
50. Стороженко І. С. «Воєнна доктрина» запорожців Січі кінця XVI – першої половини XVII ст. *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості*: матеріали міжнародної наукової конференції. Київ; Запоріжжя, 1997. – С. 27–33.
51. Львівський літопис. *Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець*. Київ, 1971. С. 99–124.
52. Hejdensztejn R. Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. T. 2. Petersburg, 1857. 484 s.
53. Матеріали к очерку гетманства П. К. Сагайдачного / сост. И. Каманин. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. 1901. Кн. 15, Вып. 3. С. 126–177.
54. Listy Stanisława Żółkiewskiego: 1584–1620. Kraków, 1868. 152 s.
55. Чухліб Т. В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки. Ч. 1. Військо Запорозьке – «колективний васал» у системі європейських монархій (середина XVI ст. – 1630-ті рр.). *Український історичний журнал*. 2003. № 1. С. 68–81.
56. Документи російських архівів з історії України. Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. / упор. Л. Войтович та ін. Львів, 1998. 442 с.
57. Воссоединение Украины с Россией: док. и мат. в 3 т. Т. 1. 1620–1647 гг. Москва, 1953. 618 с.
58. Вєдзруска А., Касцмарczyk J. Kozacy zaporoscy w wojnie Nocimskiej 1621 roku. *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво*: зб. наук. ст. Київ, 1998. С. 62–80.
59. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 7. Козацькі часи – до р. 1625. Київ, 1995. 624 с.
60. Костомаров Н. Правда полякам о Руси. *Основа*. 1861. № 10. С. 100–112.
61. Сентенція про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича [Мицик Ю. А. Два публіцистичні трактати про причини Національно-Визвольної війни українського народу середини XVII ст.]. *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 125–128.
62. Бойко І. Д. Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму *Український історичний журнал*. 1966. № 2. С. 84–87.
63. Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Вып. 1. Киев, 1883. 81 с.
64. Акты Московского государства, изданные Императорской академией наук / под ред. Н. Попова. Т. 1. Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634 гг. Санкт-Петербург, 1890. 766 с.
65. Голубев С. Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). Т. 1. Киев, 1883. Приложения. [559+XIII] + 576 с.
66. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. І. Загальнолітературні матеріали. Спр. 13402. П. А. Кулиш. Матеріали для історії воссоединения Руси. Том второй. 494 арк.
67. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. 300 с.

68. Антонович В. Б. Исследования о козачестве по актам с 1500 по 1648 год. Киев, 1863. 120 с.
69. Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского / изд. М. Оболенским и др.: в 2 т. Т. 1. Дипломатические сношения Литвы в государственное короля Сигизмунда-Августа (1545–1572). Москва, 1843. 482 с.
70. Жерела до історії України-Руси / за ред. М. Грушевського. Т. 8. Матеріали до історії української козаччини / укл. І. Крип'якевич. Львів, 1908. 407 с.
71. Volumina legum: Przedruk zbioru praw. T. 3. Prawa, konstytucje u przywileje Krolestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego z wszystkich prowincyi. Petersburg, 1859. 472 s.
72. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): зб. док. і мат. / упор. Є. Гринів та ін. Київ, 1988. 288 с.
73. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть. *Український історичний журнал*. 1998. № 1. С. 3–24.

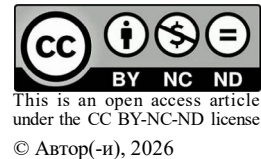
References

1. Symonenko, R. (2002). On the geopolitical factor in the history of Ukraine. Geopolitical aspects of the stateless period of Ukraine (XIV – first half of the XVII century). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 6, 5–31 [in Ukrainian].
2. Chaban, A. (1998). Problems of geopolitical features of ethno-social processes in the Middle Dnieper region in primary sources and research literature. *Visnyk cherkas'koho universytetu. Seriya: sotsial'no-humanitarni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: social and human sciences]*, 6, 3–8 [in Ukrainian].
3. Boyechko, V., Chaban, A. (1999). The role of border territories in the process of the genesis of the Cossacks. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 2, 48–63 [in Ukrainian].
4. Mykhailiuk, Yu. (2011). Southern Kyiv region in the 14th – 16th centuries: state administration and public self-government. Cherkasy [in Ukrainian].
5. Ivangorodsky, K. (2004). Zaporozhian Sich in ethnosocial processes of the second half of the 16th – first half of the 17th centuries. *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya: Istoriya [Bulletin of Cherkasy University. Series: History]*, 61, 3–16 [in Ukrainian].
6. Ivangorodsky, K. (2007). The civilization phenomenon of the Ukrainian Cossacks in the ethnosocial transformations of the Great Border (15th – 17th centuries). *Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini [New studies of monuments of the Cossack era in Ukraine]*, 16, 253–259 [in Ukrainian].
7. Vyrsky, D. (2022). The beginning of modernity: the second wave of globalization, the end of the Old Order and Ukraine (15th – mid-19th centuries). Kyiv [in Ukrainian].
8. Serczyk, W. (1984). In distant Ukraine (History of the Cossacks until 1648). Krakow [in Polish].
9. Rudnytsky, S. (1994). Why do we want an independent Ukraine. Lviv [in Ukrainian].
10. Pułaski, K. (1887). Wild Fields. *Pulaski K. Sketches and historical searches*. Krakow, 3–68 [in Polish].
11. Cherkas, B. (2006). Ukraine in the political relations of the Grand Duchy of Lithuania with the Crimean Khanate (1515–1540). Kyiv [in Ukrainian].
12. Russian Historical Library, published by the Imperial Archeographic Commission. Vol. 30. Lithuanian Metrics. Yuryev, 1914 [in Russian].
13. Herberstein, S. (1988). Notes on Moscovia. Moscow [in Russian].
14. Acts related to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeological Commission. (1865). Vol. 2. St. Petersburg [in Russian].
15. Possevino, A. (19983). Historical writings about Russia in the 16th century. Moscow [in Russian].
16. Diary of the Lublin Diet of 1569. (1869). St. Petersburg [in Russian].
17. Dashkevich, N. (1885). Notes on the history of the Lithuanian-Russian state. Kyiv [in Russian].
18. Yakovenko, N. (1993). Gains and Losses of the Union of Lublin. *Kyivska Starovyna*, 3, 77–85 [in Ukrainian].
19. Koyalovich, M. (1863). The Union of Lublin or the Last Union of the Principality of Lithuania with the Kingdom of Poland at the Lublin Diet in 1569. St. Petersburg [in Russian].
20. Yavornytsky, D. (1991). Hetman Petro Konashevich Sahaidachny. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
21. Golobutsky, V. (1994). Zaporozhye Cossacks. Kyiv [in Ukrainian].
22. Alekberli, M. (1957). Khotyn War (1621). Chernivtsi [in Russian].
23. Kulish, P. (1874). Polish Colonization of South-Western Rus. *Vestnyk Evropy [Herald of Europe]*, II/3, 5–35 [in Russian].
24. Panashenko, V. (1989). The Crimean Khanate in the XV–XVIII centuries. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 1, 54–56 [in Ukrainian].
25. Chronicle of Gadyach colonel Hryhoriy Hrabynka. (1854). Kyiv [in Russian].
26. Alekberly, M. (1961). The struggle of the Ukrainian people against the Turkish-Tatar aggression in the second half of the 16th – the first half of the 17th centuries. Saratov [in Russian].
27. Ivangorodsky, K. (2006). Ethnodemographic processes on the Great Border in the context of relations between the Ukrainian and Crimean Tatar communities (XVI–XVII centuries). *Transdnieper Ukraine: historical processes, events, figures: collection of scientific works*, 4, 62–71. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
28. Ivangorodsky, K. (2006). The problem of yasir in the context of intercommunity relations between Ukraine and the Crimean Khanate (XV–XVII centuries). *Ukrayina soborna [United Ukraine]*, 4/2, 3–12. Kyiv [in Ukrainian].
29. Skrynnikov, R. (1975). Ivan the Terrible. Moscow [in Russian].
30. Inalzhik, G. (2002). The struggle for the East European Empire. 1400–1700. *Ukrayina v Tsentral'no-Skhidnyy Yevropi [Ukraine in Central Eastern Europe]*, 2, 119–135. Kyiv [in Ukrainian].
31. Cherkas, B. (2003). Ukraine in the political relations of the Grand Duchy of Lithuania with the Crimean Khanate (1502–1540): abstract of the PhD dissertation (historical sciences). Kyiv [in Ukrainian].
32. Kulysh, P. (1874). History of the Reunification of Rus: in 3 vols. Vol. 1. St. Petersburg [in Russian].
33. Chaban, A. (1999). Middle Dnieper: in 2 vol. Vol. 1. Cherkasy [in Ukrainian].
34. The truth about the union: collection of documents and materials. (1965). Lviv [in Ukrainian].

35. Lyubavskii, M. (1892). Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie Litovsko-Russkogo goudarstva until the publication of the First Lithuanian Statute. Moscow [in Russian].
36. Yakovlev, A. (1907). Governors, state officials and elders of the economic castle of Cherkassy at the end of the 15th and 16th centuries. [Print from the magazine “Ukraine”]. Kyiv [in Ukrainian].
37. Collection of the Imperial Russian Historical Society. Vol. 41. Monuments of diplomatic relations of the Moscow State with the Crimean and Nogai hordes and with Turkey, part 1. (1884). St. Petersburg [in Russian].
38. Yakovenko, N. (1993). The Ukrainian nobility from the end of the 14th to the middle of the 17th century (Volyn and Central Ukraine). Kyiv [in Ukrainian].
39. Complete collection of Russian chronicles. Vol. 13. Patriarchal or Nikon chronicle. (1965). Moscow [in Russian].
40. Archiwum Domu Sapiehow. Vol. 1. Letters from 1575–1606. (1892). Lwiv [in Polish].
41. Lepyavko, S. (1999). Ukrainian Cossacks in international relations (1561–1591). Chernihiv [in Ukrainian].
42. Krypyakevich, I. (1908). Cossacks and Batory’s freedoms. *Sources to the history of Ukraine-Rus*. Vol. 8. Materials to the history of the Ukrainian Cossacks. Lwiv [in Ukrainian].
43. Sobieski, Yakov. (1896). History of the Khotyn campaign of 1621. *Memoirs related to the history of Southern Rus*, 2, 40–126. Kyiv [in Russian].
44. Letters of Stanisław Żółkiewski, the chancellor of the crown and hetman with his coffin. (1861). Lviv [in Polish].
45. Serhiychuk, V. (1991). In the name of the Zaporozhian Army. Ukrainian Cossacks in international relations of the 16th – mid-17th centuries. Kyiv [in Ukrainian].
46. Serczyk, W. (1979). History of Ukraine. Wrocław [in Polish].
47. Sas, P. (1998). Political culture of Ukrainian society (end of 16th – first half of 17th centuries). Kyiv [in Ukrainian].
48. Lyubavsky, M. (1895). The initial history of the Little Russian Cossacks. *Zhurnal mynysterstva narodnoho prosveshchennya [Journal of the Ministry of National Education]*, 7, 217–244 [in Russian].
49. Domanytskyi, V. (1905). Cossacks at the turn of the 16th–17th centuries. (1591–1603). Lviv [in Ukrainian].
50. Storozhenko, I. (1997). “Military Doctrine” of the Zaporozhian Sich of the late 16th – first half of the 17th centuries. *Zaporozhian Cossacks in Ukrainian History, Culture and National Self-Consciousness: Materials of the International Scientific Conference*. Kyiv; Zaporizhzhia, 27–33 [in Ukrainian].
51. Lviv Chronicle. (1971). *Bevzo O. A. Lviv Chronicle and Ostroz Chroniquer*. Kyiv, 99–124
52. Hejdensztejn, R. (1857). Dzieje Polski od smierci Zygmunt Augusta do roku 1594. Vol. 2. Petersburg [in Polish].
53. Materials for the essay on the hetmanship of P. K. Sahaidachny [comp. I. Kamanin]. (1901). *Chtenyya v ystorycheskom obshchestve Nestora letopysta [Readings in the historical society of Nestor the chronicler]*, 15/3, 126–177 [in Russian].
54. Listy Stanisława Żółkiewskiego: 1584–1620. (1868). Krakow [in Polish].
55. Chukhlib, T. (2003). The Pereyaslav Treaty of 1654 in the context of the international establishment of the early modern Ukrainian state: causes, conclusion, consequences. Part 1. The Zaporozhian Army – a “collective vassal” in the system of European monarchies (mid-16th century – 1630s). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 1, 68–81 [in Ukrainian].
56. Documents of Russian Archives on the History of Ukraine. Vol. 1. Documents on the History of the Zaporozhian Cossacks 1613–1620. (1998). Lviv [in Ukrainian].
57. Reunification of Ukraine with Russia: in 3 vol. Vol. 1. 1620–1647. (1953). Moscow [in Russian].
58. Biedrzycka, A., Kaczmarczyk, J. (1998). Kozacy zaporoscy w wojnie Hocimskiej 1621 roku. *National Liberation War of the Ukrainian People in the Middle of the 17th Century: Politics, Ideology, Military Art*. Kyiv, 62–80 [in Polish].
59. Hrushevskiy, M. (1995). History of Ukraine-Rus. Vol. 7. Cossack Times – up to 1625. Kyiv [in Ukrainian].
60. Kostomarov, N. (1861). Truth to the Poles about Rus. *Osnova [Basis]*, 10, 100–112 [in Russian].
61. Sentence about the appeasement of the Zaporozhian Army by one Polish nobleman [Mytsyk, Yu. (1999). Two Publicistic Treatises on the Causes of the National Liberation War of the Ukrainian People in the Middle of the 17th Century]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 6, 125–128 [in Ukrainian].
62. Boyko, I. (1966). Once again about the nature of national liberation wars in the era of feudalism *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 2, 84–87 [in Ukrainian].
63. Antonovych, V., Bets, V. (1883). Historical figures of South-Western Russia in biographies and portraits. Kyiv [in Russian].
64. Acts of the Moscow State, published by the Imperial Academy of Sciences. Vol. 1. Discharge order. Moscow table. 1571–1634. (1890). St. Petersburg [in Russian].
65. Golubev, S. (1883). Petr Mohyla and his companions (Experience of historical research). Vol. 1. Appendices. Kyiv [in Russian].
66. Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine. Fund 1. General Literary Materials. File. 13402. P. A. Kulish. Materials for the History of the Reunification of Russia. Vol. 2. [in Ukrainian].
67. Shcherbak, V. (2000). Ukrainian Cossacks: Formation of a Social Class. The Second Half of the 15th – the Middle of the 17th Centuries. Kyiv [in Ukrainian].
68. Antonovich, V. (1863). Studies on Cossacks by Acts from 1500 to 1648. Kyiv [in Russian].
69. Ambassadorial Book of Metrics of the Grand Duchy of Lithuania: in 2 vols. Vol. 1. Diplomatic Relations of Lithuania in the State of King Sigismund-Augustus (1545–1572). (1843). Moscow [in Russian].
70. Sources for the history of Ukraine-Rus. Vol. 8. Materials for the history of Ukrainian Cossacks. (1908). Lviv [in Ukrainian].
71. Volumina legum: Reprint of the collection of laws. Vol. 3. Laws, constitutions and privileges of the Kingdom of Poland, the Grand Duchy of Lithuania and all its provinces. (1859). St. Petersburg [in Polish].
72. Struggle of Southwestern Rus and Ukraine against the expansion of the Vatican and the union (10th – early 17th centuries). (1988). Kyiv [in Ukrainian].
73. Smolii, V., Stepankov, V. (1998). Ukrainian National Revolution of 1648–1676 through the prism of centuries. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 1, 3–24 [in Ukrainian].

Ірина ПЕТРЕНКО

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, м. Полтава, Україна
e-mail: poonsku@ukr.net

Олександр СІРИЙ

краєзнавець, член Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, м. Полтава, Україна
e-mail: doc_seriy@ukr.net

Владислав БОЄЧКО

доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Черкаської медичної академії, м. Черкаси, Україна
e-mail: osbb53@ukr.net

Вдови та вдівці у соціумі сотенного містечка Грунь Гадяцького полку (за матеріалами парафіяльних сповідних розписів церков Груні 1778 р.)

Анотація.** Мета студії* полягає у здійсненні комплексного аналізу демографічних, суспільних та релігійних чинників, які визначали становище самотньої жінки (вдови) та самотнього чоловіка (вдівця) в суспільстві Гетьманщини другої половини XVIII ст. на прикладі сотенного містечка Грунь Гадяцького полку. ***Наукова новизна студії полягає в тому, що вперше у вітчизняній історичній науці населення сотенного центру Грунь Гадяцького полку Гетьманщини стало об'єктом комплексного соціально-демографічного дослідження через вивчення та аналіз сповідних розписів сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. З'ясовані інформативні можливості сповідних розписів, як матеріалу для дослідження соціально-демографічних процесів та поведінки населення, проведено їхнє порівняння з іншими джерелами: метриками, реєстрами та переписами населення. ***Оригінальність дослідження*** полягає в поглибленні розробки наукових досліджень про суспільство Гетьманщини та роль жінки-вдови та чоловіка-вдівця в ньому. ***Висновки.*** Доведено, що сповідальні розписи церков Груні мають велике значення в проведенні соціально-демографічних, історико-демографічних досліджень та мають високу репрезентативність. Аналіз і обрахунок основних показників удівства в сотенному містечку Грунь дозволило дослідити роль цієї мікрогрупи в житті соціуму і стверджувати, що вони відігравали значну роль. Доведено, що для досліджень мікрогрупи вдівців та вдів Груні найбільш репрезентативними є сповідні розписи парафіяльних церков. Ревізії несли військово-фіскальний характер, а метричні книги містять відомості щодо шлюбно-сімейних відносин.

Ключові слова: сповідні розписи, вдова, вдівець, парафія, Груньська сотня, Гадяцький полк, містечко Грунь.

Iryna PETRENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor of the department of world history, religious studies and methods of their teaching, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>, e-mail: poonsku@ukr.net

Oleksandr SIRY

Local historian, Member of the National Union of Local Historians of Ukraine, Poltava, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5669-2532>, e-mail: doc_seriy@ukr.net

Vladyslav BOIECHKO

Doctor of historical sciences, professor, professor of humanitarian disciplines department of Cherkasy medical academy, Cherkasy, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2359-1558>, e-mail: osbb53@ukr.net

WIDOWS AND WIDOWERS IN THE SOCIETY OF THE TOWN OF GRUN, GADYATSKY REGIMENT (BASED ON MATERIALS FROM THE PARISH CONFESSION RECORDS OF THE CHURCHES OF GRUN IN 1778)

Abstract.** The aim of the study* is to conduct a comprehensive analysis of demographic, social and religious factors that determined the position of single women (widows) and single men (widowers) in the society of the Hetmanate in the second half of the 18th century, using the example of the hundred-strong town of Hrun in the Gadyach Regiment. ***The scientific novelty of the study lies in the fact that, for the first time in domestic historical science, the population of the hundred-strong centre of Hrun in the Gadyach Regiment of the Hetmanate became the subject of a comprehensive socio-

demographic study through the study and analysis of the confessional records of the rural population of the Hetmanate in the second half of the 18th century. Their informative potential as material for studying socio-demographic processes and population behaviour was determined, and a comparison of the confessional records with other sources (metrics, registers and population censuses) was carried out. The originality of the study lies in the deepening of scientific research on the society of the Hetmanate and the role of widows and widowers in it. Conclusions. It has been proven that the confessional records of the churches of Hrun are of great importance in socio-demographic and historical-demographic research, are highly representative, and should be used as one of the main sources in such studies. The analysis and calculation of the main indicators of widowhood in the hundred-strong town of Hrun allowed us to study the role of this micro group in the life of society and to assert that they played a significant role in the society of the hundred-strong town. It has been proven that parish church confessional records are the most representative source for studying the microgroup of widows and widowers in Hrun. Audits were of a military and fiscal nature, and metric books contained information on marital and family relations.

Keywords: *confessional records, widow, widower, parish, Grun hundred, Gadyach regiment, town of Grun.*

Постановка проблеми. Впродовж останніх років в Україні більшого поширення набувають дослідження в галузі соціальної історії, історичної демографії, локальної та мікроісторії періоду Гетьманщини. Такі тенденції, безумовно, слід вітати, оскільки зазначені напрями історіописання на вітчизняних теренах лише починають привертати увагу науковців й торують шлях крізь широке захоплення політичною та економічною історіями. Розуміння цього процесу можливе лише через звернення до історії функціонування окремих мікрогруп населення, серед яких чільне місце посідає вдівство. На жаль, у силу різних обставин їхній всебічний розгляд не був предметом зацікавлення істориків. Окремо слід сказати про маловивчені соціально-демографічні і історико-демографічні аспекти життя українського населення в окремих полках Гетьманщини, зокрема на території Гадяцького полку. Поза межами досліджень довгий час була також і консолідуюча роль Православної Церкви. Недостатньо розглядалася у сучасній українській історіографії проблема становища самотніх жінок і чоловіків у сільському суспільстві Гетьманщини XVIII ст. Вивчення цих процесів потребує залучення нових джерел, або нового прочитання вже старих, серед яких помітне значення надають дослідженню церковних обліково-статистичних документів, зокрема, парафіяльних сповідних розписів. Адже зміст і обсяг цього документу роблять його унікальним джерелом для дослідження економічних і соціальних відносин у тогочасному суспільстві, вивчення демографічних характеристик ранньомодерного соціуму й окремих його мікрогруп.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема вдівства завжди була в полі зору істориків, демографів, правників. Як соціальну проблему її з давніх давен зустрічаємо, передусім, у народній творчості – піснях: «Не плач, не плач вдівонько...», «Ой зажуриться молода удівонька...», прислів'ях: «Краще сім раз горіти, ніж раз овдовіти», художніх творах – вірші Климента Зіновієва [1, с. 154], твори Івана Котляревського [2]. У XIX ст., зі зростанням інтересу вчених до вивчення соціальної історії та демографії, зокрема проблеми вдівства, стали залучатися церковно-облікові й інші церковні, фіскальні документи. Робили це вже такі дослідники української старовини, як В. Модзалевський [3], О. Лазаревський [4], а згодом і радянські вчені, як от А. Перковський [5]. В українській історіографії активне використання церковних документів, зокрема сповідних розписів, почалося з 1990-х рр. Серед них виділяються праці Ю. Волошина [6], О. Сакала [7], І. Сердюка [8], І. Петренко [9], О. Бороденко [10]. Досліджує проблеми вдівства й полтавський краєзнавець О. Сірий [11]. Схожа проблематика перебуває й у полі зору польського історика Цезарія Кукльо [12].

Джерельну базу дослідження становлять сповідні розписи (сповідки) п'яти парафіяльних церков містечка Грунь – сотенного центра однойменної сотні Гадяцького полку за 1778 р., що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві й опубліковані 2020 р. автором-упорядником О. Сірим [11]. Архівні документи добре збереглися, написані темним чорнилом, чітким почерком, без граматичних помилок і виправлень, пізнім українським козацьким скорописом, церковно-канцелярською мовою, з характерними для того часу мовними зворотами. Текст написаний на білих аркушах, самостійно розграфлених і пронумерованих і відповідає всім синодським вимогам. Записи парафіян велися за становою ознакою, виділяючи духовних, військових, бездвірних козаків, посполитих, посполитих бездвірних, поселян, мешканців богадільні. Господарі двору виділялися жирним шрифтом, а жителі дворів записувалися згідно ступеню спорідненості голові домогосподарства, статі та віку. В кінці кожної сповідки знаходиться самостійно розграфлена стандартна таблиця, де відображені сумарні дані про парафіян, які сповідалися і не сповідалися, а за нею текстовий звіт настоятеля храму за загальноприйнятою формою. В кінці звіту своїми підписами настоятель храму та члени кліру стверджують правдивість наданих ними даних: «...написанных мужского и женского полу лиц следовательно и что лета поставлено верно без малейшого помещателства в томъ и подписались...» [11, с. 341].

Для проведення історико-порівняльного аналізу показників вікового складу вдів-очільниць домогосподарств сотенного містечка Грунь Гадяцького полку були використані й інші документи XVIII ст.: ревізії Грунської сотні Гадяцького полку 1731, 1740, 1748 та 1750 рр. [11].

Метою статті є проведення комплексного аналізу демографічних, суспільних і релігійних чинників, які визначали становище самотньої жінки (вдови) та самотнього чоловіка (вдівця) у суспільстві Гетьманщини другої половини XVIII ст., на прикладі сотенного містечка Груні; з'ясування загальної кількості вдів та вдівців, їхнє відсоткове співвідношення, статево-вікову та соціальну структуру; окреслення вдовиного домогосподарства.

Виклад основного матеріалу. Сповідні розписи – це документи церковного обліку населення, які фіксували відвідування парафіянами сповіді та прийняття ними причастя. Вони містять важливу інформацію про становий, сімейний, статево-віковий статус жителів Гетьманщини XVIII ст. і є важливим джерелом для дослідження ранньомодерного українського суспільства.

Сповідь – церковне таїнство, виникло ще у перші віки християнства і за первісною суттю була покликана очистити душу християнина від гріхів і була запорукою до спасіння. Вона була запроваджена наприкінці XVII ст. Незабаром сповідь парафіян і складання сповідальних відомостей стало обов'язковим для всього білого духовенства. Хоча невідомо, чи були вони реалізовані в Київській митрополії, бо не вдалося виявити жодного сповідного розпису, що з'явився внаслідок дії таких актів. Втім і пізніше, незважаючи на низку царських, синодальних і митрополітичних розпоряджень, виконувалися вони в Київській єпархії з потугами. Лише після появи розпоряджень Київських митрополитів – Тимофія Щербацького від 29 липня 1753 р. й Арсенія Могилянського від 27 лютого 1759 р., які регламентували та доповнювали Синодальні укази, ведення сповідних розписів увійшло в повсякдення Української Церкви.

За цими правилами, кожний православний християнин, віком від 7 років мав один раз на рік, у день святої чотиридесятниці причаститися та висповідатися у свого парафіяльного священика. Іереї складали поіменні сповідні розписи (книги) єдиного зразку, що складалася з трьох частин: вступ – записувалася дата, місце, назва парафії, прізвище священика; основна – нумерувалися двори, жителі, записувалося прізвище ім'я та по-батькові жителів і власників дворів, вказувався їхній шлюбний та соціальний стан, вік та відмічався факт сповіді. В заключній частині – звіт за установленою формою за підписом священика.

Фактично сповідальні розписи у XVIII ст. стали способом державного контролю за мораллю парафіян й одночасно слугували для обліку податного населення країни. Важливість їх полягала в тому, що вони містили досить точні дані про кількість міського та сільського православного населення, а також його соціальну структуру. Вони містять, зокрема, й відомості щодо такої категорії самотніх людей, як удови та вдівці.

За етимологічним словником української мови, «удова, удівець, вдівство» означає «неодружений, бути самотнім, роз'єднувати, розлучати» [13, с. 20]. За словником О. Даля, «вдова – це дружина, яка жила по смерті чоловіка безшлюбно. Вдівець – чоловік, який не одружився по смерті своєї дружини. Вдівство – безшлюбний стан одного з подружжя по смерті другого» [14, с. 424]. Як шлюбно-соціальне явище, вдівство поділяється на жіноче (вдова) та чоловіче (вдівець).

Вдови і вдівці є невід'ємною частиною шлюбної структури тогочасного суспільства, створюючи своєрідну мікроструктуру соціуму. Адже в традиційному суспільстві смерть одного з подружжя спричиняла не лише особисті страждання, а й економічні проблеми, змінюючи структуру сім'ї й домогосподарства – економічної одиниці, що базувалося на праці чоловіка та дружини. При цьому, за уставленою традицією, більше уваги приділялося дослідженню жіночого вдівства, бо набуття цього статусу жінкою ставало подією, що кардинально змінювала її становище і неоднозначно сприймалося у суспільстві. Недарма ж правовий статус удів регулювався чинними тоді в Гетьманщині законами – нормами звичаєвого права, Литовського Статуту та Магдебурзького права.

Попри те, що становище вдівців у ранньомодерному соціумі було менш складним і драматичним, ніж удів, перехід в цю категорію чоловіками сприймався також трагічно. Недарма побутовало народне прислів'я: «У кого дружина не вмерла, у того й горя не було» [15, с. 183]. Тому вивчення і чоловічого вдівства є важливим для повнішого уявлення про життя суспільства.

Територіальні межі цього дослідження окреслені п'ятьма парафіями містечка Грунь Грунської сотні Гадяцького полку. Грунь вперше згадується в польському королівському універсалі від 24 жовтня 1634 р., а як сотенне містечко – 11 липня 1651 р. [11, с. 7]. Сотенною старшиною в досліджуваний період були: сотник – Петро Дрофановський, возний – Григорій Нестеренко, городовий Грунський отаман – Андрій Шимоновський, писар сотенний – Матвій Лавриненко [11, с. 249, 342].

Грунь – центр Груньського церковного намісництва Зіньківської протопопії Київської єпархії, куди входили дев'ять парафій. Намісником Груньським на той час був ієрей Максим Яновський, настоятель Іллінського храму в с. Гнилиця Груньської сотні [11, с. 473]. У містечку на 1778 р. діяли п'ять церков – Воскресіння Христа Соборна (священики Григорій та Дмитро Яновські, дякон Іван Шимоновський, паламар Федір Яновський, дячок Іван Родковський), Святителя Святого Миколая (священики Василь і Олексій Замятовські, Яків і Василь Замятовські, дячок – Василь Замятовський, паламар – Федір Замятовський), Успіння Пресвятої Богородиці (священик Йосип Павловський, дячок Іван Дем'янович, псаломник Петро Дротенко), Покрови Пресвятої Богородиці (священики Йосип Леонтович та Андрій Нестулєєв, дячок Іван Панченко, паламар Терентій Вакулєнко) і Трьохсвятительська (священик Василь Андрієвський, дякон Стефан Шимановський, паламар Кіндрат Богомол) [11, с. 246–431]. Посеред містечка церкви розташовувалися у вигляді хреста: в північно-західній частині – Покровська, південно-східній – Трьохсвятительська (Василівська), північній – Миколаївська і центрі – Воскресенська та Успенська. Умовні межі цих парафій поділяли Грунь адміністративно на «сотні», бо парафіям відповідали козацькі курені. Воскресенська і Успенська церкви знаходилися у центрі містечка, тобто всередині фортеці, а три інші храми розташовувалися в передмісті (форштадті), відтак вони також умовно поділяли Грунь на фортецю і форштадт.

Шлюбно-сімейні відносини – невід'ємна частина суспільної свідомості будь-якого народу, його менталітету та національного характеру, оскільки протягом тисячоліть «сім'я була найміцнішою ланкою суспільства і найбільш ефективним методом збереження культури народу» [16, с. 24]. Тому великого значення надається їх дослідженню в історичній демографії. Вивчення цього розділу історичної науки починається, передусім, із дослідження й аналізу шлюбної структури населеного регіону, а в нашому випадку – сотенного містечка Грунь Гадяцького полку.

Сотенне містечко Грунь, згідно сповідних розписів його церков, мало в 1778 р. населення 5225 осіб, з яких чоловіків – 2642 і жінок – 2583, дітей – 1876 (35,9%), дорослих активного віку – 3162 (60,5%) і дорослих похилого віку – 187 осіб (3,6%) (табл. 1).

Таблиця 1

**Статеві-вікова структура населення містечка Грунь
(за даними сповідних розписів церков 1778 р.)**

Вікові групи	Всього жителів	чоловіки		жінки		Загальна кількість	
		число	%	число	%	Число	%
0-5	842	425	50,5	417	49,5	842	
6-10	587	314	53,5	273	46,5	587	1876-35,9
11-14	447	224	50,1	223	49,9	447	
15-19	572	293	51,2	279	48,8	572	
20-24	591	282	47,7	309	52,3	591	
25-29	451	225	49,8	226	50,2	451	
30-34	404	191	47,2	213	52,8	404	
35-39	305	175	57,3	130	42,7	305	3162-60,5
40-44	240	104	43,3	136	56,7	240	
45-49	266	123	46,3	143	53,7	266	
50-54	184	96	52,2	88	47,8	184	
55-59	149	82	55,1	67	44,9	149	
60-64	81	46	56,8	35	43,2	81	
65-69	55	27	49,1	28	50,9	55	
70-74	30	21	70	7	30	30	
75-79	12	7	58,4	5	41,6	12	187-3,6
80-84	3	2	66,7	1	33,3	3	
85-89	3	2	66,7	1	33,3	3	
90-100	3	3	100	-	-	3	
Всього	5225	2642	50,6	2583	49,4	5225	

Для вивчення шлюбної структури були взяті мешканці старші 15 років, яких налічувалося 3349 особи: чоловіків – 1679, жінок – 1670. Вони були розділені на неодружених (незаміжніх) – 739 (22,1%), одружених (заміжніх) – 2366 (70,7%), вдівців (удів) – 244 особи (7,3%) (табл. 2).

Таблиця 2

**Шлюбно-вікова структура населення Груні
(за матеріалами сповідних розписів 1778 р.)**

Вікова група	Чоловіків			Жінок			Разом		
	Число чоловіків	Вдівців	%	Число жінок	Вдів	%	Осіб обох статей	Вдівців та вдів	Загальний %
15-19	293	-	-	279	1	0,3	572	1	0,02
20-24	282	-	-	309	2	0,6	591	2	0,03
25-29	225	2	0,9	226	7	3,1	451	8	1,8
30-34	191	3	1,6	213	8	3,8	404	11	2,7
35-39	175	3	1,7	130	7	5,4	305	10	3,3
40-44	104	3	2,9	136	28	20,6	240	31	13
45-49	123	10	8,1	143	36	20,9	266	46	17,3
50-54	96	6	6,3	88	30	34,1	184	36	19,6
55-59	82	9	11	67	24	35,8	149	33	22,2
60-64	46	5	10,9	35	14	40	81	19	23,5
65-69	27	4	14,8	28	13	46,4	55	17	30,9
70-74	21	9	42,9	17	8	30	30	18	60
75-79	7	2	28,6	5	4	80	12	6	50
80-84	2	1	50	1	-	-	3	1	33,3
85-89	2	-	-	1	2	100	3	2	66,7
90-100	3	3	100	-	-	-	3	3	100
Всього	1679	60	3,6	1670	184	11,1	3349	244	7,30%

Отже, вдови та вдівці були невід’ємною і доволі значною частиною шлюбної структури, складали окрему мікрогрупу соціуму містечка, відіграючи певну роль у соціальному, економічному та суспільному житті Груні.

Дослідження проводилося окремо по вдівцям-чоловікам та вдовам-жінкам, оскільки їх вдівство мало різне економічне та соціальне значення. Показники вираховувалися у відсотках відносно шлюбної групи населення та від усього населення Груні як чоловіків, так і жінок, і загалом.

Вдівство (удівство) – це нешлюбний стан людини після смерті чоловіка чи дружини. Одночасна смерть подружжя зустрічається рідко, як правило, одна (один) із подружжя переживає іншого. Досліджувані сповідні розписи церков Груні дають можливість дослідити цю проблему в сотенному містечку. В джерелах – сповідні розписи п’яти церков Груні, в четвертій колонці другої частини документу, де записувалися прізвище ім’я та по батькові сповідників обов’язково при наявності такого, вписувався і стан вдівства: «Вдова Ефросиніа Шимановска... Возний Грунський Григорій Андреев Нестеренко вдовь...» [11, с. 249]. Якщо вдівець або вдова були господарями двору, то цей запис виділявся ще й жирним шрифтом. Оскільки вдовою або вдівцем могли стати тільки заміжні й одружені, виходячи з мінімального шлюбного віку, для обліку та підрахунків взято мешканців старших за 15 років, яких налічувалося в Груні 1778 р. 3349 осіб (табл. 3).

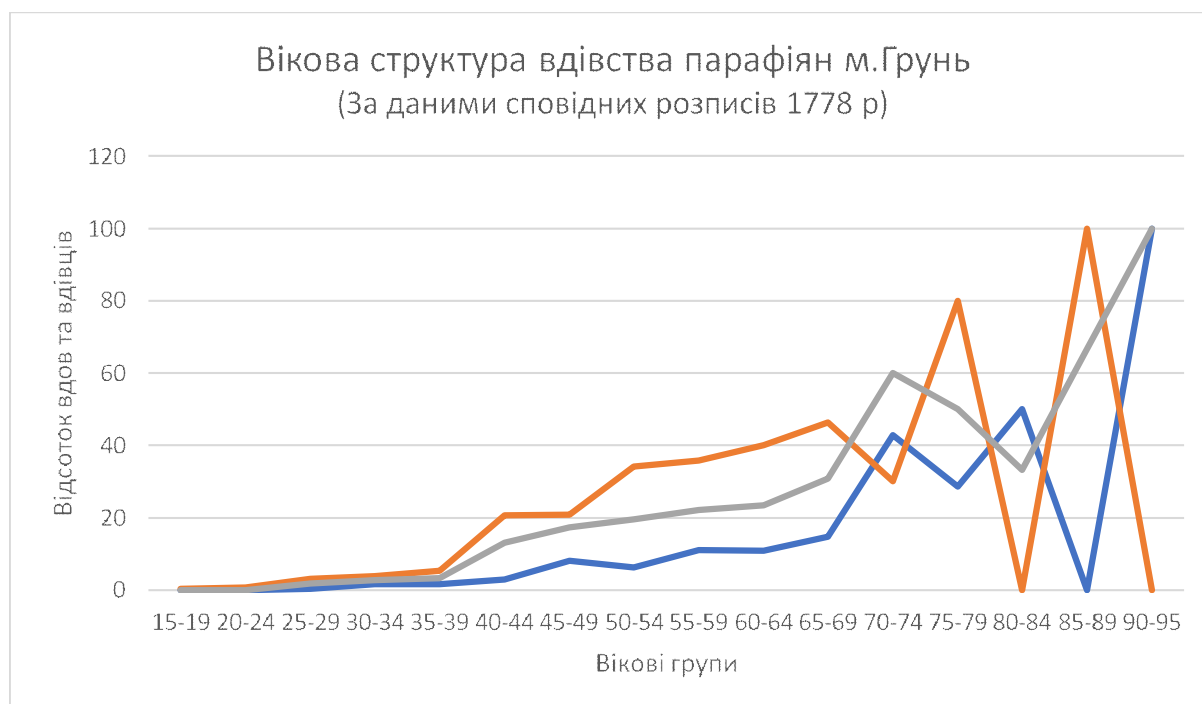
Серед жителів Груні в 1778 р. зафіксовані 184 вдови і 60 вдівців – всього 244, що склало 7,3% від шлюбного населення і 4,7% від всього населення Груні: Воскресенська парафія – 42 (7,6%), Миколаївська – 49 (8,6%), Успенська – 36 (7,9%), Покровська парафія – 59 (5,9%), Василівська парафія – 58 (7,5%). Їхня кількість змінювалася з віком: найменша – у вікових групах 15–24 роки – 3 особи (0,05% від кількості осіб у цих групах) (див. табл. 3). Ріст вдівства спостерігаємо у віці від 25 до 39 років – 29 осіб (7,8%) (див. графік 1).

Таблиця 3

**Статеві-вікова структура вдів і вдівців міста Грунь
(за даними сповідних розписів 1778 р.)**

Вікові групи	Воскресенська		Миколаївська		Успенська		Покровська		Трьохсвятська		Всього вдів та вдівців			Всього жителів	% вдівства
	Чол 273	Жін 278	Чол 293	Жін 279	Чол 217	Жін 235	Чол 508	Жін 487	Чол 388	Жін 391	Чол	Жін	обох статей		
15-19		1									-	1	1	572	0,02
20-24		1						1			-	2	2	591	0,03
25-29	1	2		2	1			1		2	2	7	9	451	2
30-34	1	2		1		2	1	1	1	2	3	8	11	404	2,7
35-39		3	2	2			1	2			3	7	10	305	3,3
40-44	1	5	1	5		5	1	5		8	3	28	31	240	13
45-49	2	2	3	12	1	5	4	6		11	10	36	46	266	17,3
50-54	1	4		5		6	2	9	3	6	6	30	36	184	19,6
55-59		4	2	6	2	1	3	4	2	9	9	24	33	149	22,2
60-64	1	4	1	2		3	3	4		1	5	14	19	81	23,5
65-69	1	4			2	3		4	1	2	4	13	17	55	30,9
70-74	1		3	1	1	2	3	1	1	4	9	8	17	30	60
75-79						1	1	1	1	2	2	4	6	12	50
80-84							1				1		1	3	33,3
85-89		1								1		2	2	3	66,7
90-100			1		1				1		3		3	3	100
Всього	9 – 3,3	33- 11,9%	13- 4,4%	36- 12,9%	8- 3,7%	28- 11,9	20- 3,9%	39- 66,1%	10- 2,6%	48- 12,2%	60- 24,6%	184- 75,4%	244	3349	7,30%
	42		49		36		59		58		244				

Графік 1

Синя лінія – вдівці. Рожева – вдови. Сіра – загальне вдівці та вдови

Різке зростання кількості вдів і вдівців бачимо у віковій групі 40–44 роки – до 31 осіб (13%). Далі йде поступове зростання на 2–4% кожні 5 років – до рівня 23,5% у віковій групі 60–64 роки. Потім знову різкий підйом цього показника з 30,9% в групі людей 65–69 років і стабільно високі показники вдівства в подальших вікових групах до максимуму в 100% у групі довгожителів. Отже, якщо у вікових групах дорослих активного віку (від 15 до 59 років) частка вдів та вдівців складала лише 5,6% від кількості населення, то в групах дорослих похилого віку (60 років і старше) вдівська частка вже склала 35,3%, тобто кожен третій житель цього віку був або вдівцем, або вдовою.

Якщо брати соціальну структуру вдівства (табл. 4), то у кожній соціальній групі їхня частка була різною.

Таблиця 4

Соціальна структура вдівства (за даними сповідних розписів 1778 р.)

Парафія	Духовні		Старшина		Козаки		Посполиті		Поселяни		Сусіди		Служителі		Богадільня		Всього	
	чол	жін	чол	жін	чол	жін	чол	жін	чол	жін	чол	жін	чол	жін	чол	жін	чол	жін
Воскресенська		1	1	2	3	15	2	2	1	1	1	4		6	1	2	9	33
Миколаївська	1	1			11	35			1								13	36
Успенська				2	5	11				4	2	9	1	2			8	28
Покровська		1		1	15	30			1	2	2	1	1	3	1	1	20	39
Трьохсвятительська		2		2	10	42								1		1	10	48
Всього	1	5	1	7	44	133	2	2	3	7	5	14	2	12	2	4	60	184
	6- 5,6%		8-13,4%		177-4,3%		4-2,8%		10-4,1%		19-7,1%		14-6,7%		6-20,7%		244	

Відносно великий відсоток вдівства був серед мешканців богаділень, що пояснюється тим, що тут мешкали хворі, немічні, обездолені люди. Більший, ніж в інших групах відсоток вдівства у старшини (13,3%) та духовенства (5,6%), мабуть, пов'язаний зі звуженим шлюбним ринком для них, а вдівцям-священникам і зовсім заборонялося повторно одружуватися. Відносно висока кількість удів та вдівців серед сусідів (7,1%) та служителів (6,7%), що пов'язано з соціальним станом цих людей: багато з них були похилого віку, без житла та сімей і доживали віку в чужих людей, оскільки самі вже не могли вести власне господарство. Приблизно однаково вдів та вдівців серед козаків (4,3 %), поселян (4,1%) і посполитих (2,7%).

Вдова. Втрата жінкою чоловіка «позначалася на економічній міцності домогосподарств і спричиняла поступовий господарський занепад значної їх частини» [17, с. 50]. Доконаним є факт, що жінок-удовиць було в декілька разів більше ніж удівців, оскільки останні мали більше шансів взяти новий шлюб. Адже повторно одружувалась лише тільки третина вдів, тоді як удівців брала повторно шлюб половина. Це зумовлювалося тим, що більша кількість жінок уможливлювала чоловікам вигідне положення на шлюбному ринку, наявність дітей у чоловіка-вдівця була тільки стимулом для укладання повторного шлюбу, тоді як для жінки це була додаткова перепона. До цього слід додати і більш міцне економічне становище вдівця, і роль суспільства й церкви, які стояли завжди на стороні вдівця, а не вдовиці.

В Груні 1778 р. нараховувалося, згідно записів у сповідних розписах, 184 вдови, що складало 3,5 % від всього населення містечка, 7,2% від усієї кількості осіб жіночої статі і 11,1% від кількості жінок шлюбного віку. Воскресенська парафія – 33 особи (7,5% від загальної кількості жінок парафії і 11,9% від жінок шлюбного віку парафії), Миколаївська – 36 жінок (відповідно 8,4% і 4,4%), Успенська – 28 (7,7% – 11,9%), Покровська – 39 (4,9% – 8%) і Василівська – 48 жінок (8,7% – 12,2%) (див. табл. 3). Це корелюється з даними по Полтаві – «частка вдів у загальній чисельності аналізованої спільноти становила відповідно 3,2% (354 особи), а в загальній структурі жінок – 6,6%» [18, с. 19]. Отже, серед жінок старших 15 років, частка вдів складала 11,1%. Цей показник не дуже різниться в окремих парафіях: Миколаївська – 12,9%, 11,9% – Воскресенська і 12% – Успенська, 12,3% в Трьохсвятительській та 8% в Покровській.

Тобто, в парафіях центральної частини Груні (фортеця) відсоток удів був практично однаковим. Кількість удів прямо залежала від віку жінок, що легко пояснити смертністю чоловіків із роками. Як і очікувалося, найменше удовиць серед молодих жінок – 15–19 років – 1 (0,3%) і 20–24 – 2 (0,6%), бо в цей період жінки тільки-но починали брати шлюб і лише випадкова смерть їхнього чоловіка (загибель у поході, чи епідемії) могли зробити їх удовами. Наймолодшими вдовами

в Груні була служниця Грунського сотника Петра Дрофановського, 19-ти річна Палажка – «Вдова Пелагія Яковлевна. Дочь Ей Марія 2 мес.» [11] (40), а також «вдова Варвара Стефановна 23 года» – невістка козака Уласа Галича, що проживала в його дворі разом з доньками: 5-річною Євдокією та 2-річною Тетяною» [11, с. 249].

Відносно плавно зростає кількість удів у вікових групах від 3,1% в групі 25–29 років до 5,4% в 35–39 років (див. графік 1). Різкий ріст спостерігається після 40 років, що підтверджують висновки І. Сердюка: «Обчислення показують, що після 40 років кожна третя, а після 50 років практично кожна друга міська жінка була вдовою» [19, с. 156]. Так, у віковій групі 40–44 років їхня кількість становила 28 осіб (20,6%), що більше відносно попередньої групи в 3,8 рази (20,6% проти 5,4%). У віці від 40 до 49 років кількість удів у Груні стабільна і коливається від 20,6% до 20,9%, тобто кожна п'ята одружена жінка була вдовою. В наступне десятиліття (50–59 років) їх кількість зростає до 69,9%, тобто на 28,4% більше від попереднього десятиріччя (69,9% проти 41,5%). У вікових групах похилого віку (60–69 років) кількість вдів зростає ще 16,5% і досягла 86,4%. Зменшення у віковій групі 70–74 років кількості вдів до 30% свідчить про збільшення смертності в ці роки від старості вже й самих жінок, а великий їх відсоток у групі 75–79 років (80%) пов'язаний з невеликою кількістю жителів цього віку (5 жінок та 7 чоловіків). Найстарішою вдовою в Груні була 85-ти річна «Атаманова баба Агафія Федоровна вдова» [11, с. 342], яка проживала в дворі Грунського Городового Отамана Андрія Андрійовича Шимановського. Отримані нами результати по жінкам-удовам також перекликаються з даними І. Сердюка, котрий стверджує про жінок похилого віку: «Більшість таких жінок були вдовами. У віковій групі 60–64 роки в Ніжині їх частка становила 66,2%, у Стародубі – 68,7%, у Переяславі – 76,5%. У двох наступних вікових групах теж 6–7 жінок з десяти були вдовами» [19, с. 165].

Отже, з кожним десятиріччям кількість вдів значно збільшувалася, але інтенсивність цього збільшення з кожним десятиріччям зменшувалася. Так, якщо кількість удів віком від 25 до 39 років була в 9 раз більшою за групу жінок-удів 15–24 років, то кількість удів наступного десятиліття (групи 40–49 років) збільшилась у 3,8 рази, а групи 50–59 – на 28,4%, порівняно з попереднім, а жінок-удів наступного десятиліття (60–69 років) – вже на 16,5%. Максимальна кількість удів була у віковій групі 45–49 і 50–54 років, що підтверджує дані Ю. Волошина: «Кількість удів, серед аналізованої групи жінок, поступово зростала, починаючи з 20-літнього віку, і досягала найбільших показників у віковій групі 50–54 років» [18, с. 19].

На нашу думку це було пов'язано зі збільшенням смертності як чоловіків, так і жінок із віком, а також динамікою зміни кількості чоловіків. Тобто, починаючи з 50 років, інтенсивність зменшення чоловіків була меншою, ніж жінок. Згідно з релігійною традицією та звичаєвими нормами, вдови віком до 60 років вважалися «молодими», оскільки мали шанс вступити у повторний шлюб. Тобто вони брали участь у «шлюбному ринку» як потенційні наречені. Біблія про них пише: «Вони, розпалившись, хочуть наперекір Христові заміж виходити» [20, с. 242]. Їх у Груні нараховувалося 143 особи (77,7%). Старші ж за 60 років удови вважалися «старими», їх зареєстровано 41 (22,3%) і вони вимушені були доживати віку в цьому статусі. Ці дані співпадають з аналогічними результатами досліджень О. Бороденко по селах Полтавського полку: «До молодих вдів належало 79,1%, а справжніх вдів (старше 60 років) 20,9%» [21, с. 8].

Щодо соціальної структури вдів у Груні (див. табл. 4), то найбільший їх відсоток серед мешканців богадільні – 4 (26,7% від всіх жінок і 36,4% шлюбного віку), в старшини і різночинців – 7 (22,6% і 25,9%). Приблизно однакова кількість удів у духовенства – 5 (11,6% – 16,7%), підсусідків – 14 (10,2% – 15,7%) і служителів – 12 (10,9% – 15,4%). Вдів серед козаків – 134 (6,5% – 10,1%) і поселян – 7 (5,8% – 9,1%). Найменше жінок-удів серед посполитого населення – 2 (2,9% – 4,9%). Однак, зважаючи на те, що посполитих у Груні налічувалося всього 2,76% (147 осіб), на наш погляд, ці дані не дають нам повної картини жіночого вдовства серед них.

Вдівці. Згідно джерел, чоловіків-вдівців налічувалося в Груні 60 осіб (див. табл. 2, 3), що склало 3,6% дорослих чоловіків і 2,3% всіх осіб чоловічої статі. Це більше, ніж дані І. Сердюка: «У селах Стародубського полку частка вдівців у активному населенні становила 2,3%., тоді як у місті Стародубі – відповідно 1,8%» [19, с. 151–152] та даних Ю. Волошина по Полтаві – 1,6% [22, с. 191], у Кракові – 1,2%, Варшаві – 2,2% [12, с. 58] та суголосно з даними по англійському Саутгемптоні – 4,2% [23, с. 30].

Вдівців серед парафіян Воскресенського храму – 9 (3,3% – 2,1%), Миколаївського – 13 (4,4% – 2,9%), Успенського – 8 (3,7% – 2,2%), Покровського – 20 (3,9% – 2,5%) і Василівського – 10 (2,6% – 1,8%). Якщо брати вікову структуру вдівців, то кількість їх наростає з віком, однак

цифри значно менші, ніж у жінок. Наймолодший вдівець – парафіянин Успенської церкви – Іван Корнетенко, котрий разом з 4-річною донькою Феодосією проживав у дворі вдови значкового товариша Марії Сидорової в служниках «Івань Дмитриевичь Корнетенко вдовь 26 летъ» [11, с. 289]. З віком число вдівців зростало (див. графік 1). Стабільна їх кількість у вікових групах 30 до 39 років по 3 чоловіки в кожній групі, що складало відповідно 1,6% – 1,7%. Темпи росту різко збільшуються після 40 років: в 3,3 рази, порівняно з попереднім десятиріччям (11% проти 3,3%) (див. табл. 2, 3). Найбільше в абсолютних числах їх у віковій групі 45–49 – 10 осіб (8,1%). Кількість удівців значно зростає після 60 років: у віковій групі 60–69 років їх 25,7%, тобто кожен четвертий чоловік у цьому віці вже був вдівцем, а в наступне десятиліття число їх уже перевищує за 70% – 71,5%, тобто вже тільки четверта частина з них одружені. Число вдівців досягає максимуму в 70–74 років (42,9% проти 14,8% в 60 – 69 років). Серед довгожителів (понад 90 років) всі чоловіки – вдівці. Найстаріший вдівець у Груні – 95-річний Семен Яровий: «Сымеонъ Даниловъ Яровий вдовь. 95 летъ» [11, с. 278].

Соціальна структура чоловіків-вдівців виглядала так (див. табл. 4). Духовні – 1 особа – «иерей Яковъ Григоріевъ 73 летъ», священник Миколаївської церкви, котрий проживав зі своїм сином [11, с. 267], що склало 1,5% від кількості чоловіків духовного стану і 2,6% від цієї ж групи чоловіків. Один удівець був серед козацької старшини (3,5% – 3,9%) – возний Григорій Нестеренко 44 років, парафіянин Воскресенського храму [11, с. 249]. Однакова кількість вдівців – по 2 чоловіки в посполитих (2,6% – 4,2%), служителів (2% – 2,9%) і мешканців богадільні (14,3% – 25%), три серед поселян (2,4% – 3,6%), п'ять серед підсусідків (3,8% – 6,4%), в групі рядових козаків – 43 (2,1% – 3,2%).

Отже, у всіх соціальних групах відсоток чоловіків-вдівців приблизно був однаковим, тобто чоловіче вдівство не залежало від соціальної групи. Чоловік міг за тодішнім законом одружуватися до 60 років. Тому вони, як і вдови, поділялися на «молодих» (віком до 60 років), які могли стати ще «нареченими» й яких налічувалося в Груні 26 (43,3%) та «старих» (віком понад 60 років), яких було 34 особи (56,7%). За нашими підрахунками, в Груні 1778 р. удів було в 3,14 рази більше, ніж удівців. Це значно менша пропорція, ніж в Полтаві, де була перевага вдів у 5 разів [18, с. 20], а в Переяславі – 12,7% вдів і 0,7% вдівців [24, с. 175], у Кракові – 6,9% і 1,2%, Варшаві – 9,9% і 2,2% відповідно [12, с. 58].

Тобто, перевага вдів над удівцями була типовим явищем для тодішнього суспільства в Гетьманщині та Центральній Європі. Причини її пов'язані з більшою смертністю чоловіків, звуженим шлюбним ринком для вдів, різним соціальним станом у суспільстві вдів і вдівців. Згідно наших досліджень, в Груні вдівство у жінок наступало раніше, ніж у чоловіків: наймолодша вдова мала 19 років, а удівець – 26. Кількість удів і вдівців збільшувалася з віком, що пов'язано зі смертністю, оскільки випадків розлучення не зафіксовано (див. графік 1).

Вдови та вдівці не стояли осторонь життя в містечку Груні: з 419 дворів, у 22,9% на чолі домогосподарств стояли вдови та вдівці (див. табл. 5), що складало понад третину – 96 (39,3%): у Воскресенській парафії – 10 (16,7%, або 23,8% вдів та вдівців), Миколаївській – 27 (24,5%, або 55,1% від всіх вдів та вдівців парафії), Успенській – 11 (22%, або 30,6% від усіх вдів та вдівців парафії), Покровській – 24 (20,2%, або 40,7% від усіх вдів та вдівців парафії), Василівській – 24 (30%, або 41,4% від всіх вдів та вдівців парафії). При цьому жінок господарок двору було майже вдвічі більше ніж чоловіків – 61 (63,5%) проти 35 (36,5%), що пов'язано з більшою їх кількістю.

Таблиця 5

Вдови та вдівці – господарі двору (за даними сповідних розписів 1778 р.)

Парафія	Господарі двору				Всього	% від усього вдівства	% від жінок-удів	% від загальної кількості господарів дворів
	чол	%	жін	%				
Воскресенська	4	40	6	60	10	23,8	18,2	16,7
Миколаївська	10	37	17	63	27	55,1	47,2	24,5
Успенська	4	36,4	7	63,6	11	61,1	40	22
Покровська	13	54,2	11	45,8	24	40,7	28,2	20,2
Трьохсвятительська	4	16,7	20	83,3	24	41,4	41,7	30
Всього	35	36,5	61	63,5	96	39,3	33,2	22,9

У Груні 61 вдова (33,2% від усіх вдів) очолювала свій двір: Воскресенська парафія 6 (18,2% вдів парафії), Миколаївська – 17 (47,2%), Успенська – 7 (25%), Покровська – 11 (28,2%), Василівська – 20 (41,7%). Це складало 14,5% всіх дворів у Груні: Воскресенська парафія – 10%, Миколаївська – 15,5%, Успенська – 14%, Покровська – 9,3%, Трьохсвятительська – 25%, що дещо більше, ніж наводить у своїх працях О. Бороденко по Полтавському полку 1765 р.: «Необхідно зазначити, що у цьому регіоні із загальною кількістю 1227 домогосподарств виявлено лише 135 удовиних дворів» [17, с. 3], з чого слідує, що частка вдовиних господарств складала 11%.

Вдівців всього було в Груні 60 осіб, що кількісно в 3,1 рази менше, ніж жінок. З них 35 чоловік (58,4%) були господарями своїх дворів (див. табл. 5): Воскресенська парафія – 44,5% усіх вдівців парафії, Миколаївська – 77%, Успенська – 50%, Покровська – 65%, Трьохсвятительська – 40%. Частка їх від всіх господарів дворів у Груні складала 8,4%: Воскресенська парафія – 6,7%, Миколаївська – 9,1%, Успенська – 8%, Покровська – 11%, Василівська – 5%. Найстарішим удівцем-господарем двору був 95-ти річний козак Семен Данилович Яровий [11, с. 278].

На території фортеці (Воскресенська та Успенська парафії) лише третина вдівців та вдів були на чолі господарства (23,8% і 30,6%), а серед парафіян, які проживали в передмісті (Миколаївська, Покровська та Трьохсвятительська парафії) відсоток удів та вдівців, які очолювали господарства був вищим (55,1% – 40,7% – 41,4%). Якщо брати відсоток господарств, очолюваних удовами та удівцями, то знову ж на території фортеці (Воскресенська та Успенська парафії) ця цифра дорівнювала 16,7% і 22% відповідно, а в передмісті (Миколаївська, Покровська, Трьохсвятительська парафії), це число дорівнювало відповідно 24,5% – 20,2% – 30%, тобто більше, ніж у центрі. Це говорить про те, що центральна частина містечка і його передмістя в побуті дещо різнилися: більш сільське і патріархальне облаштування побуту в передмісті, в основі якого були норми звичаєвого права, і центр містечка (фортеця) – де проживала сотенна старшина, більшість ремісників та торгових людей, котрі несли вже ознаки урбанізації.

Отже, вдови і вдівці були активно задіяні в суспільно-господарському житті Груні й, незважаючи на вік, очолювали господарства. Хоча кількість удів, котрі очолювали двори у Груні, була більша, ніж чоловіків (14,5% проти 8,4%), однак серед удівців був більший відсоток голів домогосподарств, ніж серед удів (58,4% проти 33,2%). Це пояснюється як гендерною нерівністю жінки й чоловіка в суспільстві, так і нормами тодішніх законів і звичаєвого права про спадкування майна, які активно підтримувала й пропагувала Православна Церква. Згідно правил, які чітко просліджуються в сповідних розписах, якщо помирав чоловік-господар, а в дворі був дорослий одружений син, то, як правило, він очолював домогосподарство.

З отриманих даних можна вирахувати залюдненість удівських господарств і порівняти їх із середньою залюдненістю в містечку. Так, по містечку, в 35 дворах, де господарем був удівець, проживали 434 особи, тобто залюдненість в них була 12,4 особи на двір: Воскресенська парафія – 8,2, Миколаївська парафія, де в 10 дворах 76 мешканців, залюдненість – 7,6 осіб, Успенська парафія – 4 двори і 60 осіб, залюдненість – 15 осіб, Покровська парафія – 13 дворів і 190 мешканців, залюдненість – 14,6 осіб, Трьохсвятительська парафія – в 4-х дворах проживали 77 осіб, залюдненість – 19,3 особи на двір.

В 61 дворі, де господинями буди вдови, проживали 687 чоловік. Середня залюдненість там була – 11,3 особи на двір. По парафіях: Воскресенська – 6 дворів, жителів – 63, залюдненість – 10,5; Миколаївська – 17 дворів, жителів – 138, залюдненість – 8,1; Успенська – дворів 7, проживали – 105, залюдненість – 15; Покровська – дворів 11, жителів – 110, залюдненість – 10; Трьохсвятительська – 20 дворів, 263 і 13,2 відповідно.

На першому місці у господарствах, якими керували вдівці та вдови, були двори середньої залюдненості – 61 (63,5%): дворів від 6 до 10 осіб – 29 (30,4%), 11–15 осіб – 24 (25,1%) і 16–20 осіб – 8 (8,4%). Дворів із малою залюдненістю нараховувалося 25 (26,1%), із великою залюдненістю – 7 (7%), а з них дворів, де проживали 21–25 осіб – 3, 25–29 – 1, 31–35 чоловік – 3. У Покровській і Трьохсвятительській парафіях зустрічалися вдовині господарства з кількістю 41–45 осіб – це двори вдівців Федора Калениченка (46 осіб) і Гаврила Чорнухи з кількістю жителів 44 особи [11, с. 321 – 322, 326 – 327]. Найбільшим по залюдненості Груні був двір удови, 68-річної парафіянки Трьохсвятительської церкви, козачки Параски Перервихи – 52 особи [11, с. 353 – 354].

Отже, в 96 вдовиних дворах проживала 1121 особа, середня залюдненість вдовиних дворів складала 11,7 осіб на двір і практично не відрізнялася від середньої залюдненості по Груні – 11,5 осіб. Однакова у відсотковому відношенні була кількість різних по залюдненості дворів. Можна стверджувати, що під керівництвом понад третини всіх вдів та вдівців Груні були різні по

величині двори, не відрізняючись від дворів інших господарів. Тобто, вдовиний двір не відрізнявся від інших господарства, що ставило вдів і вдівців в один ряд з іншими членами суспільства.

Однак, розглянувши інші документи XVIII ст., можна передбачити, що вдовині господарства по заможності відносилися до більш бідних прошарків населення, що звісно потребує більш ґрунтовного дослідження. Втім ці дані отримані з ревізій першої половини XVIII ст., а фіскальних документів другої половини XVIII ст. немає.

Розглядаючи сповідні розписи як джерельний матеріал для вивчення проблеми вдівства в Гетьманщині виникає питання репрезентативності, переваг і недоліків, порівняно з іншими церковно-обліковими та фіскальними документами Гетьманщини XVIII ст. Дані про вдів та вдівців зустрічаємо, окрім сповідних розписів, у Рум'янцевському переписі 1765 р., парафіяльних метричних книгах, консисторських церковних документах, козацьких реєстрах, переписах населення, ревізіях. Документу, на який спирається більшість істориків, які вивчають демографію, так званого Рум'янцевського опису Грунської сотні, в архівах немає. Також маємо метричні книги Миколаївської та Трьохсвятительської церков м. Грунь 1733–1744 рр., Покровської церкви с. Комиші за 1733–1737 і 1782 рр., Михайлівської церкви с. Шенгеріївки за 1733–1744 і 1782 рр., Петропавлівської церкви с. Павловочки 1780 р. У метричних записах присутні відомості про вдів та вдовиць, але можемо знайти їх лише в розділі про одружених, де вказувалося на повторний шлюб наречених. Тому метрики не можуть слугувати повною джерельною базою для вивчення проблем вдівства у сільських парафіях Гетьманщини XVIII ст.

З фіскальних документів Грунської сотні XVIII ст. маємо присяжні списки жителів Груні та Грунської сотні 1654, 1682, 1718 і 1732 рр., які опубліковані [11]. Проте в присяжних списках вказані лише чоловіки, відомості про вдів і вдівців відсутні. Отже, присяжні списки Грунської сотні також не можуть бути використані у цій студії. З інших фіскальних документів є козацькі ревізії Грунської сотні Гадяцького полку 1731, 1740 і 1750 рр., ревізія духовних осіб Грунського намісництва Чернігівської духовної консисторії 1782 р. [11]. Загальною особливістю ревізій є те, що в них записані тільки голови дворів і серед них відмічені лише жінки-вдовиці й їхні господарства. Відсутні зовсім дані про духовних і чоловіків-удівців. Серед посполитого населення навіть вдови вказані не скрізь. Втім є одна перевага перед сповідними розписами – вдови вказані залежно від заможності господарств. Дослідивши його, доходимо до висновку, що більшість удів – це бідніше населення Груні (серед козаків крайне убогих – 9,8%, а підсусідків – 12,5%), в той час як серед «можних» козаків удівських господарств було лише 2,4%, а серед «убогих» – 3,4 %. Приблизно такі показники і серед посполитих. Тобто кількість удовиних господарств росла за рахунок бідніших прошарків населення.

Згідно ревізії Грунської сотні 1740 р., у 378 козацьких дворах нараховувалося 51 вдовине господарство, що склало 13,5% від усіх дворів. З них: «виборних убогих» – 1 двір (1,6%); «подпоможників середніх» – 2 (11,8%); «подпоможників убогих» – 6 (7%); «подпоможників крайне убогих» – 40 (49,4%); «підсусідков козачих» – 1 (3,2%). Отже, висновок такий же, як і в даних реєстру 1731 р. – вдовині двори – це менш заможні козацькі господарства.

Козацька ревізія Грунської сотні 1750 р., на наш погляд, нерепрезентативна щодо вдівства, оскільки є «недорахунок», адже на 432 козацьких двори нараховувалося лише 17 вдовиних господарств (4%). Однак ж і тут вдовині господарства реєструються тільки серед козаків-підпомічників: 3 (5,9%) та найбіднішого козацького прошарку – 11 (7,1%) і 3 вдовиних господарства (6,1%) серед різночинців.

Виходячи з отриманих даних, порівнювати показники вдівства сповідних розписів 1778 р. і ревізій можна лише серед військових вдів-господарів дворів. Так, у 1778 р. на 392 двори військових був 61 вдовиний двір, тобто 15,6%. Згідно ревізій, отримали такі результати: 1731 р. – козацьких господарств 582, а з них 33 – вдовині господарства, тобто 5,7%, а 1740 р. – козацьких дворів 378, а вдів – 51, що склало 13,5%.

Висновки. Доведено, що сповідальні розписи церков Груні мають вагоме значення в дослідженні соціально- та історико-демографічних досліджень і мають високу репрезентативність, а відтак мають застосовуватися як одне з основних джерел при проведенні таких студій. Проаналізувавши та вирахувавши основні показники вдівства у сотенному містечку Грунь, стверджуємо, що вдови і вдівці відіграли значну суспільну роль у його соціумі. Дослідження різних сторін життя Груні і загалом Грунської сотні допомагає у вивченні історії всього Гадяцького полку, який у Гетьманщині відіграв доволі помітну роль у військовому та державотворчому контекстах.

Для досліджень мікрогрупи вдівців та вдів Груні найбільш репрезентативними є сповідні розписи парафіяльних церков. Цей церковно-обліковий документ виконував ще й демографічне завдання, адже в них були дані про кількість людей, їхні стать, вік, соціальний статус, сімейний стан, тобто все, що потрібно для вирахування демографічних показників. Ревізії також несли військово-фіскальний характер, а метричні книги містили відомості щодо шлюбно-сімейних відносин.

Теоретичне значення результатів аналізу полягає в поглибленні рівня розробки наукових досліджень про суспільство Гетьманщини та роль жінки-вдови та чоловіка-удівця у ньому, а також у залученні дослідників до більш глибокого вивчення історії України ранньомодерного періоду, особливо на її регіональному рівні. Вивчення демографічних характеристик окремих категорій самотніх осіб, структурно-типологічних особливостей та майнового стану вдовиних домогосподарств, сподіваємося, істотно доповнять існуючі знання про функціонування механізму ранньомодерного українського суспільств. Наше дослідження не вичерпує можливостей історико-демографічного аналізу вдівства у селах та сотенних містечках Гетьманщини. Вважаємо перспективним і аналіз даних сповідних розписів парафіяльних церков інших населених пунктів Гетьманщини, а також залучення матеріалів Генерального опису, метрик, судових справ.

Список літератури

1. Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / ред. І. Чепіги. Київ: Наукова думка, 1971. 379 с.
2. Котляревський І. П. Повне зібрання творів. Київ: Наукова думка, 1969. 510 с.
3. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. Т. 5, вип. 5. Київ: ВІРД, 2004. 100 с.
4. Лазаревський А. Малоросійские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). Київ, 1908. 342 с.
5. Перковський А. Народонаселення України в XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1968. 244 с.
6. Волошин Ю. Двори мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису). *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 39–51.
7. Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку). *Краєзнавство*. 2008. № 1–4. С. 168–174.
8. Сердюк І. Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2010. Вип. 9. С. 56–64.
9. Петренко І. М. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: у 2 ч. Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010.
10. Бороденко О. Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аналіз (на прикладі Полтавського полку): дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2014. 253 с.
11. Груньська сотня: реєстри, ревізії, сповідні розписи, метричні записи. 1634–1794 рр. / Авт.-упор. О. Сірий. Полтава: Дивосвіт, 2020. 392 с.
12. Kuklo С. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne. Białystok: Wyd-wo Uniwersytetu w Białymstoku, 1996. 267 s.
13. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / уклад. Г. Півторак. Т. 6. Київ: Наукова думка, 2012. 565 с.
14. Даль В. Толковий словарь живаго великорусскаго языка. Т. 1. Санкт-Петербург, 1880. 814 с.
15. Народні прислів'я та приказки / Упор. С. Мишанич та ін. Київ: Дніпро, 1984. 388 с.
16. Петренко І. М. Самовільні розлучення в системі шлюбно-сімейних відносин мирян XVIII століття. *Сіверянський літопис*. 2010. № 2–3. С. 24–31.
17. Бороденко О. Нерухоме майно вдовиних домогосподарств Гетьманщини другої пол. XVIII ст. (на прикладі сіл Полтавського полку). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 36. С. 46–50.
18. Волошин Ю. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтава в другій половині XVIII ст. *Історична пам'ять*. 2011. № 1. С. 5–24.
19. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ "АСМР", 2011. 304 с.
20. Біблія або книги святого письма Старого та Нового Заповіту з мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладені. Українське біблійне товариство. 1992. 1521 с.
21. Бороденко О. Феномен жіночої самотності другої половини XVIII ст. на прикладі сіл полтавського полку (за матеріалами облікових джерел другої половини XVIII ст.). *Гендерна проблематика та антропологічні горизонти*: мат. конф. Острог, 2012. С. 3–13.
22. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. 356 с.
23. Froide A. M. Hidden women rediscovering the singlewomen of early modern England. *Local population studies*. 2002. № 68. Р. 26–41.
24. Сердюк І. Вдівці і вдови у Рум'янцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз). *Краєзнавство*. 2008. № 1–4. С. 175–181.

References

1. Zinoviiiv, K. (1971). Poems. Proverbs of the Commonwealth. Kyiv [in Ukrainian].
2. Kotliarevskiyi, I. P. (1969). Complete Works. Kyiv [in Ukrainian].

3. Modzalevskiy, V. L. (2004). Little Russian Genealogy. Vol. 5, issue 5. Kyiv [in Russian].
4. Lazarevskiy, A. (1908). Little Russian Commonwealth peasants (1648–1783). Kyiv [in Russian].
5. Perkovskiy, A. (1968). Population of Ukraine in the 18th century. Kyiv [in Russian].
6. Voloshyn, Yu. (2011). Courtyards of Poltava residents in the second half of the 18th century (based on the Rumyantsev census). *Kraieznavstvo [Regional History]*, 4, 39–51 [in Ukrainian].
7. Sakalo, O. (2008). Households of the rural population of the Hetmanate in the second half of the 17th century: some historical and demographic aspects (on the example of the village of Vedmezhe, Romensky Hundred of the Lubny Regiment). *Kraieznavstvo [Regional History]*, 1–4, 168–174 [in Ukrainian].
8. Serdiuk, I. (2010). The elderly population in the cities of the Hetmanate (based on the Rumyantsev census of 1765–1769). *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii [Socium. Almanac of social history]*, 9, 56–64 [in Ukrainian].
9. Petrenko, I. M. (2010). Marital and family relations in the everyday life of the laity of the Russian state of the 18th century: in 2 parts. Poltava [in Ukrainian].
10. Borodenko, O. (2014). A lonely woman in the rural society of the Hetmanate of the second half of the 18th century: historical and demographic analysis (on the example of the Poltava regiment). *Zaporizhzhia* [in Ukrainian].
11. Siryj, O. (Ed.), (2020). The Hrun Hundred: registers, audits, confessional lists, metric records. 1634–1794. Poltava [in Ukrainian].
12. Kuklo, C. (1996). A lonely woman in the urban society at the end of the noble Commonwealth. Demographic and social study. Bialystok [in Polish].
13. Pivtorak, H. (Ed.), (2012). Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 volumes. Vol. 6. Kyiv [in Ukrainian].
14. Dal, V. (1880). Explanatory dictionary of the living Great Russian language. Vol. 1. Sankt-Peterburh [in Russian].
15. Myshanych, S. (Ed.), (1984). Folk proverbs and sayings. Kyiv [in Ukrainian].
16. Petrenko, I. M. (2010). Arbitrary divorces in the system of marital and family relations of the laity of the 18th century. *Siverianskyi litopys*, 2–3, 24–31 [in Ukrainian].
17. Borodenko, O. (2013). Real estate of widowed households of the Hetmanate of the second half of the 18th century (on the example of the villages of the Poltava Regiment). *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhia National University]*, 36, 46–50 [in Ukrainian].
18. Voloshyn, Yu. (2011). Sex-age and marital structure of the population of the city of Poltava in the second half of the 18th century. *Istorychna pamiat [Historical memory]*, 1, 5–24 [in Ukrainian].
19. Serdiuk, I. (2011). Polkovich townspeople: historical and demographic characteristics of the urban population of the Hetmanate of the second half of the 18th century. Poltava [in Ukrainian].
20. The Bible or the books of the Holy Scripture of the Old and New Testaments newly translated from the Hebrew and Greek languages into Ukrainian. Ukrainian Bible Society (1992). [in Ukrainian].
21. Borodenko, O. (2012). The Phenomenon of Female Solitude in the Second Half of the 18th Century on the Example of the Villages of the Poltava Regiment (Based on Materials from Accounting Sources of the Second Half of the 18th Century). *Henderna problematyka ta antropolohichni horyzonty [Gender Issues and Anthropological Horizons]*. Ostroh [in Ukrainian].
22. Voloshyn, Yu. (2016). Cossacks and the Commonwealth: The City Community of Poltava in the Second Half of the 18th Century. Kyiv [in Ukrainian].
23. Froide, A. M. (2002). Hidden women rediscovering the singlewomen of early modern England. *Local population studies*, 68, 26–41.
24. Serdiuk, I. (2008). Widowers and Widows in Rumyantsev's Description of Pereyaslav (Historical and Demographic Analysis). *Kraieznavstvo [Local History]*, 1–4, 175–181 [in Ukrainian].

(Надійшла до редакції / Received: 12.01.2026; Схвалено до друку / Accepted: 17.03.2026; Публікація / Published: 28.04.2026)

ІСТОРІЯ ОСВІТИ

УДК 94(477.87)(411.16)»1919/1938»:061.25(73)-047.44
DOI: 10.31651/2076-5908-2026-1-91-98

Златослава КЕРЕЧАНИН

аспірантка кафедри археології, етнології та культурології
Ужгородського національного університету, м.Ужгород, Україна
e-mail: zlatoslava.kerechany@uzhnu.edu.ua

This is an open access article
under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Проект створення єврейської гімназії у Підкарпатській Русі: виклики та реалізація

Анотація. Мета статті полягає у комплексному аналізі процесу заснування івритської гімназії в Мукачеві у 1920-х рр. як показового кейсу трансформації єврейської освіти в умовах нової чехословацької держави. Дослідження розглядає гімназію не лише як локальну школу, але і як поле конфесійного конфлікту (між ортодоксами та сіоністами) щодо різних візій єврейської модернізації; а також як інструмент залучення транснаціональних філантропічних ресурсів у периферійний простір Підкарпатської Русі. Основою наукової новизни є зміщення фокусу розглядання процесу створення гімназії суто як конфлікту ортодоксальних та сіоністських кіл до аналізу адміністративно-правових механізмів, через які держава змогла трансформувати цей конфлікт у питання процедурної легітимності. Завдяки протоколам міської ради, листування жупанського уряду й Цивільної управи показано, як через правові механізми ортодоксальну громаду було позбавлено можливості блокувати муніципальну субвенцію на будівництво гімназії. В той же час, сам заклад був кодифікований як «культурна ціль», що сумісна з правопорядком республіки. **Оригінальність** дослідження виявлена у поєднанні мікроісторичного аналізу конфлікту локального виміру з вивченням транснаціональних філантропічних мереж. Окремо було відзначене «Об'єднання єврейських шкіл Підкарпатської Русі» як головному інституційному та фінансовому посереднику між ініціаторами створення гімназії та донорами з-за кордону (Англії, США, Франції) та сіоністськими центрами Моравської Острави. Цей кейс поєднується із програмами American Joint Distribution Committee («Джойнт») та ORT, які прагнули допомогти єврейському населенню Східної Європи модернізуватись. Даний підхід дозволяє нам побачити, як саме глобальні благодійні структури та місцеві актори взаємозформували рамки нової єврейської освіти в малому прикордонному місті. **Висновки.** Таким чином, успіх і реалізація проекту гімназії були зумовлені не чисельною перевагою організуючої сторони (у нашому випадку, сіоністів), а їхньою здатністю «підтримати мовою держави» - бюджетами, статутами, фінансовими звітами. Саме це допомогло вписати їх освітні амбіції у нішу політично нейтральної «культурної мети». З одного боку, чесько-словацький бюрократичний механізм обмежував автономію єврейських інституцій через режим постійного нагляду. З іншого боку, саме це відкрило простір для тих акторів, які хотіли продемонструвати процедурну лояльність і здатність залучити зовнішній капітал. У статті доводиться, що проект створення гімназії постає як результат складної взаємодії між місцевою громадою, транснаціональними донорами та державними структурами, що дало змогу перетворити контроверсійну сіоністську ініціативу на стабільну в подальшому інституцію освітнього простору Підкарпатської Русі.

Ключові слова: євреї, Підкарпатська Русь, міжвоєнний період, Чехословацька Республіка, гімназія.

Zlatoslava KERECHANYN

PhD student in Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0752-0327>, e-mail: zlatoslava.kerechany@uzhnu.edu.ua

THE PROJECT OF ESTABLISHING A JEWISH GYMNASIUM IN SUBCARPATHIAN RUS': CHALLENGES AND IMPLEMENTATION

Abstract. Purpose. The aim of the article is to conduct a comprehensive analysis of the process of founding a Hebrew language gymnasium in Mukachevo in the 1920s as a representative case of the transformation of Jewish education under the new Czechoslovak state. The study treats the gymnasium not only as a local school but also as a field of confessional conflict (between Orthodox and Zionist circles) over differing visions of Jewish modernization, and as an instrument for channeling trans national philanthropic resources into the peripheral space of Subcarpathian Rus'. **Scientific novelty.** The scientific novelty lies in shifting the focus from viewing the gymnasium's creation solely as an Orthodox versus Zionist clash to analysing the administrative legal mechanisms through which the state was able to transform this clash into a matter of procedural legitimacy. Municipal council minutes, correspondence of the county (hupan) administration, and

*documents of the Civil Administration reveal how legal procedures deprived the Orthodox community of the ability to block the municipal subsidy earmarked for the gymnasium's construction. Simultaneously, the institution itself was codified as a «cultural goal» compatible with the republic's legal order. **Originality.** The originality of the research consists in combining a micro historical analysis of a local conflict with an examination of trans national philanthropic networks. Particular emphasis is placed on the «Association of Jewish Schools of Subcarpathian Rus'», identified as the principal institutional and financial intermediary between the gymnasium's initiators and foreign donors from England, the United States, France, and the Zionist centres in Moravian Ostrava. This case is linked to the programmes of the American Joint Distribution Committee and ORT, both of which sought to help the Eastern European Jewish population modernise. This approach enables us to see how global charitable structures and local actors co constituted the framework of a new Jewish education in a small border town. **Conclusions.** Thus, the success and implementation of the gymnasium project were determined not by the numerical superiority of the organising side (in this case, the Zionists) but by their ability to «speak the language of the state» – through budgets, statutes, and financial reports. This linguistic procedural alignment allowed them to embed their educational ambitions within the niche of a politically neutral «cultural aim». On the one hand, the Czechoslovak bureaucratic apparatus limited the autonomy of Jewish institutions through a regime of continuous supervision. On the other hand, this very framework created space for actors who were willing to demonstrate procedural loyalty and the capacity to attract external capital. The article demonstrates that the gymnasium project emerged as the result of a complex interaction among the local community, trans national donors, and state structures, which together transformed a controversial Zionist initiative into a stable institution within the educational landscape of Subcarpathian Rus'.*

Keywords: Jews, Subcarpathian/ Rus', interwar/ period, Czechoslovak/ Republic, gymnasium.

Постановка проблеми. Включення Підкарпатської Русі (сучасна Закарпатська область) до складу Першої Чехословацької Республіки у 1919 р. створило периферійний кордон, де ліберально-демократична політика держави стикнулася із практичними вимогами управління мовно-культурним та економічно неоднорідним регіоном. Ця територія, яка, згідно з Конституцією 1920 р., набула автономного статусу, поставила перед Прагою унікальний адміністративний виклик. Суть його полягла у наступному – як інтегрувати населення, яке, згідно з переписом 1921 р., становило 13,5% євреїв, у національну систему, побудовану на принципах захисту меншин, одночасно з цим керуючи припливом іноземного єврейського капіталу та сіоністською політичною діяльністю? Однією з найпоказовіших інституційних ініціатив того періоду і стало заснування івритської гімназії в Мукачеві. У традиційному історіографічному дискурсі цей процес часто зводиться до конфесійного протистояння між двома сторонами єврейської громади (сіоністи й ортодокси). Вони пропонували кардинально різні візії розвитку єврейської громади та процесу модернізації. Однак поза увагою не варто залишати інший важливий аспект цього конфлікту – яким чином державі вдалось перевести ці релігійно-політичні суперечки у площину правових процедур? Проблема полягає у відсутності комплексного дослідження саме цього аспекту інтегрування освітніх ініціатив у правове поле Чехословацької Республіки. Окремого наукового висвітлення потребує й транснаціональний вимір цього питання. Адже саме взаємодія між локальною громадою, державними структурами та глобальними благодійними мережами створило середовище, де фінансова прозорість і процедурна лояльність стали запорукою успіху освітніх проєктів. Таким чином, дослідження цієї проблематики дозволить побачити історію заснування гімназії не лише як локального освітнього проєкту, але й як складного результату перетину інтересів місцевої громади, транснаціональних спонсорів і централізованої державної адміністрації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія закарпатських євреїв потрапила у поле наукового інтересу іноземних дослідників відносно нещодавно. Переважно їх цікавила «периферійність» даної меншини у складі ліберально-демократичної Першої Чехословацької республіки та простеження трансформації цієї меншини від стану занепаду та бідності до економічного і культурного процвітання. Дослідженню історії євреїв на території Чехословаччини присвятили свої роботи такі науковці, як Мартін Вейн [1], Катержіна Чапкова та Гілель Й. Кієвал [2]. Найбільш ґрунтовне вивчення історії єврейських громад саме закарпатського краю здійснив Єшягу Єлінек у своїй праці «Карпатська діаспора: євреї Підкарпатської Русі та Мукачева (1848–1948)» [3], в якій він детально розповідає про діяльність і перебування представників міжнародних благодійних єврейських та неєвропейських організацій у Закарпатті. Він охопив такі аспекти, як соціально-економічна діяльність, освітні та культурні ініціативи, медична допомога, роль організації в еміграційних процесах та політичний контекст. Однак висвітлення саме взаємодії чехословацької влади та єврейських товариств (як локальних, так і міжнародних) є лише фрагментарним. Дані про освітню складову цієї взаємодії також залишаються малодослідженими в україномовному науковому просторі. Цю проблематику найчіткіше реконструює Тетяна Ліхтенштейн, зокрема, в праці «Zionists in Interwar Czechoslovakia: Minority Nationalism and the Politics of Belonging» [4]. Тут розкрито питання розвитку єврейської освіти у регіонах Центрально-Східної Європи (у тому числі Підкарпатської Русі в межах Першої Чехословацької Республіки).

Мета статті полягає у комплексному аналізі процесу заснування івритської гімназії в Мукачеві 1920-х рр. як показового кейсу трансформації єврейської освіти за умов нової чехословацької держави.

Виклад основного матеріалу.

Загальночеський контекст: заснування гімназії як відповідь на європейські тенденції

Для кращого розуміння мотивів появи єврейської гімназії в Мукачеві потрібно проаналізувати не лише єврейську чи локальну історію, але й довготривалу трансформацію середньої освіти на чеських землях від часів Габсбурської монархії до міжвоєнних років. Вагомою причиною цього перетворення можемо назвати реформу австрійського шкільництва Екснера-Боніца 1849 р. (в тому числі, це був і результат «Весни народів» 1848–1849 рр.) [5, с. 12–13]. Ця реформа створила два паралельно існуючі типи середньої школи: класичну гімназію, орієнтовану на гуманітарні науки, та «реальну» гімназію (*real gymnasium*) – з ухилом на природничі науки та практичні знання. Освітні засади саме «реальної» гімназії в подальшому намагатимуться імплементувати в основу Мукачівської єврейської гімназії. Паралельно із цим видозмінювались і засади масової освіти. Так, закон Гаснера 1869 р. продовжив обов'язкове навчання до восьми років та перекинув відповідальність за систему, навчальні плани та інспекції на державу. Проте фінансування покладалося на місто та його громаду [5, с. 13–15]. Це дозволило муніципалітетам брати участь у створенні та подальшому утриманні середніх шкіл, зокрема класичних і «реальних» гімназій. Утвердилась модель, коли муніципалітети ставали звичними засновниками і патронами середніх шкіл, існування яких у місті показувало його престиж. Рубіж XIX–XX ст. ознаменував етап модернізації та націоналізації середнього шкільництва на чеських землях:

- відбувся перехід від німецькомовного освітнього середовища до двомовного, або ж загалом чеськомовного;
- створена щільна мережа різних типів гімназій (класичних, «реальних» та гібридів), що були формально секуляризовані та вбудовані у державну систему;
- вже була відпрацьована система муніципального патронату над середніми школами;
- поєднання у навчальних планах природничих наук, математики та модерних мов зі збереженими класичними гуманітарними предметами.

Нова Чехословацька Республіка успадкувала цю структуру після розпаду Австро-Угорщини майже без змін. Одним із головних завдань після 1918 р. стало створення єдиної освітньої системи та подолання суперечок через культурно-мовні відмінності між розвинутими чеськими землями, Словаччиною та Підкарпатською Руссю, зі збереженням самої структури шкільництва (базова школа із восьмирічним навчанням та середня школа). Саме у цей відпрацьований державний освітній контур і намагалися увійти єврейські сіоністські представники з ідеєю «івритської гімназії».

Чехословацькі сіоністи досить швидко зрозуміли, що на західних територіях республіки (Богемія та Моравія) сучасний іврит не може стати повноцінною мовою навчання в єврейських школах. Для більшості єврейських сімей зміна германо-чеської освіти дітей на іврит сприймалася скоріше як експеримент, не підтверджений своєю користю. З іншого боку, для шкільної адміністрації, іврит не мав такого ж статусу, як чеська чи німецька мови. Радше, він сприймався як релігійна або ж «діаспорна» мова [4, с. 204], ніж як повноцінна мова освітнього процесу. Як результат, на території Богемії та Моравії вивчення іврити посіло скромне місце «факультативного (добровільного)» предмету в навчальних планах єврейських шкіл. Намагаючись переконати державні органи, що івритомовне навчання має освітній сенс і мету, вони наштотувалися на відмовки і цитування актів про єдину мову викладання – державну (тобто, чеську) [4, с. 204–205]. Таким чином, на західних територіях республіки іврит виконував радше символічну та декоративну роль. Це була мова урочистих промов, факультативних курсів, гімнів, але не повсякденного шкільного життя. Тут ми маємо протиріччя між символічною роллю і слабкою інституційною присутністю, яке і підштовхнуло сіоністів шукати «інший шлях» для побудови ідеалу повністю івритомовної школи.

Підкарпатська Русь поступово і стала цим «іншим простором» для чехословацьких сіоністів. З формальної сторони, тут діяли ті ж освітні закони і гімназійні норми, що й у Богемії та Моравії, але соціально-економічна та культурна структури спільноти були іншими. Це був переважно аграрний край зі слабкою державною шкільною інфраструктурою, водночас із потужною традицією хедерів, ешив і хасидського лідерства [6, с. 65]. Для єврейських інтелектуалів із Праги та Брно Підкарпаття виглядало одночасно і як «малорозвинений» край, і як ідеальне місце для «освітнього експерименту» [4, с. 205]. Важливу примітку подає Т. Ліхтенштейн, яка цитує запис журналістки І. Поллакової (активного учасника організації Тарбут), зроблений 1935 р.: «[У Підкарпатській

Русі] євреї були, і здебільшого досі є, неймовірно культурно відсталими та тими, хто керується чудотворними рабинами [хасидськими духовними лідерами, які, за ймовірністю, творили чудеса]... Єврейська вулиця виглядала так, ніби все ще перебувала в найтемнішому Середньовіччі, а 40 відсотків євреїв були неписьменними (1920)... Усі зусилля щодо підвищення рівня їхньої культури мали відбуватися мовою, яку вони вважали окремою від сучасного світу чи будь-якої цивілізації, але яка для них була живою і через яку можна було завоювати їхню довіру» [4, с. 206]. Цей фрагмент демонструє нам основну логіку сіоністського проекту на Підкарпатті – ідея модернізації через іврит. Підлаштувати єврейську спільноту до загальноєвропейських тенденцій модернізації та національного самовизначення.

Контекст Мукачева як багатоетнічного міста

Варто відзначити специфіку Мукачева як міста, де і розгорнувся згаданий вище «освітній експеримент». На початку 1920-х рр. Мукачево не було ізольованим містечком, адже у ньому перетиналися інтереси різних національних груп (русини*, угорці, євреї, чехи, німці тощо). Це було одне з найбільших міст Підкарпатської Русі та Чехословацької Республіки, зі значним відсотком єврейського населення. Згідно з даними перепису 1921 р., єврейське населення тут становило 48% [6, с. 65]. Таке багатоетнічне суспільство вимагало від єврейської громади швидкої адаптації до нових владних структур, проте сама громада часто залишалась замкненою у своїх інституціях. Ця амбівалентність і була характерною рисою Мукачева впродовж всього міжвоєнного періоду.

Єврейська громада міста також відзначалась глибокою розшарованістю. Тут спостерігалася домінуюча більшість консервативних хасидів і активна меншість модерних сіоністів. З одного боку, Мукачево було резиденцією відомої хасидської династії Шапіра, з іншого – існувала частина місцевої інтелігенції (лікарі, підприємці, вчителі), яка підтримувала ідею модернізації шкільної програми та створення окремого івритомовного освітнього закладу [3, с. 215]. Конфлікт між цими полюсами був неминучим, адже хасидська ортодоксальна громада активно протестувала за будь-який відхід від традиційного навчання у єшивах та прийняття більш «світської» навчальної програми [3, с. 242]. Громадське життя було організоване через мережу «spolek» (*товариств*), кожне з яких мало дотримуватися суворих статутів і фінансового контролю. У подальшому саме через цю систему оформлення кожного рішення у офіційний протокол та статут і пройшли ініціатори заснування гімназії.

Ускладнювала ситуацію і загальна політика Чехословаччини щодо шкіл національних меншин. Як відзначає Т. Ліхтенштейн: «Згідно з правом, якщо батьки сорока учнів у шкільному окрузі вимагали меншинну школу (мовою, яка не лише була поширеною в регіоні, а й якою володіли діти), держава мусила її забезпечити. Проте ініціатори івритської освіти зіткнулися з тим, що влада відмовлялася визнавати іврит мовою, яка є “загальноновживаною” в регіоні... Держава наполягала, що ці школи обслуговують не національність, а специфічну релігійну групу» [4, с. 215]. Офіційною аргументацією було те, що влада не хотіла робити винятків для євреїв, вважаючи іврит не «державною мовою» чи «мовою регіону».

Від ідеї до отримання муніципальних коштів

Незважаючи на всі протиріччя, абстрактна ідея «івритської середньої школи» змогла перейти до активного фізичного створення. Найчіткіше початкову ідею гімназії зафіксував протест Мукачівської автономної ортодоксальної громади, що був поданий до жупанського управління восени 1924 р. У документі було сказано, що сіоністська партія в Мукачеві ухвалила рішення збудувати у місті «івритську гімназію» і звернулася до міської адміністрації з проханням підтримати цей план «іменем усього єврейства» [8, с. 44]. Автори рішення наголошували, що гімназія задумувалась як повноцінний івритський навчальний заклад, а не просто чергова «єврейська» класична школа з німецькою чи чеською мовою викладання. Вона мала стати інструментом «національного виховання» молоді [8, с. 44], що цілком співпадало із загальною сіоністською програмою. Ортодоксальна громада у такий спосіб сама фактично підтверджувала, хоч і з критичним наголосом, що проєкт гімназії від самого початку мав яскраво виражений сіоністський і національний характер, а не являвся суто внутрішньо-конфесійною ініціативою.

Розгляд міського бюджету на 1924 р. (а саме його VIII Розділ «Шкільна справа») і став переходом від ідеї до конкретних дій. 10 червня 1924 р. на засіданні міської думи депутат-сіоніст Дойч Іцхак заявив, що у статті «Надзвичайні потреби, допомога іншим школам» передбачені

* Під словом «русини» ми розуміємо східно-слов'янське населення Підкарпатської Русі всіх національних та політичних ідентичностей.

60 тис. чеських крон, але в цю суму не включені 60 тис. чеських крон, про які просить Єврейське шкільне товариство на будівництво єврейської гімназії. Він запропонував, «щоб ця сума була внесена у бюджет цього року» і через отримання більшості голосів міська рада погодилась передати його пропозицію до фінансової комісії [8, с. 10]. Остаточне рішення було ухвалено 17 червня [8, с. 117], коли фінансова комісія ухвалила збільшити підтримку школам на 60 тис. чеських крон і заявила, що ця сума має бути присвячена єврейському шкільництву – гімназії.

Таким чином, упродовж червня–жовтня 1924 р. шлях від ідеї до першої конкретної субсидії виявив багатозаровість цього освітнього проекту. З одного боку, ідеї сіоністів були успішно перенаправлені на муніципальне фінансування: фінансова комісія та міське управління ухвалили рішення трактувати будівництво гімназії як «культурну потребу» міста й включили субсидію до VIII Розділу «Шкільна справа» [8, с. 3]. З іншого боку, саме це рішення об'єднало ортодоксальну громаду та її союзників у міській політиці. Мукачівська автономна ортодоксальна ізраїлітська громада звернулася із низкою протестів до магістрату та жупанського уряду. У своїх меморандумах вона наголошувала, що субвенція «виключно єврейської гімназії» є незаконною, а кошти мають бути розподілені між «релігійними єврейськими школами» [8, с. 16, 20, 156]. Цивільна управа Підкарпатської Русі в Ужгороді після розгляду скарг ортодоксів підтвердила законність рішення міського управління Мукачева й прямо назвала субсидію «підтримкою будівництва єврейської гімназії», що переслідує суто «культурну ціль» і була «належно обговорена у фінансовій комісії та міському представництві» [8, с. 142]. У цьому випадку, держава фактично легітимізувала гімназію як допустимого партнера у полі політики, одночасно не визнаючи івритські школи як меншинні в юридичному сенсі. Однак прийняття це відбулося суто на рівні місцевого самоврядування.

Протистояння між ортодоксами і сіоністами

Випадок із субсидією 60 тис. чеських крон у 1924 р. вивів на поверхню конфлікт, який значно ширше виходив за межі лише технічного питання міського кошторису. У Мукачеві виокремились три площі даної проблематики: 1) *правова/адміністративна* – хто взагалі має право засновувати «єврейську школу» і просити про державне чи муніципальне фінансування; 2) *конфесійна* – чи можна вважати івритську гімназію «єврейською релігійною школою» чи це партійний сіоністський проект; 3) *соціально-політична* – хто має платити, хто має ухвалювати рішення й чи відповідає це реальному розподілу сил у громаді.

У всіх своїх поданнях Мукачівська автономна ортодоксальна ізраїлітська громада наголошувала, що ініціатором заснування гімназії виступає не «єврейська громада», а Мукачівська сіоністська партія, яка «ухвалила в Мукачеві рішення заснувати івритську гімназію й від імені юдейства просить її заснування». Для ортодоксів це стало випадком узурпації конфесійного мандату, тобто, партія, що не представляє всіх, звертається «іменем юдейства», оминаючи саму громаду. Вони наполягали, що місто не мало права підтримувати «конфесійний заклад», який не заснований і не схвалений законним представництвом конфесії [8, с. 25, 27]. Реакція державної адміністрації була достатньо прямолінійною: жупанський уряд підтверджував, що субсидію вони трактували як «культурну мету» міста, що була законно схвалена фінансовою комісією та згідно із загальними законами про муніципальне управління. Рішення жупанського уряду ортодоксальна громада оскаржила і звернулася до Цивільної управи в Ужгороді. Зі своєї сторони, Управа заявила, що субвенції не можуть «вимагатись по інстанційній лінії» і що релігійна громада взагалі не має «активної легітимації» для оскарження бюджетних рішень міста.

Якщо ми звернемось до конфесійного виміру, то зможемо побачити, що був присутній глибший страх перед «ною школою». Чітко він демонструвався у резолюції надзвичайних загальних зборів громади від 13 липня 1924 р., текст якої зберігся угорською, німецькою та чеською мовами. Кожен із варіантів перекладу по своєму описує ставлення громади. Наприклад, у чеському перекладі говориться про «релігійну руїну майбутніх жидівських генерацій» [8, с. 33]. У німецькому додано також про відсутність будь-якої користі для юдаїзму та нанесенні загальної шкоди [8, с. 34]. Цікавим є й угорський варіант, де підкреслено, що гімназія, «завдяки своєму атеїстичному духові, матиме руйнівний і деструктивний вплив на традиції юдейства» [8, с. 30], а «справжнє юдейство» беззастережно проти.

Конфесійні міркування ортодоксальна громада підкріпила соціально-економічними. По-перше, наголошувалось на податковому тягарі. Сума у 60 тис. чеських крон трактувалась як «настільки аномально високою», що вважалась неприпустимою для фінансування шкіл із протирелігійною тенденцією сіоністичної партії [8, с. 26]. По-друге, підкреслювалась політична «міноритарність» рішення. Тобто, рішення про субсидію було ухвалене за присутності тільки незначної меншості членів представництва. Прохання про субвенцію з'явилося раптово і не було належним чином

підготовлене та обговорене. Звідси і виходить вимога до жупанського уряду – анулювати це рішення процедурно й повернутись до попереднього варіанту (збільшення загальної статті підтримки «інших шкіл», але без прямої прив'язки до гімназії). По-третє, ортодоксальна громада наполягала на тому, що більшість мукачівського ортодоксального єврейства (і частина «іновірного громадянства») стоїть далеко від сіоністичної партії, тому «міноритарна фракція» не може нав'язувати всій громаді фінансування свого проєкту.

Політично це протистояння розгорталося на кількох рівнях. Перший – це міська рада, де сіоністи застосували інструменти самоврядування (бюджетні дебати, фінансову комісію, «культурну» риторику), аби представити гімназію як загальноміський проєкт. Ортодокси натомість намагалися довести, що це рішення є процедурно неправильним. Другий – це Жупанський уряд у Мукачеві. У службових матеріалах визнавалося, що гімназія – це «підприємство сіоністської сторони», яке підтримують окремі сіоністські діячі в Мукачеві та Севлюші (сучасний Виноградів) й що значні суми надходять із-за кордону, тоді як «місцеве єврейство, у більшості суто ортодоксальне, ставиться до заснування гімназії дуже неприхильно» [8, с. 26]. Проте з боку компетенції жупа стоїть на боці міста, адже бюджетне рішення залишають у силі. Третій – Цивільна управа в Ужгороді. На цьому рівні суперечка перейшла до справи принципу. Цивільна управа фактично зафіксувала, що релігійна громада не має інструментів блокувати муніципальні субвенції, якщо ті прийняті законно. Поле її компетенції – у сфері культури, а не міського бюджету. До кінця 1924 р. всі лінії конфлікту вже були намічені на різних рівнях суспільного життя. Місто опинилось між двома конкуруючими претензіями на те, хто представляє «мукачівське єврейство», а держава – між бажанням підтримати загальноєвропейський процес модернізації та небажанням стати арбітром в релігійній суперечці. Відкритим залишилось питання, як саме адміністрації вдасться перетворити цей конфлікт на керовану, хоч і напружену, рівновагу.

Скарги ортодоксальної групи були відкинуті через їх намагання ветувати адміністративні рішення, що не вписувалось для чехословацької влади у список компетенцій конфесійної громади. Сіоністський табір навпаки швидше почав діяти через фінансові запити та формальні статuti, що зумовило «безпечність» їхньої діяльності для адміністрації. Держава забезпечила собі роль посередника, який оцінює не «істину», а процедурну відповідність документації. Визнання гімназії «культурною установою» де-факто поставило її на один рівень з іншими закладами освіти, що мають право на підтримку міста [8, с. 142]. Для протестуючих сторін не залишалось іншого варіанту, як прийняти цю адміністративну позицію. Конфлікт не був владаний у сенсі примирення, а був скоріше перекладений на адміністративно-правові межі республіки.

Транснаціональний вимір

Уже наступні звіти адміністрації прямо фіксують, що єврейська гімназія в Мукачеві («є підприємством сіоністської сторони»). Заснування її «головним чином підтримують Гуттман із Севлюша, д-р Шпігель та д-р Штернбах у Мукачеві», а до фінансування «значними сумами» долучились закордонні сіоністські організації. За наявними відомостями, за кордоном на потреби гімназії мали зібрати біля 250 тис. чеських крон [8, с. 132]. У тій же службовій нотатці наголошувалося, що місцеве єврейство «у більшості суворо ортодоксальне» і до цього освітнього проєкту ставиться «дуже неприхильно», тоді як сіоністи були лише «незначним уламком» громади [8, с. 132]. Відповідно ключовою для держави стала невелика група добре зв'язаних із зовнішнім світом посередників – Гуттман, Штернбах, Шпігель, які могли зібрані закордонні пожертви перетворити на конкретний міський проєкт. З огляду на джерела цих коштів, які у звітах фіксувались як «підримка з Англії, Америки, Франції та від сіоністичного центру в Моравській Оставі» [8, с. 166], місцеві владні органи відзначили траснаціональний характер проєкту. Гімназія поставала не як ізольована локальна ініціатива, а як частина ширшої мережі, в якій відбувалось поєднання західних єврейських фондів, сіоністської організації та місцевих посередників у спільному створенні нової шкільної інфраструктури.

Вагому роль у побудові цих зв'язків відіграло «Об'єднання єврейських шкіл Підкарпатської Русі» («*hebrejský školský spolek pro Podk. Rus*», «*Sojuz jevrejskich škol dlja Podkarp. Rusi*»). Влітку 1924 р. саме цей союз зі штабом у Мукачеві надіслав офіційне запрошення жупанові взяти участь у «торжественній закладці фундаменту будівництва єврейської гімназії в Мукачеві» [8, с. 40]. Об'єднання функціонувало одночасно і як внутрішньорегіональний координатор, що будував і утримував мережу шкіл у низці міст (Ужгород, Берегово, Хуст, Севлюш, Мукачево, Волове, Торунь), і як розподільчач закордонних пожертв на окремі заклади (в тому числі, Мукачівську гімназію).

Перед заснуванням гімназії на території Підкарпатської Русі уже були зафіксовані приклади діяльності міжнародних єврейських філантропічних організацій, які взаємодіяли з місцевими єврейськими та іншими громадами. Тут варто підкреслити діяльність «Американського об'єднаного єврейського розподільного комітету» («Джойнт») та «Товариства ремісничої та землеробської праці» («ОРТ») на початку 1920-х рр. Для місцевої єврейської громади діяльність «Джойнт» стала своєрідною школою підготовки адміністративної грамотності [7, с. 245–251]. Представники організації вводили сувору систему звітності, де кожен пункт, від закупівлі картоплі для їдалень до адміністративних витрат, мав бути закріплений підписом низки чиновників та секретарів [8, с. 11]. Цю практику фінансової прозорості в подальшому перейняли і засновники гімназії, що вивело їх на більш виграшну позицію в очах чехословацької бюрократичної системи. Дещо іншим був випадок із «ОРТ». Якщо «Джойнт» інкорпорував свою структуру у загальномісцеву, то представники «ОРТ» заявили про намір масштабної підтримки місцевого населення і «входження на територію Підкарпатської Русі». Чехословацька держава сприйняла це із занепокоєнням, не бажаючи появи «паралельної адміністрації» від великої іноземної структури, яка була б невідконтрольна центральній владі. В подальшому були ініційовані суворі перевірки всієї структури допомоги та в цілому діяльності цієї організації [9, с. 3–4]. Проте приклад «ОРТ» змусив ініціаторів гімназії дещо видозмінити свою стратегію. Якщо «ОРТ» намагалось зайти у регіон як готовий міжнародний суб'єкт, то засновники гімназії окреслили свій проєкт як суто локальний, інкорпорований у правове поле Чехословаччини як «шкільну спілку».

Церемонія закладання «першого каменю»

Переходом від суто паперової роботи (бюджети, звіти, статuti) до практичного втілення став урочистий публічний ритуал, що мав би закріпити за гімназією значення не лише місцевої, а й загальнореспубліканської події. У джерелах зберігся конкретний відбиток цієї події – офіційне запрошення, що було розіслане від імені «Об'єднання» з її штабу у Мукачеві. У цьому листі жупанський уряд був запрошений взяти участь в «урочистій закладці фундаменту для будівництва єврейської гімназії в Мукачеві», що мала відбутися 17 серпня 1924 р. о 3-й годині пополудні на Каменській вулиці [8, с. 36, 40]. На лицьовій частині листа зображений накреслений фасад будівлі, виконаний інженером Кабошем у Кошицях. Напис над порталом подано івритом, а під зображенням будівлі п'ятьма мовами: «A MUNKÁCSI HÉBER GYMNASIUM TERVE / PLAN DES HEBRÄISCHEN GYMNASIUMS IN MUKAČEVO / ПЛАНЪ ЕВРЕЙСКОЙ ГИМНАЗИИ ВЪ МУКАЧЕВЕ / PLÁN HEBREJSKÉHO GYMNASIA V MUKAČEVĚ» [8, с. 35]. З одного боку, це не просто технічний документ, але офіційна кореспонденція до державного органу, написана мовою адміністрації (чеською та русинською), з чітким зазначенням адреси, дати, часу й організації-відправника. З іншого боку, цей лист створений показати задум гімназії як простору, де мають співіснувати міжмовний та міжкультурний союз у середині нової держави.

Ритуал «першого каменю» був задуманий як подія, що виходила за межі міського рівня. Доказом є телеграма, яку Об'єднання надіслало до канцелярії президента Чехословацької Республіки з нагоди закладання фундаменту «першої в республіці єврейської гімназії у Мукачеві». У цьому документі підкреслювалось, що нова гімназія «означає символ ренесансу єврейства всього краю, представленого делегатами всієї республіки єврейської національності» та було прохання дозволити передати президентові «свої привітання і заяву вірності» [8, с. 43]. Тут варто звернути увагу на наступні моменти. Саме формулювання «перша в республіці єврейська гімназія» позиціонує Мукачівський заклад як загальнодержавний прецедент, а не лише як провінційний проєкт. Об'єднання свідомо зверталось від імені «цілої республіки єврейської національності», тим самим намагаючись підняти регіональну ініціативу на рівень всього єврейського населення Чехословаччини. Застосування терміну «ренесанс» підтверджує амбіцію створити не просто ще один навчальний заклад, але й символічно показати єврейську присутність у краї як модерну, освічену та лояльну до республіки спільноту. Реакція центрального управління також була знаковою. Канцелярія Президента 22 серпня 1924 р. переслала до Ужгороду телеграму для Об'єднання з резолюцією: «З приводу закладення фундаментального каменю до будови єврейської гімназії в Мукачеві поздоровний прояв Союзу єврейських шкіл на Підкарпатській Русі був доведений до відома пана президента, який наказав подякувати» [8, с. 42]. Отже, церемонія «першого каменю» отримала підтримку не лише на локальному, але і центральному рівні. Відповідь президента Масарика (через свою канцелярію) на вітання означала входження гімназії до республіканського простору, де єврейська школа могла виступати як представник національної лояльності.

У 1920-х рр. гімназія поступово переходила від статусу «планової будови» до факту діючого навчального закладу, офіційно означуваного в документах як «приватна івритська гімназія в Мукачеві». Вже у самому найменуванні ми можемо побачити досягнутий компроміс. Це як і особливий (мовно-конфесійний) характер школи, так і позначення її як приватної, а отже такої, що має право на обмежені реальні субвенції від держави в рамках загальної політики щодо приватних середніх шкіл. Після офіційного відкриття гімназії, політична управа в Ужгороді просила жупанський уряд з'ясувати, як до гімназії ставиться єврейство Мукачева й околиць. На це жупан відповів, що більшість ортодоксів залишилися противниками і це не ставить під сумнів легальність закладу [8, с. 128]. В наступні роки масштаб гімназії дещо збільшується. Наприклад, у 1927 р. Мукачівський поліцейський комісаріат повідомляв, що річний бюджет на 1926–1927 н. р. становив 134,2 тис. чеських крон, а на 1927–1928 – заплановано вже 170,7 тис. У 1927 р. гімназію відвідували вже 123 учні, з яких 74 – з Мукачева, а 49 – з інших місцевостей Підкарпатської Русі [8, с. 168].

Висновки. Створення єврейської гімназії у Підкарпатській Русі 1924 р. є гарним прикладом складної взаємодії між місцевою громадськістю, транснаціональними філантропічними мережами та бюрократією Чехословацької Республіки. Цей проєкт не мав бути просто місцевою освітньою ініціативою – а містком між конкуруючими поглядами тогочасної єврейської сучасності, зокрема сіоністського бачення секуляризації освіти на івриті супроти ортодоксального прагнення збереження традиції. Адміністративно-правовий конфлікт навколо гімназії підкреслив як держава поступово переходила від пасивного спостерігача до арбітра легітимності. Вирішальне значення для реалізації цього проєкту мала роль «Об'єднання єврейських шкіл Підкарпатської Русі», що діяло як центральний інституційний та фінансовий посередник для гімназії. Таким чином, реалізація цього освітнього проєкту відбулася завдяки успішній адаптації єврейської громади до нових умов чехословацької політики. Ініціатори гімназії, через правові механізми та транснаціональний капітал, змогли не лише подолати внутрішній опір, але й забезпечити інституційну стійкість у подальші роки, всупереч складним політичним подіям міжвоєнного часу.

Список літератури

1. Wein M. History of the Jews in the Bohemian lands. Brill, 2015. 342 p.
2. Čapková K., Kieval Hillel J. Prague and Beyond: Jews in the Bohemian Lands. Philadelphia, 2021. 384 p.
3. Jelinek A. Y. The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948. NY, 2007. 412 p.
4. Lichtenstein T. Zionists in Interwar Czechoslovakia: Minority Nationalism and the Politics of Belonging. Indiana University Press, 2016. 494 p.
5. Veselá J. Malostranské reálné gymnázium v letech 1865–1891. Diplomová práce, vedoucí Hlavačka. Milan: Univerzita Karlova, 2008. 108 p.
6. Magocsi P.-R., Petrovsky-Shtern Y. Jews and Ukrainians: A Millennium of Co-Existence. Toronto, 2016. 320 p.
7. Beskid K. M. Marmaroš, 1919–1929. Užhorod, 1929. 312 s.
8. Державний архів Закарпатської області. Ф. 16. Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево Підкарпатської Русі (Župánský úřad v Mukačevě, Mukačevo), 1926–1928 pp. Оп. 4. Спр. 1277. 168 арк.
9. Schweitzer D. J. Letter from D. J. Schweitzer to Mr. Morris C. Troper, Subject: Report – Munkach Czecho-Slovakia. American Joint Distribution Committee, European Executive Offices, Paris. 1922. URL: <https://bit.ly/4dwzWJ0>.
10. Державний архів Закарпатської обл., Ф. 26. Реферат землеробства Підкарпатської Русі, м. Ужгород (Referat zemědělství Podkarpatské Rusi v Užhorodě, Užhorod), 1919–1938 pp. Оп. 3. Спр. 540. Арк. 2–5.

References

1. Wein, M. (2015). History of the Jews in the Bohemian lands. Brill.
2. Čapková, K., Kieval, Hillel J. (2021). Prague and Beyond: Jews in the Bohemian Lands, Philadelphia.
3. Jelinek, A. Y. (2007). The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948. NY.
4. Lichtenstein, T. (2016). Zionists in Interwar Czechoslovakia: Minority Nationalism and the Politics of Belonging. Indiana University Press.
5. Veselá, J. (2008) Malostranské reálné gymnázium v letech 1865-1891. Diplomová práce, vedoucí Hlavačka, Milan, Univerzita Karlova [in Czech].
6. Magocsi P.-R., Petrovsky-Shtern Y. (2016) Jews and Ukrainians: A Millennium of Co-Existence. Toronto.
7. Beskid, K. M. (1929). Marmaroš. Užhorod [in Czech].
8. State Archives of Zakarpattia Region. Fund 16. Mukachivske zhupanske upravlinnia m. Mukachevo Pidkarpatskoi Rusi (Župánský úřad v Mukačevě, Mukačevo), 1926–1928. Inv. 4. File 1277 [in Czech].
9. Schweitzer, D. J. (1922). Letter from D. J. Schweitzer to Mr. Morris C. Troper, Subject: Report – Munkach Czecho-Slovakia. American Joint Distribution Committee, European Executive Offices. Paris. Retrieved from: <https://bit.ly/4dwzWJ0>.
10. State Archives of Zakarpattia Region. Fund 26. Referat zemlerobstva Pidkarpatskoi Rusi, m. Užhorod (Referat zemědělství Podkarpatské Rusi v Užhorodě, Užhorod), 1919–1938. Inv. 3. File 540 [in Czech].

Олена БАЧИНСЬКА

доктор історичних наук, професор кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, м. Одеса, Україна
e-mail: Olena_an@ukr.net

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Станіслав КОВАЛЬСЬКИЙ

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики її навчання ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса, Україна
e-mail: kovalskyi.sv@pdpu.edu.ua

Особливості здобуття початкової освіти в козацьких станицях Буджака у ХІХ ст.

Анотація. Метою статті є дослідження особливостей здобування початкової освіти у козацьких станицях Буджака у ХІХ ст. **Наукова новизна** дослідження полягає у тому, що вперше запропонована комплексна оцінка можливостей отримати початкову освіту учнями в козацьких станицях у ХІХ ст. **Оригінальність дослідження** визначена дослідженням окремої важливої соціальної групи населення – козацтво, яка була відокремлена від інших жителів регіону. **Висновки.** Під час дослідження опрацьовані матеріали Комунальної установи «Ізмаїльський архів» та Державного архіву Одеської області, які вперше введені до наукового обігу. Зазначені архівні документи та опубліковані статистичні матеріали дали можливість показати особливості та загальні тенденції здобуття початкової освіти учнів в козацьких станицях Дунайського війська; порівняти їх стан освіти з школами сусідніх населених пунктів. З'ясовано, що лише найбільші за чисельністю станиці мали можливість утримувати школи. Школи відкривали за ініціативи військового керівництва та парафіяльного духовенства. Останні часто ставали учителями в таких школах. Поява в керівництві отамана І. Гангардта мала наслідком відкриття багатьох нових перспектив навчання в повітовому училищі. Визначено, що особливостями навчання було впровадження військовим керівництвом спеціальних навчальних предметів, що були пов'язані з військовою справою. Специфікою навчання стало те, що відбування військової служби батьками, вимагало залучення дітей до господарських робіт. В свою чергу це відволікало їх від навчання. Крім цього, характерною особливістю рисою навчання була російська мова через урядову політику, військову імперську службу та наявність різних етнічних груп, які служили в козацькому війську. Важливим та особливим аспектом навчання, а одночасно і стимулом до знань, була можливість стати писарем або канцеляристом у Військовому правлінні козацького війська. Найбільш здібні учні могли вступити у військові заклади освіти у губернських центрах імперії. Незважаючи на те, що освіта мала імперський військовий характер та регулу, навчання давало можливість отримати початкові знання з граматики, математики, читання.

Ключові слова: урядова політика, початкова освіта, духовенство, училища, учні, козацтво, військове керівництво, Буджак.

Olena BACHYNSKA

DSc (History), Professor Department of History of Ukraine and special historical disciplines Odesa I. I. Mechnikov National University, Odesa, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>, e-mail: Olena_an@ukr.net

Stanislav KOVALSKYI

PhD in History, Associate Professor, Head of the Department of World History and Methods of Teaching South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odesa, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2958-4797>, e-mail: kovalskyi.sv@pdpu.edu.ua

PECULIARITIES OF OBTAINING PRIMARY EDUCATION IN THE COSSACK VILLAGES OF BUDZHAK IN THE 19TH CENTURY

Abstract. The purpose of the article is to study the features of obtaining primary education in the Cossack villages of Budzhak in the 19th century. The **scientific novelty** of the study is that for the first time a comprehensive assessment of the opportunities for students to receive primary education in Cossack villages in the 19th century has been proposed. The **originality** of the study is determined by the study of a separate important social group of the population - the Cossacks, which were separated from other residents of the region. **Conclusions.** During the study, materials from the Municipal Institution «Izmail Archive» and State Archives of Odesa region were processed, which were first introduced into scientific circulation. The specified archival documents and published statistical materials made it possible to show the features and general trends in obtaining primary education of school students in Cossack villages of Danube army; to compare their state of education with schools in neighboring settlements. It was found that only the largest villages in terms of population had the opportunity to maintain schools. Schools were opened on the initiative of the military leadership and parish clergy. The latter often became teachers in such schools. The appearance of Ataman I. Gangardt in the leadership resulted in the

opening of many new prospects for education in the county school. It was determined that the peculiarities of education were the introduction by the military leadership of special educational subjects that were related to military affairs. The specificity of education was that military service by parents required children to be involved in household work. In turn, this distracted them from education. In addition, a characteristic special feature of education was the Russian language due to government policy, imperial military service and the presence of various ethnic groups serving in the Cossack army. An important and special aspect of education, and at the same time an incentive for knowledge, was the opportunity to become a clerk or clerk in the Military Board of the Cossack army. The most capable students could enter military educational institutions in the provincial centers of the empire. Despite the fact that education had an imperial military character and regulations, education provided an opportunity to obtain initial knowledge in grammar, mathematics, and reading.

Key words: government policy, primary education, clergy, schools, schools students, Cossacks, military leadership, Budzhak.

Постановка проблеми. Володіння законами і правилами спілкування, а також здатність застосовувати їх для висловлювання своїх думок як усно, так і письмово, є ключовим навиком для кожної людини. Це одне з головних умов як у повсякденному житті, так і в професійній діяльності, адже саме завдяки цьому формується набір компетенцій та знань, необхідних для успішної роботи. Поняття грамотності змінювалося з огляду на різні етапи політичного, економічного та культурного розвитку суспільства. У XIX ст. розуміння необхідного «грамотного» суспільства кардинально відрізнялось від сучасного. У різних соціальних груп можливість отримувати, хоча б початкову освіту була різною. У сільській місцевості спочатку початкову освіту надавали церковнопарафіяльні школи або в другій половині до них долучились земські школи. Особливою групою населення в цей період були військові іррегулярні контингенти, які оселялись в губерніях, і серед них козацькі війська. Одним з таких козацьких формувань на території сучасної України стало Дунайське козацьке військо, створене у 1828 р. в межах Аккерманського повіту південної Бессарабії або Буджака. Якщо формування та розвиток церковнопарафіяльних шкіл, земської освіти та народних училищ в регіоні привертало увагу дослідників, то початкова освіта в козацьких станицях залишилася поза їхніх інтересів. Між цим це є важливим аспектом освітнього процесу XIX ст., що мала свої специфічні риси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість досліджень формуванню освітніх закладів у козацьких станицях пов'язана з історією самого Дунайського козацького війська та його населення. Тому серед тих хто фрагментарно, але висвітлював питання освітнього процесу були у XIX ст. – парафіяльне духовенство – священник О. Бур'янов [1], наказний отаман війська І. Гангардт [2], поряд з тим існували узагальнюючі праці з історії освітніх процесів в усій Бессарабській області або, іноземних колоністів – О. Защук, О. Єгунів, С. Богословский, С. Бандаков [3–6]; у XX ст. ситуація майже не змінилась, тобто частина наукових праць була присвячена формуванню козацьких підрозділів, а частина особливостям освіти в населених пунктах іноземних колоністів. Серед цих праць можна назвати публікації А. Бачинського, монографія та дисертація О. Бачинської, К. Челак [7–9].

Метою статті є дослідження особливостей здобування початкової освіти у козацьких станицях Буджака у XIX ст. Для досягнення мети були залучені архівні матеріали з Комунальної установи «Ізмаїльський архів», зокрема, ф. 755 «Новоросійське козацьке військо. 1828–1869 рр.» та Державного архіву Одеської області, ф. 1 «Управління новоросійського та бессарабського генерал-губернатора».

Виклад основного матеріалу. Створення Дунайського (Новоросійського) козацького війська відбувалось під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. з військових категорій населення – задунайських запорожців, усть-дунайських, чорноморських козаків, волонтерів з молдован, волохів, греків, албанців та інших. Пізніше до них приєднали відставних нижніх чинів з росіян, польських шляхтичів та коронних циган Бессарабії. Військо відразу було багатоетнічним, але більшість складала українські козаки. Станиць війська було 10: Акмангіт (тепер – Білолісся), Старокозаче, Волонтирівка, Миколаївка-Новоросійська (тепер – Байрамча), Миколаївка, Фараонівка, Каїри, Михайлівка, Ново-Троїцька, Петрівка (тепер Одеської області України та Штефан-Воде Республіки Молдова). Але не всі вони мали початкові школи.

Першу школу станиці Акмангіт відкрили в 1835 р. У ній викладали російську мову, закон Божий, основи арифметики та науки, які відповідали військовому званню. Тоді в школі навчалися 22 хлопці, а першими вчителями стали зауряд-хорунжий М. Недзельський і священник місцевої церкви. Школа фінансувалася за рахунок громадських коштів станиці. Підручники були надані графом М. С. Воронцовим і полковником Зверевим, серед яких були абетки з російської та слов'янської граматики, коротка географія й історія. Вже в 1836 р. випускники цієї школи почали працювати писарями у полках та Канцелярії війська [11, спр. 18, арк. 30–50]. Рік потому наказний отаман Станіслав Василевський отримав дозвіл від новоросійського та бессарабського генерал-

губернатора на направлення до Київського військового шпиталю п'яти найкращих учнів Акмангітської школи віком від 15 до 17 років. Навчання тривало чотири роки і було спрямоване на опанування основ «фельдшерського мистецтва» [12, арк. 2–11]. У цей же період отаман активно впроваджував російську мову серед військових, яка використовувалася козаками під час служби. Отаман С. Василевський запросив священника О. Оранського з Володимирської губернії до найрізноманітнішої за національним складом станиці Волонтирівки, щоб той заснував школу для козацьких дітей «на виключно російському діалекті» [1, с. 679]. Це дійсно було дуже важливим. За свідченням одного з викладачів Кишинівської духовної семінарії Василя Курдинського значний вплив на парафіян мала мова священника. На його думку, священник – молдованин, який десятки років пропрацював в українському селі «не навчався говорити українською, але парафія його, яка говорить українською, навчалася молдавській мові й навіть діти часто забувають малоросійську мову власних батьків» [10]. Звісно, що це можна застосувати і до початкової школи.

У 1838 р. було також відкрито школу в станиці Волонтирівка, а невдовзі й у станиці Старокозачій. До 1840 р. в цих трьох початкових школах навчалася вже 120 учнів, в усіх станицях війська [1, № 16, с. 914; 11, спр. 39, арк. 93–93 зв.].

Так само як і в парафіяльних школах навколишніх сіл в станичних школах, отримували освіту як хлопчики, так і дівчатка. Їх фінансування здійснювалося за рахунок коштів козацької громади. У таких школах викладали Закон Божий, церковний спів, читання, письмо та основи арифметики. Викладачами зазвичай ставали місцеві священники або найбільш освічені жителі станиць.

Відповідно до положення 1844 р. при Військовому правлінні, було засновано Військове училище в станиці Волонтирівка. Фінансування навчального закладу здійснювалося коштом станиці та внесками військових чиновників, чиї діти навчалися в цьому училищі. Приймати туди могли лише дітей офіцерів та козаків віком від 10 до 16 років. Точна кількість учнів не була обмеженою. Програма навчання включала предмети, аналогічні тим, які викладалися в школах того часу. Саме Військове училище відкрили лише через 17 років після його заснування, але ще до цього в Дунайському війську було організовано станичні школи у п'яти станицях: Михайлівці, Ново-Троїцькій, Миколаївці, Фараонівці та Каїрах. Отже, до 1844 р. у восьми школах навчалися 270 дітей [8, с. 183]. Однак через декілька років Військове правління залишило школи лише в трьох станицях – Акмангіт, Старокозачій, Волонтирівці через неспроможність фінансувати їх в малонаселених станицях. У результаті кількість учнів скоротилась до 99 [8, с. 184].

Якість освіти у станичних школах залишалася низькою. У 1858 р. військовий інспектор зафіксував, що в станиці Волонтирівка навчальні успіхи учнів були невисокими через слабку підготовку та відсутність належної моральної підтримки з боку вчителя. Військове керівництво вживало заходів для покращення ситуації. Згідно з наказом новоросійського та бессарабського генерал-губернатора графа О. Строганова, Військове правління мало забезпечити, щоб усі діти станичників обов'язково відвідували школи, а звільнення від навчання допускалося лише для хлопців, чия допомога була справді необхідною на польових роботах їхніх батьків. Вчителів старалися заохочувати. Наприклад, вчитель Старокозачої школи, урядник Халута, отримав подяку від генерал-губернатора за свої зусилля та успіхи в навчанні дітей. Щорічно на заохочення учнів та вчителів із військових коштів виділялося 43 срібних карбованці [12, ф. 3, спр. 55, арк. 16, 24].

Ситуація з освітою в Дунайському війську почала поліпшуватись наприкінці 1850-х рр. Навчання в станичних школах обмежувалося загальноосвітніми предметами, які не забезпечували можливість отримання вищої освіти. Батьки, які прагнули надати дітям більш якісне навчання, відправляли їх до казенних або приватних навчальних закладів Бессарабської області. Однак багато офіцерів через фінансові труднощі не могли дозволити собі утримувати дітей далеко від місця служби. Внаслідок цього військове керівництво домоглося виділення шести місць для Дунайського війська у московських кадетських корпусах, що стало значним кроком у вирішенні освітніх проблем.

Проте цього також виявилось недостатньо. Через поганий стан і недостатню організацію шкіл виникла необхідність покращити навчальну систему в війську. Програма для учнів, затверджена в Положенні про Дунайське військо 1844 р., була застарілою та не відповідала актуальним вимогам часу. Наказний отаман війська Іван Гангардт з'ясував, що програма, яка використовувалася у військовому училищі, в інших козацьких військах застосовувалася лише як матеріал для викладання в парафіяльних школах. Згодом, за вказівкою Попечителя Одеського навчального округу, Іван Гангардт підготував проект нової програми для військового та станичних училищ. У цьому проекті передбачалося створення військового училища для дітей офіцерів, а

також найздібніших дітей нижніх чинів, розрахованого на 100 учнів. Навчальний заклад мав складатися з трьох класів, в яких пропонувалося викладати такі дисципліни: закон Божий, російську мову, арифметику, геометрію, географію, основи загальної та російської історії; проводити заняття з чистописання, креслення та малювання. У позаурочний час планувалися заняття з гімнастики, верхової їзди, плавання, стрільби по мішені та участь у навчаннях піхотних і кавалерійських підрозділів. Програма була узгоджена із навчальним планом Акерманського повітового училища. До вступу приймалися хлопці віком від 8 до 13 років. Навчальний процес тривав упродовж усього року, а канікули були передбачені з 25 червня до 1 серпня. Найздібніші випускники після завершення навчання могли бути зараховані до вищих військових та цивільних навчальних закладів за державний кошт.

Для забезпечення початкової освіти дітей у станицях Байрамча (на той час – Миколаївка-Новоросійська), Волонтирівка, Акмангіт і Старокозаче створювалися однокласні парафіяльні училища на основі місцевих шкіл. Їх фінансування здійснювалося за рахунок станиць і хуторів. В таких закладах навчалися хлопчики з 8 років і дівчатка віком до 11 років. Учням викладали навички читання й письма, арифметику, а також правила військової справи, необхідної для подальшої служби у козацькому війську. Термін навчання становив щонайменше 7 місяців. У питаннях, які не були чітко визначені в проєкті, військове училище та станичні училища керувалися існуючими положеннями: перше підпорядковувалось правилам повітових училищ, а останні – парафіяльних. Проєкт Івана Євстафійовича Гангардта був затверджений, і вже в 1861 р. у зазначених станицях відкрили 4 парафіяльні училища, а також військове училище в місті Акерман, щоб уникнути затримки у його будівництві в станиці Миколаївці-Новоросійській (тепер – Байрамча) [5, с. 171–173, 198–204].

Військове училище було розташоване в приватному будинку, і за даними перепису 1862 р. в ньому навчалися 37 учнів. З метою зручності студенти цього закладу відвідували заняття і в повітовому училищі, і навпаки. Викладацький склад у двох училищах залишався однаковим. Під час інспекції 1863 р. представник Одеського навчального округу, таємний радник Постельс, звернув особливу увагу на бібліотеку військового училища, яка справила на нього сильне враження. Цю унікальну колекцію книг та навчальних посібників привіз із-за кордону генерал-майор Іван Гангардт. У бібліотеці зберігалися глобуси, астрономічні, географічні й топонімічні карти, геометричні моделі, картини з анатомії, ботаніки, зоології, моделі для малювання та креслення, історичні ілюстрації, а також обладнання, як-от мікроскопи, барометри й електричний телеграф. Книжкова колекція включала найкращу на той час навчальну літературу, енциклопедії та періодичні видання російською й французькою мовами, які замовлялися місцевою громадою й залишалися в училищі. Бібліотекою та навчальними посібниками могли користуватися як учні повітового училища, так і жителі міста. У додатковий час для розвитку практичних навичок були облаштовані теслярні, токарні й друкарські верстати, а також літографічне обладнання для палітурних робіт. Учні займалися фізичною активністю, зокрема гімнастикою та фехтуванням. Генерал-майор Гангардт пропонував ідею об'єднання двох училищ із подальшим перетворенням їх на прогімназію [2; 4, с. 43–44].

Проте цього не відбулося. Починаючи з 1864 р., через фінансові труднощі та нездатність батьків забезпечити виховання дітей на відстані, Військове училище було перенесено до станиці Миколаївки-Новоросійської. Це переміщення дозволило збільшити кількість учнів та позбавити козаків необхідності сплачувати податок на утримання закладу. У 1865–1866 рр. в училищі працювали чотири викладачі, а навчалось 34 учні. Завідуючим училищем був призначений титулярний радник П. Гапонов, який викладав російську мову, історію та малювання. Математику викладав М. Марченко; географію та чистописання – колезький регістратор Г. Победа; закон Божий – священник В. Завойчинський. Викладання предметів військового мистецтва та креслення здійснювали чиновники із Військового правління [13].

У станичних парафіяльних училищах, що діяли при станичних правліннях, у 1862 р. навчалось 162 учні, з яких 154 були хлопці та лише 8 – дівчата. Посаду вчителя в станиці Волонтирівка з 1864 р. обіймав Г. Обуховський. Варто зазначити, що він походив із козацької родини, здобував освіту у Військовому училищі й після його закінчення успішно склав іспит для вступу до Кишинівської гімназії [4, с. 40; 11, спр. 193, арк. 38–39].

Проте рівень освіти в станицях залишався далеким від задовільного. Як зазначав священник О. Бур'янов, серед жителів станиці Волонтирівка «є чимало грамотних, але тих, які розуміли б те, що їм кажуть про віру та мораль мало, вони складають лише 1/7 частину всього населення. Все це через те, що батьки до потреб школи і шкільних занять дітей своїх... завжди були байдужими

і нечутливими» [1, с. 675]. Для порівняння про схоже ставлення писав протоієрей церкви села Плахтіївка С. Бандаков. У парафіяльній школі цього села, де навчалося від 30 до 100 дітей, викладання закону Божого та церковного співу було довірено священику Дончині, тоді як читання, письмо та арифметика велися вчителем Хотинського повітового училища Федотом Галищуком. Саме завдяки старанням останнього, його бездоганній поведінці та наполегливій роботі, місцеві жителі почали прихильно ставитися до школи. Незважаючи на скромні успіхи учнів, батьки залишалися дуже задоволеними і навіть почали із гордістю про це розповідати [2, с. 382]. Проте дітей та їхніх батьків, які розуміли важливість освіти, було мало, тому на постійній основі школу відвідували лише 12–17 учнів. Влітку навчання ускладнювали польові роботи, а взимку – нестача теплового одягу та взуття. В той час в школах іноземних колоністів намагались вирішити це питання. Щоб підтримати освітній процес, швейцарське товариство Шабо знайшло креативний спосіб допомоги: вони почали шити і продавати фартухи та сукні, а зароблені кошти передавати вчителю. Метою було забезпечення найменш забезпечених учнів необхідним одягом та взуттям для участі в навчанні [6, с. 229].

У першій половині 1860-х рр на території всього Аккерманського повіту (включно з козацькими станицями) функціонувало 36 сільських шкіл, підпорядкованих міністерству державного майна, а також 69 парафіяльних шкіл духовного відомства. У них працювали близько сотні вчителів, а загальна кількість учнів складала близько трьох тисяч хлопчиків і 400 дівчат. Попри ці показники, стан освіти не можна назвати задовільним, хоча в статистичних даних Аккерманський повіт був відзначений як один із найкращих [4, с. 38–42].

Станом на 1869 р., коли відбулася ліквідація козацького війська, в його училищах і школах навчалося 211 учнів та працювало 11 викладачів. Крім того, ще 9 учнів здобували освіту у вищих навчальних закладах. Зокрема, у Київській Володимирській військовій гімназії та Полтавській військовій гімназії навчання відбувалося за кошти війська, а в Кишинівському притулку духовних дівчиць – за власні кошти студентів. Деякі з них також навчалися у таких установах як Одеський інститут благородних дівчиць і Одеське училище глухонімих за державний кошт [11, спр. 196, арк. 320 зв.; спр. 201, арк. 179; спр. 226, арк. 39].

Після ліквідації війська училище було передано у відання Міністерства народної освіти, а станичні училища – місцевим керівникам початкових народних шкіл. Уже в 1871 р. в Миколаївці-Новоросійській на основі військового та станичного училищ відкрили вчительську семінарію та двокласне училище. В інших станицях продовжили функціонувати народні школи [14, с. 465]. Тоді ж перепис населення Російської імперії 1897 р. засвідчив один із найкращих рівнів освіти в Аккермані та Аккерманському повіті. Грамотними серед жителів Аккермана виявилися 30,7%, а серед населення всього повіту – 25% [підрахунки авторів: 15].

Висновки. На основі нових архівних матеріалів було визначено особливості й загальні тенденції отримання початкової освіти учнями в козацьких станицях, а також порівняти їхню освітню ситуацію з школами сусідніх населених пунктів. З'ясувалося, що тільки найбільші станиці Дунайського козацького війська мали можливість утримувати школи. Школи відкривали з ініціативи військового керівництва та парафіяльного духовенства, які часто самі ставали вчителями. Прихід до керівництва отамана І. Гангардта сприяв відкриттю нових перспектив для навчання в повітовому училищі. Особливостями навчання було включення військовим керівництвом спеціальних предметів, пов'язаних із військовою справою, наприклад фехтування, їзда верхи тощо. Ще однією специфікою було те, що служба батьків у війську змушувала дітей допомагати у господарських справах, що відволікало їх від навчання. Окремою характерною рисою навчання стало опанування російської мови через урядову політику, військову імперську службу та наявність різних етнічних груп у козацькому війську. Важливим аспектом навчання був шанс стати писарем або канцеляристом у Військовому правлінні козацького війська, який одночасно слугував стимулом до знань. Найздібніші учні мали можливість вступати до військових закладів освіти в губернських центрах імперії. Незважаючи на імперський військовий характер та службову регулу, навчання надавало можливість отримати базові знання з граматики, математики та читання.

Список літератури

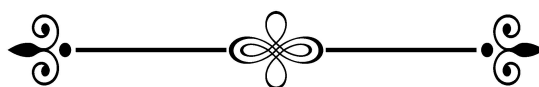
1. Бурьянов А. Историко-статистическое описание церкви и прихода селения Волонтировка, бывшей казачьей станицы Аккерманского уезда. *Кишиневские епархиальные ведомости*. 1877. № 16. С. 670–691.
2. Гангардт И. Е., Губкин В. В. Новороссийское казачье войско в 1861 и 1862 гг. Сборник Бессарабского областного статистического комитета. Кишинев, 1864. Т. 1. С. 87–89.

3. Бандаков С. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Плахтеевка Аккерманского уезда. *Кишиневские епархиальные ведомости*. 1875. № 9. С. 375–382.
4. Егунов А. И. Число учащихся в учебных заведениях Бессарабии. *Записки Бессарабского областного статистического комитета*. Кишинев, 1864. Т. 1. С. 43–44.
5. Зашук А. Военное обозрение Бессарабской области. Санкт-Петербург, 1863. Ч. 2. 260 с.
6. Богословский С. Опыт историко-статистического описания церкви и прихода Шабо Аккерманского уезда. *Кишиневские епархиальные ведомости*. 1873. № 3. С. 220–231.
7. Бачинський А. Д. Центральне болгарське училище в Комраті, 1868. *З історії південних та західних слов'ян*. Одеса, 1962. С. 135–147 (Праці ОДУ ім. І. І. Мечникова. Т. 152. Серія історичних наук. Вип. 9).
8. Бачинська О. Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. 1828–1868 рр. Одеса, 1998. 232 с.
9. Челак Е. И. Училищно дело и культурен живот на бггарските преселници в Бесарабия (1856–1878): автореф. канд. на ист. науки. София, 1996. 16 с.
10. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. ІР. Ф. V. Одеське товариство історії та старожитностей. Спр. 800. Народні легенди у Бессарабії [на бібліїні теми, зібрані викладачем Кишинівської духовної семінарії Василем Курдинським. XIX ст.] Рукопис. Оригінал. 56 с.
11. Комунальна установа «Змаїльський архів». Ф. 755. Новоросійське козацьке військо. 1828–1869 рр. Оп. 1. Спр. 18. Справа про відкриття училища для дітей в ст. Акмангіт. 170 арк.
12. Державний архів Одеської області. Ф. 1. Управління новоросійського та бессарабського генерал-губернатора. Оп. 218 (1837). Спр. 3. Статистичні та інші відомості про Дунайське й Азовське війська. 151 арк.
13. Новоросійський календарь на 1867 г. Одеса, 1866. С. 82–83; на 1869 г. Одеса, 1868. С. 109–111.
14. Открытие Байрамчешкой учительской семинарии. *Кишиневские епархиальные ведомости*. 1873. № 11. С. 465.
15. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г.: Бессарабская губерния. Санкт-Петербург, 1905.

References

1. Bur'yanov, A. (1877). Historical and statistical description of the church and parish of the village of Volontirovka, a former Cossack village of Akkerman district. *Kishinevskiyе еparkhialnye vedomosti [Chisinau diocesan gazette]*, 16, 670–691. Chisinau [in Russian].
2. Gangardt, I., Gubkin, V. (1864). Novorossiysk Cossack army in 1861 and 1862. *Zapiski Bessarabskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta [Notes of the Bessarabian regional statistical committee]*, 1, 87–89. Chisinau [in Russian].
3. Bandakov, S. (1875). Historical and statistical description of the church and parish of the village of Plakhteyevka, Akkerman district. *Kishinevskiyе еparkhialnye vedomosti [Chisinau diocesan gazette]*, 9, 375–382. Chisinau [in Russian].
4. Egunov, A. (1864). The Number of Students and Pupils in Educational Institutions of Bessarabia. *Zapiski Bessarabskogo oblastnogo statisticheskogo komiteta [Notes of the Bessarabian regional statistical committee]*, 1, 43–44. Chisinau [in Russian].
5. Zashchuk, A. (1863). Military Review of the Bessarabian Region. P. 2. St. Petersburg [in Russian].
6. Bogoslovsky, S. (1873). An Attempt at a Historical and Statistical Description of the Church and Parish of Shabo, Akkerman District. *Kishinevskiyе еparkhialnye vedomosti [Chisinau diocesan gazette]*, 3, 220–231. Chisinau [in Russian].
7. Bachynskyi, A. (1962). Central Bulgarian College in Comrat, 1868. *From the History of Eastern and Eastern Slavic Countries*. 135–147 (Practice Odesa I. I. Mechnikov State University. T.152. Series of historical sciences. Vol. 9). Odesa. [in Ukrainian].
8. Bachynska, O. (1998). Danube (Novorossiysk) Cossack Army. 1828–1868 pp. Odesa. [in Ukrainian].
9. Chelak, E. (1996). Educational work and cultural life on the bgarskite of the settlers in Bessarabia (1856 – 1878): abstract dissertation of PhD (History). Sofia. [in Bulgarian].
10. National Library of Ukraine. Fund V. Odesa Partnership of History and Old Life. File 800. Folk legends in Bessarabia [in the Bible, collected by Vasyl Kurdinsky, the leader of the Chisinau Theological Seminary. XIX century] Manuscript. Original [in Russian].
11. Municipal Institution «Zmail Archives». Fund 755. Novorossiysk Cossack Army. 1828–1869. Inv. 1. File 18. The case of opening a school for children in the village of Akmangit [in Russian].
12. State Archives of the Odesa Region. Fund 1. Office of Novorossiysk and Bessarabian Governor-General. Inv. 218 (1837). File 3. Statistical and other information about the Danube and Azov armies [in Russian].
13. (1866 & 1868). Novorossiysk Calendar for 1867. Odessa, 82–83 & for 1869. Odessa, 109–111 [in Russian].
14. Opening of the Bayramchesky Teachers' Seminary (1873). *Kishinevskiyе еparkhialnye vedomosti [Chisinau diocesan gazette]*, 11, 565. Chisinau [in Russian].
15. (1905). First General Census of the Russian Empire. 1897: Bessarabian Province. St. Petersburg [in Russian].

(Надійшла до редакції / Received: 10.04.2026; Схвалено до друку / Accepted: 14.04.2026; Публікація / Published: 28.04.2026)

MEMORY STUDIES

УДК 94(477)37.035.6:930.1
DOI: 10.31651/2076-5908-2026-1-105-111

Юрій ПРИСЯЖНЮК

доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Володимир ШВЕЦЬ

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: shvec_vova_1990@vu.cdu.edu.ua

Марія НАЙДАН

здобувачка вищої освіти 4 курсу Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: meri31718@gmail.com

Сучасне козацьке виховання крізь призму «вимог» національної ідеї та історіографії *

Анотація. Метою статті є дослідити проблему доцільності й шляхів впровадження козацького виховання в українському освітньому просторі з огляду на підвищену в сучасних історичних умовах безпекову затребуваність та вимоги історіографії. **Наукова новизна.** Козацьке виховання є самотнім українським явищем, що сформувалося в процесі тривалої історичної еволюції. Для багатьох поколінь українців своєрідним орієнтиром тут слугували загальноприйняті норми моралі, мова, фольклор, звичаї, традиції тощо. В сучасних історичних умовах, коли злободенними стали запити на підвищення національної безпеки, спротив російським агресорам, на думку авторів, потрібне якісно інше обґрунтування й забезпечення виховного процесу. Він має базуватися на засадах права, продуктивної інтелектуальної діяльності, консолідації суспільства навколо духовних та національних цінностей, забезпечення суверенітету, захисту територіальної цілісності (соборності) держави. Щодо історіографії, то вона покликана більш ефективно слугувати науковою основою виховання національної свідомості, громадянської позиції юнаків і дівчат, також критично-пізнавальному тлумаченню історичних подій, у такий спосіб протидіяти шкідливим маніпуляціям та спекуляціям. **Висновки.** На відміну від усталеного погляду, що козацтво безповоротно зникає при переході від ранньомодерної епохи до модерної, автори схильні стверджувати контрверсійну думку. Сьогодні, під тиском екзистенційної загрози ззовні, зокрема російського вторгнення, що спрямоване на тотальне нищення українства, козацька модель мілітарної культури й громадського самоврядування спроможна демонструвати свою живучість та ефективність. Громадський рух під козацькими прапорами зосереджений переважно на збереженні історичної пам'яті, підтримці оборонних ініціатив, волонтерстві. У «мирні періоди», як не дивно, ситуації властиво погіршуватися – ідеологічні орієнтири розвитку козацького руху, до яких належать національна ідея та історіографія, відчутно втрачають свою привабливість. Загалом цей рух лишається далеким до реалізації свого справжнього потенціалу, а козацьке виховання потребує вирішення таких нагальних питань як оптимізація, легітимація, масштабування, краща іміджевої привабливості.

Ключові слова: історична пам'ять, молодь, студенти, учні, громадські організації, громадський козацький рух, козацька педагогіка, патріотизм.

* Статтю підготовлено згідно з держбюджетною темою «Національний та імперський пантеони героїв як фрейми цивілізаційного розлому в умовах російсько-української війни» (номер державної реєстрації 0126U000199).

Yuriy PRYSIAZHNIUK

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of the Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>, e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Volodymyr SHVETS

Candidate of Historical Sciences, senior lecturer of the Department of Archaeology and Special Branches of
Historical Science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2524-3509>, e-mail: shvec_vova_1990@vu.edu.edu.ua

Maria NAYDAN

Student of 4th year of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4379-1999>, e-mail: meri31718@gmail.com

**MODERN COSSACK EDUCATION THROUGH THE PRISM OF
THE «REQUIREMENTS» OF THE NATIONAL IDEA AND HISTORIOGRAPHY**

Abstract. *The purpose of this article is to examine the relevance and possible ways of implementing Cossack education in the Ukrainian educational system, taking into account the increased security challenges of contemporary historical conditions and the requirements of historiography. **Scientific novelty.** Cossack education is an original Ukrainian phenomenon formed through a long process of historical development. For many generations of Ukrainians, commonly accepted moral norms, language, folklore, customs, and traditions served as important reference points. In today's historical context, when national security and resistance to Russian aggression have become especially urgent, the authors argue that the educational process requires a new and stronger conceptual foundation. It should be based on the rule of law, productive intellectual activity, the consolidation of society around spiritual and national values, the protection of sovereignty, and the safeguarding of the territorial integrity (sobornist) of the state. Historiography, in turn, should serve more effectively as a scientific basis for shaping national consciousness and civic responsibility among young people. It should also promote the critical interpretation of historical events and counteract manipulation and distortion. **Conclusions.** Contrary to the widespread view that the Cossacks disappeared with the transition from the early modern to the modern era, the authors propose an alternative perspective. Under the pressure of an external existential threat, particularly Russian aggression aimed at the destruction of Ukrainian identity, the Cossack model of military culture and civic self-governance demonstrates resilience and practical relevance. The civic movement operating under Cossack symbols is primarily focused on preserving historical memory, supporting defense initiatives, and volunteering. Paradoxically, during «peaceful periods», its development tends to weaken: the national idea and historiography as ideological foundations lose part of their influence. Overall, the movement has not yet realized its full potential. Cossack education therefore requires further development, including optimization, legitimation, scaling, and improved public image.*

Keywords: *historical memory, youth, students, pupils, civic organizations, civic Cossack movement, Cossack pedagogy, patriotism.*

Постановка проблеми. Україна як етнонаціональна спільнота та держава переживає найважчі часи своєї новітньої доби. Повномасштабна й безкомпромісна агресія («до останнього українця») з боку росії, за допомогою якої політичні лідери, широкі кола громадськості та все «вірнопіддане» кремлю населення намагаються реалізувати проєкт відродження імперії, «внесла» до порядку денного питання збереження української історії, культури, національної ідентичності та державності, фізичного винищення їхніх носіїв. Екзистенційні виклики, що постали перед українською спільнотою, набули перманентного характеру, очевидно, що деякі з них не зникнуть і після припинення конвенційної війни.

Окреслена проблема потребує ґрунтовного аналізу. Річ у тім, що військове вторгнення північно-східного сусіда, з метою провести в Україні тотальну «зачистку» всього українського, вийшло за межі збройної боротьби. Так чи інакше воно торкнулося різних сфер життя, причому недооцінка цього факту апіорі позначається для української сторони ще більшими втратами. Особливе місце в цьому довготривалому та доленосному протистоянні належить освіті, зокрема й щодо вирішення принципово нових завдань, які постають у галузі виховання підростаючих поколінь. За нинішнього воєнного стану та з огляду на прийдешню гібридну війну, а за умов збереження російської неоімперії вона є неминучою, зусилля, спрямовані на вдосконалення системного підходу до національно-патріотичного (козацького) виховання, є не просто виправданими, а вкрай необхідними. Вочевидь, що такий виклик спонукає інтелектуальні та політичні еліти, кожного громадянина України до глибокого переосмислення стратегічних цілей власної життєвої траєкторії, що перебувають за межами буденності, пошуку «оновлених» відповідей на питання цінностей, сенсів, пріоритетів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографію проблеми дослідження репрезентують праці, в яких на основі тематичних студій (монографій) простежено різні аспекти комунікації науковців та освітян у царині історичних знань і виховання. Передусім, це розвідки й предметні полемічні нотатки Н. Яковенко, О. Удада, Л. Зашкільняка, О. Реєнта, Ф. Турченка,

Г. Касьянова, О. Лисенка, І. Гирича, С. Леп'явка, С. Плохія, В. Щербака, В. Брехуненка, В. Гриневича, В. Верстюка, М. Мудрого, Ю. Волошина, О. Карліної, О. Павлишина, А. Портнова, о. Ю. Мицика та ін. [1]. В останні десятиліття саме з їхньою участю тривала жвава дискусія про принциповий «розподіл сфер історії на дослідницьку й дидактичну» [2, с. 9]. Визнані громадськістю служителі Клію висловили й теоретично обґрунтували низку оригінальних ідей, продуктивних положень та висновків. Сукупно вони дають змогу максимально об'єктивно визначати реальну освітню користь козацького виховання, насамперед із ретроспективного погляду залучення в його орбіту наукових знань. Проте, цей процес є перманентним, що не дає дослідникам права зупинитися на досягнутому. Як справедливо підсумував В. Смолій, і дотепер «завдання віднайдення найбільш оптимальних шляхів і принципів імплантації наукового знання в навчальний формат» є спільним «для історичної науки й дидактики» [3, с. 10].

Що стосується козацького виховання як відносно вузького предмету наукових студій, то тут основна увага істориків сфокусована на «системі навчання та виховання минулого, а саме XV–XVIII ст.» [4; 5, с. 350 та ін.]. Зазвичай вони звертають увагу на класифікацію тогочасної освітньої системи (ступені та «мережу» навчальних закладів), виховні ідеали, а ще роль «степового» лицарського соціуму, його специфіку, героїку тощо. При цьому дослідники оперують до формування «шляхетних якостей, патріотизму, духовності, фізичного гартування», щоправда, часто-густо міфологізують їх [6]. Також проблеми сучасної козацької педагогіки нерідко висвітлені під назвами «національно-патріотичне виховання», «уроки козацької історії», «вшанування козацьких святинь», «козацьке фестиваліне мистецтво» тощо [7]. І лише в поодиноких працях ця проблематика показана як явище, що «обумовлене потребами часу», «повсякденним побутуванням» людей, їхніми «господарськими устремліннями» [8, с. 702].

Метою статті є дослідити проблему доцільності й шляхів впровадження козацького виховання в українському освітньому просторі, з огляду на підвищену в сучасних історичних умовах безпекову затребуваність та вимоги історіографії.

Виклад основного матеріалу. Аби своєчасно та гідно відповідати на «виклики долі», українська педагогічна думка має розвиватися за універсальною логікою й, що називається, на випередження. Одним із методологічних засад її затребувано-пришвидженої еволюції лишається алгоритм звернення до глибинних джерел патріотизму, моральної стійкості, оригінальної етнонаціональної ідентичності. Принагідно обминаючи концепти революційності, як такі, що неспроможні сприяти продукуванню позитивних відповідей, автори надають перевагу інноваційному розвитку традиційних ідей, тобто таких, що пройшли випробування часом. Окрім того, наш вибір зумовлений розумінням тієї обставини, що демократичний, високогуманний виховний процес як такий може ефективно здійснюватися лише на принципах елітності, гармонійності, послідовності. Отож, потужним напрямом розвитку в Україні варто визнати козацьку педагогіку – самотню «систему людинотворення», що формувалася століттями, безпосередньо відбивала та сприяла становленню самотнього національного характеру й світогляду українського народу [9, с. 7].

Сучасна – з рубежу 1980–90-х рр. – козацька педагогіка спирається на багатий фактологічний матеріал ранньомодерної та модерної історії. Вона черпає свої знання з творчої спадщини таких яскравих представників літератури як І. Котляревський, М. Гоголь, Т. Шевченко, П. Куліш, Марко Вовчок, М. Старицький; історії – М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Яворницький, В. Липинський; образотворчого мистецтва – І. Ріпин, С. Васильківський; музичного мистецтва – С. Гулак-Артемівський, М. Лисенко; а ще кобзарів (бандуристів, лірників) О. Вересая, А. Шута, І. Крюковського, Ф. Гриценка (Холодного) [10, с. 160]. Натомість доробок советської інтелігенції, яка також приділяла цій тематиці значну увагу, сьогодні не користується популярністю через її «відданість» взірцям соціалістичного реалізму та російської імперськості. Від дидактичних матеріалів, у тому числі тих, що побачили світ у період загальної кризи комуністичної системи, увагу відвертає не лише їхня українофобська спрямованість, а й той факт, що козацтво там згадано здебільшого мигцем. Так, у короткому нарисі, який вийшов друком під редакцією фахівців Академії наук Української РСР у 1981 р., народне повстання 1855 р., що ввійшло в історію під назвою «Київська козаччина», майже цілком позбавлене «лицарських характеристик». Констатує факт, що «десятки тисяч кріпаків оголосили себе вільними козаками», автори академічного видання цим і обмежили козацьку сутність масового людського спротиву існуючому на той час «новітньому рабству». Не зацікавила їх і популярна в народному повсякденні традиція поширення чуток, а саме, нібито, «поміщики приховали царський указ,

згідно з яким кріпаки одержували право записуватися в козаки» [10, с. 168]. Як же загалом советські історики проникалися козацькою ментальністю українського народу? Вони або не розуміли її зовсім, або навмисне не приділяли уваги тим ключовим особливостям, що їх тепер прийнято називати екзистенціальними глибинами етносу. Тобто люди прагнули до вільного життя, а прихильники марксистсько-ленінського вчення зводили всі ті бажання до наявності чи відсутності царської волі – указів «про звільнення від панщини», «запису в народне ополчення... для безпосередньої участі в бойових діях» тощо [10, с. 168].

Запропонована критична оцінка «козацько-виховної» історіографії підтверджується аналізом білоруської дидактичної літератури – вона напрочуд схожа з советською, сучасною російською, де українське козацтво ранньомодерної доби подане або як вияв феномену «безкінечної» класової боротьби, або своєрідної предтечі сумновідомого «возз'єднання» 1654 р.

Лишаючи осторонь такий мало конструктивний досвід, зосередимо увагу на дискусіях, що нещодавно мали місце в середовищі сучасних українських науковців і освітян. Річ, насамперед, у тім, що дидактична історія, на відміну від наукової, не зобов'язана жорстко дотримуватися сциентичних принципів та методів трактування минувшини. А отже, ці дві історії і можуть бути, і фактично є різними за змістом та призначенням. Власне тому, ставлячи перед собою конкретні виховні завдання, зокрема й національно-патріотичного спрямування, учителі покликані використовувати козацьку тематику у двох основних аспектах. По-перше, формувати, поширювати, стверджувати національно-орієнтовану історичну пам'ять про козацтво, безпосередню долучатися, що називається, до війн пам'яті. По-друге, в екстремальних умовах російської агресії, коли питання національної безпеки актуалізоване самим життям, тобто як ніколи загострене й поставлене в практичну площину збереження національної ідентичності та державної незалежності, давати принципово-безкомпромісну до погляду ворогів та пересічних обивателів «інтерпретацію козацької тематики», включно з її історичним блоком [1, с. 12]. Опозиційними до нього тут виступають не лише українофобські наративи країни-агресорки, а й доморощені зразки вульгаризованого тлумачення козацьких ідей, цінностей, традицій, ключовою ознакою яких – зразків – є «сповзання» до лівих (соціалістичних та ін.) пояснювальних доктрин. Виходить так: як тільки мова заходить про політичні спекуляції навколо ідеї соціальної справедливості, козацька педагогіка відразу потрапляє в кризову ситуацію. Учителю, крім того, треба бути готовому, що ці опоненти обов'язково тиснутимуть на нього емоційно, раз по раз демонструватимуть надуманий, але від того не менш радикальний та безкомпромісний максималізм.

Небезпеку цього ідеологічного, а ще більше психологічного протистояння не можна недооцінювати. Річ у тім, що виховний ефект козацького виховання значною мірою залежить відразу від кількох «суб'єктивних» чинників. Насамперед стану самого українського суспільства. Він може бути досить мінливим – від індиферентного до максимально затребуваного. При цьому в обох випадках ефект може послаблюватися або посилюватися на рівні колективному чи індивідуальному. У першому разі йдеться про межі та можливості функціонування окремих державних структур, громадських організацій, гуртів добровільних ініціатив тощо. Продуктивність запровадження козацької педагогіки залежить від цих обставин, а тому вихователь, педагог, керівник і загалом будь-яка людина, що публічно промовляє оголошення, вітання, пише звернення тощо, має розуміти: просто закликати, переконувати, умовляти учнів бути патріотами, «козаками» та «берегинями» безперспективно. Власне це було б схоже на наївне нав'язування вербальними засобами імперативу елітності. Жодний професійний педагог не стане цього робити без наявності відповідних настроїв та попиту на це в суспільстві, принаймні якійсь його частині. У другому випадку (індивідуальному) козацьке виховання може поставати результатом приватних ініціатив. Це нагадує приклади з педагогічної класики, коли освітню галузь вдосконалювали великі новатори своєї справи, подвижники. У різні історичні епохи такими «самовідданими трудівниками» на освітній ниві були добре відомі Григорій Сковорода, Ян Амос Коменський, Йоганн Генріх Песталоцці, Василь Сухомлинський, Олександр Захаренко. Не в останню чергу подвижниками козацького виховання були й деякі політики. С. Плохій справедливо вважає, що «помаранчевій владі», яка очолила Україну в грудні 2004 р., її лідеру В. Ющенку «особливо подобалася козацька історія» [4, с. 295]. Тож, не дивно, що «за день до... офіційної інавгурації Велика рада українського козацтва... обрала (його. – Авт.) почесним гетьманом України» [4, с. 295].

Що власне відбулося тими днями в Києві, де козацтво, як громадський рух, виступило своєрідним репрезентантом громадянського загалу України, який, своєю чергою, був налаштований на пріоритетність соціальної та політичної справедливості, проукраїнської національної

самовизначеності, на розвиток демократії. На наш погляд, ствердився такий собі самобутній варіант громадянського суспільства, що здивував не лише лідерів російської недоімперії, а й багато західних діячів. У контексті самого характеру тих подій це виглядало вповні затребувано й логічно, тому ніякої особливої критики попервах не викликало. Проблема була в іншому – конструктивний потенціал козацтва, як громадської сили, що протегувала «правильній владі», виявився обмеженим. Зі зміною політичної кон'юнктури, коли рейтинг «спільного» лідера почав падати, швидко з'ясувалося, що козацтво майже не має вагомих контраргументів. «Локальні» ж гетьмани, якими ряснів козацький рух, зі своєю історичною місією впоратися не змогли. Це спричинило нову хвилю кризових явищ, ознакою яких стало чи не цілковите повернення сучасного козацтва до нудної практики шанування явно застарілих традицій. Тих манер поведінки, які досить влучно описала Ліна Костенко: «Перед лицем грізних подій українське козацтво зібралось на Велику Раду. Побалакали, поспівали, помолилися в церкві і зварили куліш» [11, с. 29]. Принагідно нагадаємо, що, відповідно до статуту, «Українське козацтво не повинне служити жодній політичній партії, а працювати на благо й добро Українського народу» [7, с. 5].

Загалом козацька педагогіка, як і дидактична історія, виконує місію носія змістовної складової, тобто є потужним інформативним джерелом для учнів, «містить великий обсяг ідейно-політичної інформації» [2, с. 115]. Достеменно відомо, що «правлячі кола будь-якої країни завжди це усвідомлювали й приділяли пильну увагу змістові підручників з історії» [2, с. 115]. Зрозуміло, що у випадку формування національної ідентичності засобами козацького виховання ця потреба зростає в кілька разів. Власне настільки, що історіографічний компонент навчально-виховного процесу слугує лише своєрідним тлом. Це, своєю чергою, означає, що звернення до «лицарської спадщини» повертає освітян до «віджилих» методологічних практик, яку Н. Яковенко визначила терміном «національна історія» [12, с. 180]. І здавалося, що після критичних нотацій визнаної історикіні про те, що, мовляв, запропонована М. Грушевським схема змушує представляти минувшину «в категоріях лінійного і закономірного розвитку української нації... Такий спрощений підхід... залишає за бортом масу важливих історичних явищ», має неодмінно настати тотальне розчарування. Однак, як справжній творчий дослідник, Н. Яковенко залишила колегам шанс для методологічних маневрів, при цьому зробила логічний і однозначний для своїх розмислів висновок про те, що неподільне панування українського гранднарративу «добігло кінця» [12, с. 180, 182]. Оскільки нашу увагу привертає насамперед виховна місія історії, то принагідно констатуємо, що прагнення дослідників «уникнути надмірної залежності... науки від дидактично-виховних завдань», хоча вона й визнана «шкідливою», не вдається [13, с. 90–91]. І добре, що вони не чекають «від підручника» (цього разу з козацької педагогіки) «ні відкриттів, ні скептичних ревізій» [2, с. 9]. З огляду на таку визначеність, слушно буде відмовитися від цитувань положення, де йдеться про докори за «патріотичний екстаз», «наївно-дидактичні конструкції», «легітематорський синдром» [14, с. 79].

Нагадаємо, що козацьке виховання має свій предмет, характер, ідеологічну спрямованість, традиції. Воно може бути організованим і впровадженим багатьма способами, засобами та оригінальними сюжетами. Одна з найбільших пасток, що підстерігають учителя чи наставника на цьому шляху, підміна козацького виховання його імітацією, нерідко, як це буває, досить переконливою. На жаль, «гра в козаків», як і «патріотів», стала дуже поширеним в українському освітянському середовищі явищем. Власне десь так більшість педагогів її й розуміє.

Як правильно розуміти сучасне козацьке виховання? У вузькому розумінні – це сукупність методів військової підготовки, джерелом яких є традиції ранньомодерного лицарства, що максимально адаптовані в реалії сучасного мілітарного досвіду. У широкому розумінні – це цілісна філософія та практика виховання, що охоплює духовно-моральний, інтелектуальний, фізичний, трудовий розвиток особистості на засадах глибокого патріотизму, свободолюбства, побратимства, відповідальності та поваги до тих же традицій. При цьому самі традиції варто розуміти як складне явище, яке аж ніяк не позбавлене нових смислів, хоча й ґрунтоване на «джерелах колишньої козацької педагогіки», ставленні лицарів ранньомодерної доби до освіти [15, с. 64]. Зазвичай мова йде про сукупність звичаїв, вірувань, норм поведінки, знань, що передаються від покоління до покоління, у такий спосіб виступають регулятором суспільних відносин. Окрім того, це явище полісемантичне. Воно означає: 1) стереотип, спрямований на збереження колишніх зразків виховання; 2) соціальний зв'язок; стійкі відносини, що раз по раз повторюються; 3) норму, що регулює суспільний порядок, поведінку людей; 4) соціальний інститут, котрий може виконувати різні, зокрема й контрверсійні функції (завдання); 5) носія соціетального досвіду, спосіб функціонування культури. Отож, розхожа в наш час фраза «шануємо традиції» багато до чого зобов'язує. Не дивно також, що сам цей термін філософи пов'язують із чимось сакральним.

Для більш вичерпного розуміння проблеми ми скористалися можливостями штучного інтелекту. «Запитали» його про оптимальне формування мети та шляхи досягнення бажаних результатів козацького виховання. Відповідь отримали таку: «Козацька педагогіка покликана формувати національно свідому, духовно багату та фізично здорову особистість, здатну захищати рідну землю. Вона виховує козака-лицаря, мужнього громадянина, патріота, що поєднує високі моральні цінності, звитягу, працьовитість та любов до України» [16]. Що ж, цілком вдала «мисленнева» конструкція. Якщо виголосити її на широкий людський загал, та й ще правильно розставити акценти – дивись, мало в кого виникатиме думка, що тут щось «не продумано». Між тим, проблем вистачає. Коротко на них зупинимося, акцентувавши свій погляд на історичних умовах козацького виховання в Україні. Спочатку назвемо сприятливі: 1) наявність національної держави, яка проходить надскладні випробування, навчається, і вже навчилася захищати себе; 2) перший позитивний досвід інтеграції в демократичний світ, який, щоправда, «наштовхується» на серйозні старі / нові труднощі, актуалізація яких пов'язана з новітньою хвилею глобалізації; 3) радикальна зміна масової свідомості та громадських настроїв, що її, з певною мірою узагальнення, можна окреслити як перехід від постсоветського суспільства до українського національного. Також наголосимо на несприятливих умовах: 1) окреслені вище «плюси» здебільшого є лише тенденціями, а не стійкими та незворотними змінами; 2) захист «рідної землі», як ментальний імператив, що мотивує діяльність (наміри, вчинки), потребує своєрідного комплексного «забезпечення», передусім належного роз'яснення сутності по суті ритуальних речей у реаліях сучасності. Ключовою, на наш погляд, є кадрова проблема. Аби впоратися з такою високою місією, потрібні добре підготовлені та на свій лад умотивовані вчителі, наставники, консультанти, організатори, керівники, котрі самі повинні відповідати критеріям національно-патріотичного виховання, бо, як відомо, особистість виховує лише особистість. Їх бракує, як відомо, і в «структурі закладів освіти, і серед громадських діячів» [7, с. 14–16].

Додамо, що всіх цих вихователів підстерігає багато інших викликів. Деякі з них пов'язані з психологією дітей, яка, відомо, є перемінною та нестійкою. Наприклад, трапляється, що до 13–15-річного віку юнак щиро захоплюється козацькою героїкою: для власного самовираження він обирає зовнішні атрибути – не стидається носити національне вбрання чи традиційну зачіску (козацького чуба), вбачаючи в них символи сили та приналежності до закритої елітарної спільноти. Однак, уже в 16–17 років картина може різко змінитися. Цей вік характеризується переходом від романтичного сприйняття світу до прагматичного та критичного. Юнак починає піддавати сумніву колишні авторитети, шукати своє місце в глобалізованому, часто денационалізованому молодіжному середовищі. Те, що йому раніше здавалося предметом гордості, під тиском соціального конформізму або бажання «бути сучасним» тепер сприймається як «архаїчне» чи «неактуальне».

У цей період виникає небезпека розриву між зовнішньою формою та внутрішнім змістом. Якщо виховання базувалося лише на ефектній атрибутиці, а не на глибокому розумінні цінностей, підліток легко відмовляється від них. Слухати про патріотизм він не хоче не тому, що став ворогом, а тому, що його особистісна криза вимагає нових, більш складних відповідей на питання «хто я в цьому світі поза межами історичного костюма?» Для вихователя цей виклик означає потребу вчасної трансформації педагогічних методів: перехід від демонстративної героїки до інтелектуального патріотизму, який здатен витримати перевірку дорослим життям.

Висновки. Козацьке виховання у сучасному дискурсі постає не просто як реставрація історичних подій, а випробуваний світоглядний постулат, що потребує використання компетентного людського ресурсу. Наразі в ідеологічному полі відчувається певний брак тяглості історичної пам'яті та конструктивних міфів, які слугували б фундаментом для утвердження національної ідентичності. Варто визнати, що для ефективного функціонування сучасної національної ідеології часто бракує глибокої історичної легітимації. Йдеться не про банальний перелік дат, а про «живу» історичну пам'ять та міфи, що здатні наповнювати повсякденність сенсами. У суспільстві, окремих соціальних групах, регіональних спільнотах має формуватися стійкий соціально-мотивований запит на «козакування»; він може викристалізуватися природним шляхом, через буденні практики представників різних верств населення, які обирають етос свободи, самоорганізації та побратимства незалежно від соціального походження своїх пращурів. Вагомим каталізатором цього процесу виступає екзистенційна загроза ззовні, зокрема сучасна російська агресія, що має на меті тотальне нищення українства. В умовах боротьби за виживання козацька модель мілітарної культури й громадського самоврядування стає найбільш адекватною відповіддю на такі виклики. З огляду на це, тематика козацького виховання потребує фундаментальної діагностики, досліджень

із залученням сучасних здобутків гуманітаристики та експертних середовищ. Перспективними тут можуть бути такі вектори наукових методів формалізації складних систем: 1) ментальний та соціальний супровід свободи індивіда; 2) історико-пам'яттєвий блок, його переваги й недоліки (оптимізація чи викривлення на різних етапах еволюції козацької виховної спадщини); 3) персональна (спів)участь тощо.

Список літератури

1. Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні. *Матеріали II круглого столу Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України* (Київ, 18 жовтня 2008 року) / упоряд. Н. Яковенко. Київ, 2009. 28 с.
2. Шкільна історія очима істориків-науковців. *Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України* / упоряд. Н. Яковенко. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. 128 с.
3. Яким має бути зміст сучасної історичної освіти в Україні. Проблеми взаємодії академічної й дидактичної історії. *Матеріали круглого столу. Історія України*. 2010. № 29. С. 3–10.
4. Плохий С. Козацький міф. Історія і націєтворення в епоху імперій. Харків: КСД, 2018. 400 с.
5. Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010, 418 с.
6. Кравченко А. І. Виховання патріотизму сучасного українського суспільства: історичне підґрунтя. *Військова освіта*. 2015. № 1. С. 112–117.
7. Присяжнюк Ю. Черкаське крайове товариство Українського козацтва (2014–2016): ідеологічні аспекти діяльності. Черкаси: Вертикаль, 2017. 100 с.
8. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). Дніпро: ЛІРА, 2011. 732 с.
9. Терновський С. Заметки о народном образовании. Санкт-Петербург, 1897. С. 4–16.
10. Історія Української РСР. Короткий нарис / редкол.: Г. Терлецька та ін. Київ: Наук. думка, 1981. 526 с.
11. Костенко Л. Записки українського самашедшого. Київ, 2011. 416 с.
12. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.
13. Гломозда К. Ю. Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві. *Magisterium*. Вип. 17. Київ, 2004. С. 81–92.
14. Касьянов Г. Сучасний стан української історіографії: методологічні та інституційні аспекти. *Генеза*. 2004. №1. С. 78–92.
15. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. Київ: Вікар, 2003. 335 с.
16. Сутність і специфіка козацької педагогіки. Основні завдання козацької педагогіки. URL: <https://studfile.net/preview/12860207/page:3>.

References

1. Proposals for the concept of historical education in Ukraine (2009). *Materialy II kruhloho stolu Robochoi narady z monitorynhu shkilnykh pidruchnykiv istorii Ukrainy [Materials of the 2nd round table of the Working meeting on monitoring school textbooks of the history of Ukraine]*, Kyiv [in Ukrainian].
2. School history through the eyes of historians-scientists (2008). *Materialy Robochoi narady z monitorynhu shkilnykh pidruchnykiv istorii Ukrainy [Materials of the Working meeting on monitoring school textbooks of the history of Ukraine]*, Kyiv [in Ukrainian].
3. What should be the content of modern historical education in Ukraine (2010). Problems of interaction between academic and didactic history. *Materialy of the round table. Istorii Ukrainy [History of Ukraine]*, 29, 3–10 [in Ukrainian].
4. Plokhii, S. (2018). Cossack myth. History and nation-building in the age of empires. Kharkiv [in Ukrainian].
5. Ruda, O. (2010). Ukrainian Cossacks in the interpretation of Polish historians of the late 19th – first third of the 20th century. Lviv [in Ukrainian].
6. Kravchenko, A. I. (2015). Education of patriotism in modern Ukrainian society: historical background. *Viykova Oswita [Military Education]*, 1, 112–117 [in Ukrainian].
7. Prsyazhniuk, Yu. (2017). Cherkasy Regional Society of Ukrainian Cossacks (2014–2016): ideological aspects of activity. Cherkasy [in Ukrainian].
8. Lytvynova, T. F. (2011). «Landlord Truth». The Nobility of Left-Bank Ukraine and the Peasant Question at the End of the 18th Century – in the First Half of the 19th Century (Ideological Aspect). Dnipro [in Ukrainian].
9. Ternovsky, S. (1897). Notes on Popular Education. St. Petersburg [in Russian].
10. History of the Ukrainian SSR (1981). A Brief Essay / Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Kyiv [in Ukrainian].
11. Kostenko, L. (2007). Notes of a Ukrainian Self-Made Man. Kyiv [in Ukrainian].
12. Yakovenko, N. (2007). Introduction to History. Kyiv [in Ukrainian].
13. Glomozda, K. Yu. (2004). The State of Ukrainian Historiography and the Definition of Its Role in Modern Society. *Magisterium*, 17, 81–92 [in Ukrainian].
14. Kasyanov, G. (2004). The Current State of Ukrainian Historiography: Methodological and Institutional Aspects. *Heneza [Geneza]*, 1, 78–92 [in Ukrainian].
15. Medvid, L. A. (2003). History of National Education and Pedagogical Thought in Ukraine: Teaching Aid. Kyiv [in Ukrainian].
16. The essence and specificity of Cossack pedagogy. The main tasks of Cossack pedagogy. (2025). Retrieved from: <https://studfile.net/preview/12860207/page:3> [in Ukrainian].

Олег ОСТРОВСЬКИЙ аспірант кафедри історії України Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: oleg.ck@ukr.netThis is an open access article
under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Відновлення історичної пам'яті боротьби холоднярців 1918–1922 рр.: комеморативні практики

Анотація. Метою статті є обґрунтований попереднім аналізом історіографії намір привернути увагу наукової громадськості та дослідити проблему холоднярських подій доби Української революції 1917–1921 рр., синхронно охопивши цим пізнавальним інтересом самі історичні події Холоднярського повстання 1918–1922 рр., унікальну джерельну базу, насамперед оригінальні матеріали краєзнавчих музеїв, а головне – численні публікації, що через відсутність належного інтересу до локальної історії вкрай рідко потрапляли в орбіту узагальнюючих праць. **Наукова новизна.** У статті вперше проаналізовано матеріали регіональних наукових форумів (конференцій, симпозіумів, круглих столів, семінарів) останніх десятиліть, що присвячені холоднярським подіям доби Української революції (з урахуванням їхньої специфіки). Частина цього доробку істориків, краєзнавців, також «патріотично налаштованих» публіцистів цінна тим, що презентує оригінальні артефакти музейних фондів, зокрема й тих, які відносно нещодавно потрапили до їхніх колекцій. **Висновки.** Потреба такої розвідки є очевидною з погляду того, що напрацьовані раніше сюжети «місцевої» історії здебільшого лишаються маловідомими широкому загалу дослідників. Нерідко поширення опублікованих статей та тез обмежувалося колом самих учасників зібрань. У цьому сенсі існуюча дотепер периферійність знань та локальний характер залучення цих матеріалів у дослідницький процес продовжують сумну традицію ігнорування, упередженого замовчування холоднярських подій комуністичним режимом. Кажучи інакше, відродження козацьких традицій на національному ґрунті (чим власне відомий Холодний Яр революційної доби) виявилось настільки «ідеологічно незручним» для політиків та істориків, що відголосок цього несприйняття відчувається до наших днів. Тобто, як не дивно, але навіть після 1991 р. такою стереотипною перцепцією керувалося багато чиновників та служителів Клію. Своєю чергою, потреба творення більш досконалих наукових синтезів мотивована кількома додатковими обставинами. Одна з них – необхідність протистояти усталеним міфам та стереотипам, що шкодять об'єктивізації наукових наративів, водночас – формуванню цілком відповідних комеморативних практик. В умовах перманентної гібридної війни, що її північно-східний сусід веде проти України, ці завдання набули значення національної безпеки.

Ключові слова: історіографія, Українська революція, національно-визвольні змагання, повстання, Холодний Яр, комеморативні практики, мнемонічний простір, історична пам'ять.

Oleh OSTROVSKYIPostgraduate Student, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
Cherkasy, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5783-4741>, e-mail: oleg.ck@ukr.net

RESTORATION OF THE HISTORICAL MEMORY OF THE KHOLODNY YAR STRUGGLE (1918–1922): COMMEMORATIVE PRACTICES

Abstract. The purpose of this article, based on a preliminary historiographical analysis, is to draw the attention of the scholarly community to the issue of the Kholodny Yar events during the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. At the same time, it seeks to encompass the historical events of the Kholodny Yar uprising of 1918–1922, its unique source base – primarily original materials preserved in local history museums – and numerous publications that, due to the lack of proper interest in local history, have rarely been included in broader synthetic studies. **Scientific novelty.** For the first time, the article analyzes materials from regional academic forums (conferences, symposia, round tables, and seminars) held in recent decades and dedicated to the Kholodny Yar events of the Ukrainian Revolution, taking into account their specific features. Part of this scholarly output by historians, local researchers, and patriotically oriented publicists is particularly valuable because it presents original artifacts from museum collections, including items that have only recently been incorporated into these holdings. **Conclusions.** The need for such research is evident, as previously developed narratives of “local” history have largely remained unknown to the wider scholarly community. In many cases, the dissemination of published articles and conference abstracts was limited to the participants of the respective events. In this regard, the existing marginalization of knowledge and the limited incorporation of these materials into the broader research process continue the unfortunate tradition of ignoring and biased silencing of the Kholodny Yar events under the communist regime. In other words, the revival of Cossack traditions on a national basis – an essential feature of Kholodny Yar during the revolutionary period – proved to be so «ideologically inconvenient» for politicians and historians that the consequences of this rejection are still felt today. Interestingly, even after 1991, many officials and historians still tended to view these events through the lens of old stereotypes. At the same time, there are several important reasons for creating more thorough and well-rounded scholarly syntheses. One of them is the necessity to counter entrenched myths and stereotypes that hinder the objectification of historical narratives and, consequently, the formation of appropriate commemorative practices. In the context of the ongoing hybrid war waged by Ukraine's north-eastern neighbor, these tasks have acquired the significance of national security.

Keywords: *historiography, Ukrainian Revolution, national liberation struggle, uprising, Kholodny Yar, commemorative practices, mnemonic space.*

Постановка проблеми. Холодноярське повстання, що припало на період 1918–1922 рр., увійшло в історію українських революційних подій першої чверті ХХ ст. як приклад відчайдушної боротьби української спільноти окремого регіону за свою свободу й незалежність. Тривалість та жертвовність цього спротиву зробили його своєрідним символом національної стійкості українців. На значній території сучасних Черкаської й Кіровоградської областей місцеве покозачене селянське населення, очолюване обраними отаманами, майже п'ять років чинило спротив окупаційній владі з однією метою – вибороти незалежність України як національної держави. Зрозуміло, що цей відсіч був не просто стихійним рухом, а мав глибоке історичне підґрунтя та ідеологічне обґрунтування.

У ті роки на всій території холодноярської округи, що її контролювали повстанці, діяв комітет, який виконував роль регіональної влади. Згідно з давніми козацькими звичаями, місцевість була поділена на полки, курені й сотні. Водночас велася широка культурно-просвітницька робота, тимчасово навіть діяв народний театр. Самі ж російські окупанти інколи називали цей край «Холодноярською республікою» [1, с. 23]. Після поразки національно-визвольних змагань вони доклали чимало зусиль, провели безліч заходів, аби назавжди витравити із пам'яті тутешніх мешканців історію героїчного спротиву їхніх рідних та земляків.

Проте пам'ять про ті події закарбувалася в людських спогадах, знайшла відображення в численних переказах. Незважаючи на багаторічну практику советської пропаганди з дискредитації й фальсифікації національно-визвольної боротьби, створення міфу про нібито громадянську війну в Україні, в українському суспільстві збереглися правдиві спомини. Тому й не дивно, що після проголошення державної незалежності 1991 р. у широкого загалу українства поживився інтерес до своєї національної історії, зокрема й до регіональних подій Української революції. Історію Холодноярського повстання почали активно вивчати й популяризувати, спочатку ентузіасти й учасники громадських об'єднань, а згодом і державні посадовці. Невдовзі студіювання цієї теми вийшло за рамки власне просвітницької роботи, що, здебільшого, зводилася до пошуку, оприлюднення й публікацій архівних та етнографічних матеріалів. Тривалий час ці документи лишалися доступними лише вузькому колу дослідників, а друковані джерела (як наукового, так і художнього змісту) мали обмежений тираж. Вони не завжди були доступними загалом – тепер же ситуація змінювалася, що й привертає нашу увагу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема відновлення історичної пам'яті боротьби холодноярців 1918–1922 рр. привертала увагу багатьох дослідників. Протягом останніх десятиліть певний внесок у цю сферу знань зробили Ю. Маринівський, А. Чабан, В. Масненко, Ю. Присяжнюк, Н. Лавриненко, Н. Гуля, А. Морозов, О. Мальована, В. Мельниченко, О. Ветров, Н. Соколова, І. Прудіус, І. Телегуз, П. Наконечний, О. Вовк, І. Леонов, С. Пантюк, Ю. Сабадашина, А. Кравченко, О. Костюкова, Ю. Ляшко, А. Плужник, Р. Власенко, Т. Андрійчук, Б. Легоняк, Г. Чепурда, О. Старинець, О. Шестель, А. Данилюк, О. Островський. Деякі аспекти їхніх розвідок присвячені впровадженню сучасних комеморативних практик.

Метою статті є обґрунтований попереднім аналізом історіографії намір привернути увагу наукової громадськості та дослідити проблему холодноярських подій доби Української революції, синхронно охопивши цим пізнавальним інтересом самі історичні події Холодноярського повстання 1918–1922 рр., унікальну джерельну базу, насамперед оригінальні матеріали краєзнавчих музеїв, а головне – численні публікації, що через відсутність належного інтересу до локальної історії вкрай рідко потрапляли в орбіту узагальнюючих праць.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХІ ст. в Україні почала з'являтися численна друкована продукція з історії Холодноярського повстання. Так, легендарний роман «Холодний Яр» учасника повстання, письменника Юрія Горліс-Горського був перевиданий 8 разів [2, с. 56]. У 2009 р. світ побачив роман-бестселер письменника Василя Шкляра «Чорний ворон» («Залишенець») [3]. Крім того, на Черкащині почали періодично друкувати газету «Козацький край», яка постійно публікувала матеріали з історії Холодного Яру. Проте, всі ці матеріали мали досить лімітований спектр поширення серед населення, перебували за межами єдиного інформаційного простору краю й усієї держави (не дивно, що популяризація знань про регіон скептично сприймалася навіть частиною професійних істориків). По-перше, через невелику кількість тиражу, по-друге, через неможливість, з різних причин, ознайомитися з ними пересічним

українцям. Тому для широкого відновлення й збереження пам'яті про героїчні холоднорські події потрібно було залучити інші, більш популярні ресурси, якими ставали тоді приватні медіа та інтернет. На їхніх ресурсах почали з'являтися відомості про вшанування пам'яті Героїв-холоднорців, інформація про фестивалі, змагання, реконструкції, відновлення історичних місць, встановлення пам'ятних знаків, створення музейних експозицій тощо.

Ще з 1990-х рр. найпоширенішим засобом («інструментом») зберігання, передачі й поширення тематичних матеріалів серед населення було телебачення. Однак часта зміна державного курсу України щодо історичної пам'яті, причому з ініціативи як президентів, так і парламенту, не давали можливості повною мірою розвинути інформаційну роботу з відновлення й збереження національної історії. Лише за каденції Президента України Віктора Ющенка (2005–2010) відбулися певні позитивні зрушення у цій сфері. Проте в наступні роки ця робота по суті була зведена нанівець. Передусім через те, що проводилася обмеженим колом зацікавлених людей. Вони, потрібно віддати належне, інколи досить наполегливо вишукували способи й можливості для розширення інформаційних сюжетів із тематики національної минувшини, зокрема, й по темі національно-визвольної боротьби 1918–1922 рр. Так, у 2011 р. на телебаченні вийшов цикл документальних фільмів у програмі «Машина часу» під авторством телеведучого А. Охрімовича. Мав назву «Холодний Яр», де в чотирьох програмах розкривалася історія визвольної боротьби в цій легендарній місцевості.

Треба зазначити, що ця програма створювалася впродовж кількох років. Знімальна група «5-го каналу» зустрічалася з науковцями, музейниками, краєзнавцями, старожилами та провела кілька експедицій на теренах Холодного Яру. У 2012 р. на екрани країни вийшла документальна стрічка «Вони боролись до загину!». Потім кіностудією «Диваки Продакшн», за сприяння Всеукраїнської громадської організації «Не будь байдужим!», було знято художньо-документальну стрічку «Холодний Яр. Воля України – або смерть!». А у 2019 р. побачив світ перший художній фільм – «Чорний Ворон», який став екранізованою версією легендарного роману Василя Шкляра «Чорний Ворон» («Залишенець»). З розповсюдженням інтернету, про історію Холодного Яру та його боротьбу почали розповідати різні ютуб-канали, передачі й окремі блогери, яких зацікавила ця тема, зокрема, ютуб канали «імені Т. Г. Шевченка – В. Капранова», «Арміяinform», «Andy Travel», «History For Adults» та ін. [4].

Широкого розголосу в суспільстві набули заходи вшанувань, що їх започаткував і почав проводити історичний клуб «Холодний Яр» (м. Київ). Вони розпочалися в 1996 р. із нечисленного зібрання – 53 членів клубу. Потім переросли у всенародні фестивалі, на яких збиралося до 10–15 тис. осіб. До цих вшанувань були залучені громадські організації, патріотичні об'єднання, клуби, меценати та всі ті, кому була небайдужою героїчна історія регіону. Значною опорою в проведенні таких заходів став приватний музейно-етнографічний комплекс «Дикий Хутір». Він був створений родиною Олега Островського в самому центрі Холодного Яру, на хуторі Буда, поблизу тисячолітнього Дуба Максима Залізняка. Також Чигиринська громадська організація «Вільне козацтво Холодного Яру». Названі структури безпосередньо «брали участь у всіх заходах» [5, с. 17].

Протягом кількох років поспіль в урочищі на найближчих селах Холодного Яру відбувався Всеукраїнський фестиваль «Нескорена нація», на якому комунікували патріотично налаштовані громадяни, виступали художні колективи, відомі народні майстри, музичні групи, працювали виставки, проходили презентації та ін. [6]. На території Холодного Яру почали регулярно проводити вишколи різноманітні молодіжні організації й об'єднання – «Сокіл», «Тризуб», «Поклик Яру» [7]. У травні 2023 р. пройшли Всеукраїнські змагання «Дика гонка», в яких взяли участь декілька сотень учасників з усієї України. Метою заходу був збір коштів для підтримки 93-ї механізованої бригади «Холодний Яр» [8]. Під час холоднорських вшанувань неодноразово проводилися військово-театралізовані реконструкції, до яких долучалися військово-історичні клуби із Києва, Одеси, Харкова, Миколаєва, Дніпра. Грандіозну реконструкцію «Бою холоднорців і червоних окупантів» було проведено в 2013 р. у селі Мельники. Водночас, кожного року в селі Бовтишка Олександрівської ОТГ Кіровоградської області відбувалися заходи на могилі легендарного отамана Чорного Ворона та його козаків. Вони, як засвідчують джерела, загинули в нерівному бою з будьонівською кіннотою в 1920 р. З 2019 р. у селі Товмач на Шполянщині проходили заходи під егідою громадської організації «Товмачський кіш». Вони були приурочені пам'яті про отаманів Івана Гонту (Лютого-Лютенка) й Чорного Ворона (Івана Чорновуса) [9, с. 167–176].

Значну користь для збереження історичної пам'яті принесла робота з пошуку й відновлення місць, пов'язаних із повстанською боротьбою. Протягом 2010–2020 рр. на території Холодного Яру завідувач Кам'янського історичного музею Юрій Ляшко проводив пошукові дослідження з метою виявлення дотичних до подій 1918–1922 рр. об'єктів. Було описано й занесено на спеціальну карту десятки землянок, схронів, оборонних споруд, таборів, поховань, місць боїв тощо. У результаті цієї роботи, в березні 2014 р. ентузіасти й волонтери, за сприяння громадської організації «Вільне козацтво Холодного Яру», відновили частину повстанського табору в урочищі Кривенкове. Було реставровано одну ділянку оборонних споруд і одну землянку. Робота продовжилася в наступні роки. Зокрема, за підтримки Черкаської школи юних моряків (під керівництвом краєзнавця М. Шитка) група ентузіастів-пошуковців проводила пошуки підземної гайдамацької січі 1920–1922 рр., що існувала в Холодному Яру [10].

Крім того, на території Холодного Яру та його околиць в останні десятиліття було встановлено значну кількість пам'ятних знаків, зокрема, на місцях, пов'язаних із запеклими боями з більшовиками. Так, було відновлено могили отамана Василя Чучупака та козаків його полку в селі Мельники. Там же збудовано комплекс пам'ятних знаків («Героям Холодного Яру», «Барельєф Ю. Горліса-Горського», «Пам'ятна дошка родині Братів Чучупаків») та «Криниця Василя Чучупака». На хуторі Кресельці встановлено пам'ятний знак на місці останнього бою Головного отамана Холодного Яру, який відбувся в березні 1920 р. На околиці села Розуміївки відновлено могилу отамана Чорного Ворона та його козаків, котрі загинули в нерівному бою з червоною кіннотою у 1920 р. В 2006 р. у селі Цвітна Олександрівського району Кіровоградської області було встановлено пам'ятну дошку на честь уродженця села, легендарного отамана Пилипа Хмари. 2012 р. у сусідньому селі Соснівка відкрито пам'ятну стелу місцевим мешканцям, які загинули в бою із червоними карателями влітку того ж 1920 р. [11].

Біля легендарного Мотронинського монастиря в 2015 р. було відновлено могилу отамана кінної сотні полку Гайдамаків Холодного Яру Івана Компанійця, а через 10 років (2025) на монастирській огорожі встановлено пам'ятну дошку з прізвищами видатних українських історичних діячів та Героїв національно-визвольної боротьби 1918–1922 рр., які хто часто, а хто вряди-годи відвідували обитель. З ініціативи дослідника Холодноярського повстання, історика Ю. Ляшка, за сприянням керівництва Кам'янської ОТГ, у селі Грушківка було встановлено пам'ятний знак на честь козаків Грушківської пішої сотні, а на сільському кладовищі відновлено могилу отамана цієї сотні Сидора Темного. Також в урочищі «Майдани» біля міста Кам'янки встановлено пам'ятний знак на місці бою повстанців на чолі з Андрієм Чорнотою та Юрієм Горліс-Горським з російською залогою. У самій же Кам'янці в 2022 р. на приміщенні колишньої міліції встановлено пам'ятну дошку, що нагадала про перебування там розвідників із Холодного Яру. Показово, що ця дошка була виготовлена ще під час президенства П. Порошенка, проте місцеве керівництво в особі голови Кам'янської районної ради С. Сундукова тоді відмовилося її встановлювати, мотивуючи таке рішення відсутністю коштів. Лише в 2022 р., за сприяння Голови Черкаської військової адміністрації І. Табурця, ця дошка з'явилася на фасадній стіні історичної споруди.

2023 р. у Холодному Яру, в урочищі «Тартак», де колись збиралися повстанці, було встановлено пам'ятний знак козакам Третьої Грушківської пішої сотні [11]. Крім того, у навколишніх селах і містечках відбулися численні перейменування вулиць. Прізвища та імена російських окупантів і їхніх прислужників та різних советських і російських діячів, були замінені іменами Героїв Холодного Яру, активних учасників національно-визвольних змагань. Так, з'явилися вуличні назви: «Братів Чучупаків», «Героїв Холодного Яру», «Юрія Горліс-Горського», «Сотника Івана Компанійця» тощо [12].

Значний внесок у популяризацію історичної пам'яті про боротьбу 1918–1922 рр. пов'язаний зі створенням музейних експозицій та виставок, що на достовірних матеріалах засвідчили героїчний супротив українського населення російським більшовицьким загарбникам. Саме через такі заходи значна кількість місцевого українського люду, приїжджої молоді та закордонних гостей ознайомлюється із героїчною історією регіону. Перша така стаціонарна експозиція була створена 1996 р. в історичному музеї Кам'янки. На ній були представлені матеріали періоду національно-визвольної боротьби (революції) 1917–1921 рр., причому зібрані завідувачем музею Ю. Ляшком виключно на території холодноярської округи. Серед експонатів особливий інтерес становить колекція повстанської зброї, унікальні фотографії, рідкісні документи, що свідчать про запекле протиборство місцевого населення з ворогами-зайдами.

Згодом подібні експозиції з'явилися в краєзнавчому музеї села Медведівки, де за сприяння фінансової підтримки Українського культурного фонду було створено сучасну експозицію. Вона не лише розкриває історію Холодного Яру, а й репрезентує всю національно-визвольну боротьбу 1920-х рр., «поєднуючи минуле з сучасністю» [4]. У сільському музеї села Розуміївки на Кіровоградщині створили експозицію, де були представлені матеріали про легендарного отамана Чорного Ворона. Також відкрито виставки в музеї смт Олександрівки, Черкаському обласному краєзнавчому музеї, музеї Черкаської школи юних моряків [13, с. 145–155].

Станом на початок російського повномасштабного вторгнення в Україну на території Холодного Яру було розроблено кілька туристичних маршрутів, пов'язаних із неповторною історією як самого урочища й найближчої округи, так і безпосередньо подій національно-визвольних змагань 1917–1922 рр. До проведення тематичних екскурсій на цих маршрутах залучили фахівців та екскурсоводів Національного природного парку «Холодний Яр», Кам'янського державного історико-культурного заповідника, Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», кількох туристичних агенцій із Черкас, Кропивницького, Києва [14].

Варто зазначити, що в умовах сучасної війни путінської Росії проти України Холодний Яр перетворився на символ боротьби за свободу й незалежність. Він став своєрідним прикладом єднання багатьох поколінь українців, які ніколи не корилися загарбникам. Історична пам'ять про Холодний Яр знову почала надихати тисячі українських патріотів. Так, ще у 2014 р., на початку гібридної війни, що її розв'язала Москва, в районі міста Щастя на Луганщині проти (про)російських сепаратистів діяв добровільний козацький підрозділ «Холодний Яр». Він обороняв Луганську ТЕС, чим добре прислужився загальній стабілізації ситуації на Сході України [15]. З початком повномасштабного вторгнення вже легендарна 93-тя механізована бригада «Холодний Яр» почала наводити жах на російських окупантів. Окрім того, чимало інших українських військових підрозділів сьогодні теж використовують символіку Холодного Яру.

Висновки. Холодний Яр є однією з тих історичних та природоохоронних місцевостей України, яка визнана суспільством і державою, й від 2022 р. має офіційний статус Національного природного парку. Унікальна спадщина Холодного Яру зберігається й примножується завдяки системній роботі, комплексним перманентним заходам із відновлення історичної пам'яті. Особливе місце в її, умовно кажучи, «структурі» відведено героїчній боротьбі місцевих мешканців у період Української революції 1917–1921 рр. Завдяки тому, що в 1991 р. розпалася советська імперія, у наступні десятиліття, на користь відновлення історичної справедливості й національної ідентичності, активізувалася робота з творення відповідних комеморативних практик. Відбулися значні зміни в стереотипах мислення пересічних громадян. У ці процеси виявилися залученими як окремі активісти-подвижники, так і державні структури. Однак найбільш продуктивно попрацювали громадські організації. Їхня діяльність виявилася настільки ефективною, що станом на початок 2020-х рр., окрім іншого, вдалося налагодити кілька привабливих для громадян та гостей України туристичних маршрутів. Відтак формування, збереження та популяризація історичної пам'яті про події Холодного Яру мають пріоритетне значення для всіх, хто переймається проблематикою захисту України та національно-патріотичного виховання.

Список літератури

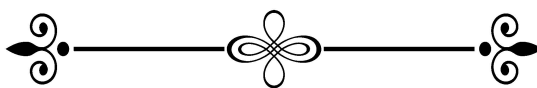
1. Козельський Б. Шлях зради і авантюри (Петлюрівське повстанство). Харків: ДВ України, 1926. 146 с.
2. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Київ: Відродження, 2006. 432 с.
3. Шкляр В. Чорний Ворон (Залишенець). Київ: Ярославів Вал, 2009. 356 с.
4. Створення експозиції «Холодний Яр – Земля вільних». URL: <https://ucf.in.ua.>arhive>.
5. Коваль Р. Свято, що кличе до бою! Вшанування Героїв Холодного Яру. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2013. 127 с.
6. Фестиваль Нескореної нації «Холодний Яр» змінює свій формат. URL: procherk.info/news/7-cherkassy/119686.
7. «Поклик Яру»: як табір у Холодному Яру гуртує українську молодь. URL: procherk.info/resonance/2cherkassy-news/125443.
8. «Дика гонка» в Холодному Яру збирала кошти для 93-ої бригади. URL: <https://ildana.tv.21/05/2024>.
9. Пугач Н. Популяризація теми національно-визвольної боротьби 1917–1922 рр. у Кам'янському державному історико-культурному заповіднику. *Матеріали I науково-практичної конференції Кам'янського державного історико-культурного заповідника «Визвольна боротьба 1917–1922 років на теренах Центрального Подніпров'я»*. Черкаси: Вертикаль, 2017. С. 167–176.
10. Підземна січ у Холодному Яру. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
11. У Холодному Яру встановили пам'ятний знак на могилі повстанців. URL: <https://vycherпно.ck.ua>.
12. Президент історичного клубу «Холодний Яр» пропонує назвати вулиці райцентру на Черкащині на честь Вільного козацтва, повстанського отамана і воїнів АТО. URL: <https://cossachland.org.ua>.

13. Висоцька Л. Визвольна боротьба 1917–1922 років та діяльність Холоднорярської повстанської організації та етапи створення музейної експозиції. *Матеріали І науково-практичної конференції Кам'янського державного історико-культурного заповідника «Визвольна боротьба 1917–1922 років на теренах Центрального Подніпров'я»*. Черкаси: Вертикаль, 2017. С. 145–155.
14. Екскурсія Холодним Яром. URL: <https://oktown.com.ua>.
15. Загін «Холодний Яр»: міф чи реальність? URL: <https://cossachland.orq.ua/2014/12/27/>.

References

1. Kozelsky, B. (1926). The Path of Betrayal and Adventure (Petliura Uprising). Kharkiv [in Ukrainian].
2. Gorlis-Gorsky, Y. (2006). Kholodny Yar. Kyiv [in Ukrainian].
3. Shklyar, V. (2009). Black Raven (Zalyshenets). Kyiv [in Ukrainian].
4. Creation of the exhibition «Kholodny Yar – Land of the Free». (2021). Retrieved from: <https://ucf.in.ua.>arhive> [in Ukrainian].
5. Koval, R. (2013). A Holiday Calling to Battle! Honoring the Heroes of Kholodny Yar. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
6. The Festival of the Unconquered Nation «Kholodny Yar» is changing its format. Retrieved from: procherk.info/news/7-cherkassy/119686 [in Ukrainian].
7. «Call of the Ravine»: How the camp in Kholodny Yar unites Ukrainian youth. Retrieved from: procherk.info/resonance/2cherkassy-news/125443
8. «Wild Race» in Kholodny Yar raised funds for the 93rd brigade. Retrieved from: <https://ildana.tv.21/05/2024/> [in Ukrainian].
9. Pugach, N. (2017). Popularization of the theme of the national liberation struggle of 1917–1922 in the Kamiansky State Historical and Cultural Reserve. *Materialy I naukovo-praktychnoi konferentsii Kamianskoho derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Vyzvolna borotba 1917–1922 rokiv na terenakh Tsentralnoho Podniprov'ia [Materials of 1th scientific and practical conference of the Kamiansky State Historical and Cultural Reserve “Liberation struggle of 1917–1922 in the territory of the Central Dnieper”]*. Cherkasy, 167–176. [in Ukrainian].
10. Underground sich in Kholodny Yar. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki> [in Ukrainian].
11. In Kholodny Yar, a memorial sign was installed on the grave of the rebels. Retrieved from: <https://vycherpno.ck.ua> [in Ukrainian].
12. The president of the historical club «Kholodny Yar» proposes to name the streets of the district center in Cherkasy region in honor of the Free Cossacks, the rebel ataman and the ATO soldiers. Retrieved from: <https://cossachland.orq.ua> [in Ukrainian].
13. Vysotska, L. (2017). The liberation struggle of 1917–1922 and the activities of the Kholodny Yar insurgent organization and the stages of creating a museum exhibition. *Materialy I naukovo-praktychnoi konferentsii Kamianskoho derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Vyzvolna borotba 1917–1922 rokiv na terenakh Tsentralnoho Podniprov'ia [Materials of 1th scientific and practical conference of the Kamiansky State Historical and Cultural Reserve “Liberation struggle of 1917–1922 in the territory of the Central Dnieper”]*. Cherkasy, 145–155 [in Ukrainian].
14. Excursion to Kholodny Yar. Retrieved from: <https://oktown.com.ua> [in Ukrainian].
15. The «Kholodny Yar» detachment: myth or reality? Retrieved from: <https://cossachland.orq.ua/2014/12/27/> [in Ukrainian].

(Надійшла до редакції / Received: 3.03.2026; Схвалено до друку / Accepted: 17.03.2026; Публікація / Published: 28.04.2026)

ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 94:[316.343.652:334.73](477)«19»(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2026-1-118-128

Ігор ФАРЕНІЙ

доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: fareniy_igor@ukr.net

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Інтелігенти-кооператори перших десятиліть ХХ ст.: формування нового типу інтелігенції в українському суспільстві

Анотація. Мета статті. Показати наслідки розвитку кооперативних форм економічної діяльності в Надніпрянській Україні першої третини ХХ ст. для соціального становища та соціальної культури інтелігенції. **Наукова новизна** полягає у виявленні соціального прошиарку з специфічною соціальною культурою та соціально-функціональними характеристиками, зумовленими розвитком кооперативного господарювання. **Методологія.** Пропонується метод для з'ясування ролі кооперативного руху у суспільному поступі, який автором статті названий емпіричним методом. Він передбачає використання емпіричних даних про соціальні характеристики інтелігенції, відображені в історичних джерелах, для з'ясування впливу розвитку кооперації на її соціальну культуру та соціально-функціональні характеристики. Поняття «соціальна культура» використовується у тлумаченні: притаманні для певної групи людей сталі цінності, етичні норми, традиції, принципи і логіка мислення. Поняття «соціально-функціональні характеристики» – здатність суспільного прошиарку виконувати певні системно значимі завдання у суспільстві.

Висновки. У першій третині ХХ ст. існувала широка сфера застосування праці інтелігенції в кооперативних організаціях. Пропагандистська та організаційна і управлінська робота у кооперативному русі здійснювалася загалом представниками інтелігентської верстви. Інтелігенцію, задіяну у сфері кооперації, називали «кооперативною інтелігенцією», «кооперативними робітниками», «свідомою селянською інтелігенцією». Частина її сформувалася у середовищі кооперативного руху з представників селянства та промислового робітництва шляхом просування на виборні керівні посади в кооперативних організаціях та набуття освітньої і професійної підготовки у кооперативних навчальних закладах. Інтелігенція була різною за своїми моральними і діловими якостями, рівнем зацікавлення кооперативною справою. Певна частина долучалася до кооперації з суто матеріальних мотивів для одержання зарплати, працюючи на штатних посадах кооперативних організацій. Працювали у кооперації й віддані кооперативній справі інтелігенти, які добре знали принципи організації кооперативного господарювання і належно виконували обов'язки керівників і службовців кооперативів та кооперативних союзів. Певна частина кооперативних працівників бачила у кооперації єдину сферу своєї діяльності, розглядала свою діяльність як своє соціальне призначення, і бачила себе окремою суспільною верствою. Остання одержала назву «селянська інтелігенція» та інші. Визначальними характеристиками цієї групи інтелігентів-кооператорів була здатність до громадської роботи серед народу, діяльність у його економічних інтересах, залежність від нього та рівня розвитку кооперації.

Ключові слова: інтелігенція, кооперативна інтелігенція, селянська інтелігенція, кооператори, кооперація, кооперативний рух.

Igor FARENIY

Doctor of Sciences (History), Professor of the Department of Archaeology and Special Branches of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>, e-mail: fareniy_igor@ukr.net

INTELLECTUALS-COOPERATORS OF THE FIRST DECADES OF THE 20TH CENTURY: THE FORMATION OF A NEW TYPE OF INTELLIGENTSIA IN UKRAINIAN SOCIETY

Abstract. Purpose of the article. To show the consequences of the development of cooperative forms of economic activity in Dnieper Ukraine in the first third of the 20th century for the social status and social culture of the intelligentsia. **Scientific novelty.** Consists in identifying a social stratum with a specific social culture and socio-functional characteristics determined by the development of cooperative management. **Methodology.** A method is proposed to clarify the role of the cooperative movement in social progress, which the author of the article calls the empirical method. It involves the use of empirical data on the social characteristics of the intelligentsia, reflected in historical sources, to clarify the impact of the development of cooperation on its social culture and socio-functional characteristics. The term “social culture” is used in the interpretation: the values, ethical norms, traditions, principles and logic of thinking inherent in a particular group of people. The term “socio-functional characteristics” refers to the ability of a social stratum to perform certain systemically significant tasks in society. **Conclusions.** In the first third of the 20th century, there was a wide range of applications for intellectual labour in cooperative organisations. Propaganda, organisational and managerial work in the cooperative movement was generally carried out by representatives of the intelligentsia. The intelligentsia involved in the cooperative movement were called “cooperative intelligentsia”, “cooperative workers” and “conscious peasant intelligentsia”. Some of them were formed within the cooperative movement from representatives of the peasantry and industrial workers by advancing to elected leadership positions in cooperative organisations and acquiring educational and professional training in cooperative educational institutions. The intelligentsia varied in their moral and business qualities and their level of interest in cooperative affairs. Some joined the cooperative for purely material reasons, to receive a salary while working in full-time positions in cooperative organisations. Intellectuals who were committed to cooperative work also worked in cooperatives. They were well versed in the principles of cooperative management and duly performed their duties as managers and employees of cooperatives and cooperative unions. Some cooperative workers saw cooperation as their only sphere of activity, regarded their work as their social calling, and saw themselves as a separate social stratum. The latter was called the “peasant intelligentsia” and others. The defining characteristics of this group of intellectual cooperators were their ability to work among the people, their activities in the economic interests of the people, their dependence, and the level of development of cooperation.

Keywords: intelligentsia, cooperative intelligentsia, peasant intelligentsia, cooperators, cooperation, cooperative movement.

Постановка проблеми. До найважливіших проблем розвитку кооперації належить з’ясування її ролі в соціальному розвитку суспільства. Зародження кооперативної ідеї та втілення планів кооперативного поступу у практику господарювання були безпосередньо пов’язані із прагненням до перетворення суспільного ладу. Водночас бачення результатів такого перетворення мало лише теоретичний зміст, полягало у прогнозуванні соціальних наслідків розвитку кооперації. Однак, вже більш ніж півторастолітня історія української та світової кооперації дає можливість принципово по-іншому підійти до цього питання. Адже реальні соціальні наслідки кооперативного поступу створюють можливості для виявлення конкретних змін, що в дійсності відбулися в суспільстві під впливом кооперативного життя. З таких позицій пропонуємо розглянути питання про роль кооперації у формуванні культурно-інтелектуальної еліти в період інтенсивного розвитку кооперативних форм господарювання в Наддніпрянській Україні першої третини ХХ ст.

Стан наукової розробки теми. Соціальні питання у кооперативному русі вивчалися здебільшого в аспекті залучення і участі різних верст населення у кооперативній діяльності. При цьому основна увага приділялася промислового робітництву, ремісникам та селянству як суспільній основі кооперативного господарювання. Участь інтелігенції в кооперативному русі предметного розгляду у провідних теоретиків кооперації не знаходила. Лише необхідність певних моральних якостей кооператора-інтелігента відзначена в їхніх працях [1; 2, с. 33–252].

Наукова література з історії української кооперації багато уваги приділяє діяльності представників інтелігенції, українських кооперативних діячів [Див. зокр.: 3–5]. Однак, існує науково-пізнавальна необхідність розглянути це питання не в біографічному відношенні чи здобутків і ролі конкретних особистостей, а в аспекті соціальних і культурних, свідомісних наслідків для інтелігенції, яка присвячувала себе кооперативній роботі. Певні складові порушеного питання розглядалися автором у попередніх публікаціях: соціальні процеси в інтелігентському середовищі 1920-х рр. [6], соціальна мобільність селянства у структурах кооперації [7]. Представлена стаття покликана дати узагальнюючу картину трансформації інтелігентського середовища під впливом кооперативного життя першої третини ХХ ст.

Мета статті – показати наслідки розвитку кооперативних форм економічної діяльності в Наддніпрянській Україні для соціального становища та соціальної культури інтелігенції.

Наукова новизна дослідження полягає у виявленні зумовленого розвитком кооперативного господарювання соціального прошарку з специфічною соціальною культурою та соціально-функціональними характеристиками.

Методологічні зауваження. Метод для з’ясування ролі кооперативного руху у суспільному поступі називаємо емпіричним методом. Він передбачає використання емпіричних даних про

соціальні характеристики інтелігенції, відображені в історичних джерелах, і має на меті і в якості результату свого застосування доведення чи спростування існування самостійних соціальних прошарків як емпіричної даності, причиною виникнення яких став розвиток кооперативних форм економічної діяльності. Результат використання названого методу в науково-пізнавальному відношенні постає як історичний факт.

При цьому зауважимо, що у лавах кооперативного руху завжди працювали представники інтелігентських прошарків, що є загальновідомим для історії кооперативного руху. Однак, мова не йде про роль інтелігенції в розвитку кооперації чи про рівень її відданості ідеалам кооперативного руху, моральні якості та економічні і політичні погляди. Йдеться про соціальні зміни, які відбулися в інтелектуально-культурній еліті під впливом кооперативного життя та з'ясування її визначальних характеристик, що були зумовлені кооперативним поступом.

У представленому дослідженні використовуються поняття, які можуть виявитися маловідомими для пізнавальної уваги читачів. Йдеться про «соціальну культуру» та «соціально-функціональні характеристики». Поняття «соціальна культура» використовується у наступному тлумаченні: притаманні для певної групи людей сталі цінності, культурно-етичні норми, традиції, принципи і логіка мислення. Поняття «соціально-функціональні характеристики» – здатність суспільного прошарку виконувати певні системно значимі завдання у суспільстві та характерне сприйняття проблем свого і зовнішнього соціального середовища та поведінкова реакція на відповідне оточення.

Виклад основного матеріалу. Цілий ряд визначальних напрямків кооперативної роботи не могли здійснюватися без інтелігенції. Пропагандистсько-роз'яснювальна робота серед народу, гуртування його в кооперативи, управління ними, наукова та науково-педагогічна, викладацька робота у навчальних закладах з підготовки фахівців для кооперації мала здійснюватися активістами кооперативної справи, які з об'єктивних обставин повинні були володіти відповідним багажем знань, навичками кооперативної діяльності, здібностями до громадської праці. Власне – представляти певний загін інтелектуально-культурної еліти суспільства, інтелігенції, підготовленої до виконання своєї соціальної місії у сфері кооперації. Йдеться передусім про керівників кооперативних товариств і союзів та працівників їхніх апаратів управління, штатних спеціалістів різного профілю, а також просто ініціативних осіб, які на громадських засадах брали участь у кооперативній роботі. За термінологією дорадянських часів, вони становили прошарок «кооперативної інтелігенції» чи «інтелігентних робітників» кооперативного руху [Див.: 8, с. 145]. На 1919 р. у низовій ланці системи споживчої кооперації України працювало більше 35 тис. службовців, і в союзах споживчих товариств понад 5 тис. Кількість службовців союзів сільськогосподарських кооперативних товариств становила близько 800 осіб. Ще 4 тис. працювало в апаратах управління сільгоспокооперативів [9, арк. 7]. За станом на квітень–травень 1920 р. у складі правлінь та апаратах управлінь кооперативами нараховували не менше 70 тис. осіб [10, арк. 96].

Помітну частину серед кооператорів становили представники інтелігенції і в 1920-х рр. У структурах сільськогосподарської кооперації УСРР на виборних посадах, включаючи членів правлінь, ревізійних комісій і рад кооперативних організацій, працювало 100 тис. осіб. «Поважною армією» називав їх у ті часи журнал «Сільський господар» [11, с. 40]. Крім виборних посадових осіб, організаційно-управлінською та іншими видами інтелектуальної праці у системі сільгоспокооперації займалися й штатні наймані працівники кооперативних товариств і союзів. На 1923 р. у 52 союзах сільськогосподарських кооперативів працювало близько 900 службовців. Апарат всеукраїнського центру сільгоспокооперації «Сільського господаря» мав 305 працівників [12, с. 37–38].

У районних союзах споживчих товариств на кінець 1922 р. працювало близько 4 тис. осіб, серед яких значна частина була представлена інтелігентами [13, с. 4]. Серед останніх певну частину складали професійні кооператори – інструктори з питань кооперативної роботи. На 1928 р. у системі споживкооперації УСРР працювало більше 500 інструкторів [14, с. 36].

Щоправда, сама «кооперативна інтелігенція» мала свою соціальну і досить неоднозначну структуру. Адже значну частину членів правлінь та ревізійних комісій кооперативів, кооперативних інструкторів, а також громадських активістів складали селяни і промислові робітники. Цей процес був помітний вже у дореволюційний та революційний період. Незважаючи на те, що поширення кооперативних форм господарювання відбувалося за допомогою інтелігентських ініціатив, селянство швидко освоювало кооперативну роботу, і брало на себе роль керівників кооперативів. При цьому випадки самостійного заснування селянами кооперативів та управління ними були непоодинокими. Журнал «Хлібороб» у 1909 р. повідомляв, що у споживчих товариствах Київської

губернії «Вся справа ведеться самими селянами. Вони і члени правління, і скарбники, і заготівельники. ...деякі з них з успіхом могли б бути справжніми інструкторами» [15, с. 12]. Тоді ж інший журнал – «Наша справа» («Наше дело») – зазначав, що керівництво багатьма кооперативними товариствами здійснюється «правліннями суцільно селянського складу» [16, с. 10]. У п'яти повітах Подільської губернії на той же 1909 р., за даними жандармерії, кооперативами керували у більшості випадків селяни [17, арк. 59–61]. За станом на 1913–1914 рр. із 82 кооперативів Ново-Ушицького повіту на Поділлі 56 очолювалися хліборобами [Підраховано за: 18, арк. 124–131]. У цей же період у кредитних кооперативах Переяславського повіту Полтавської губернії з 172 членів правління та ради тільки 15 осіб належали до інтелігентів, а решта, словами журналу «Хуторянин», «сірі селяни грамотні і малограмотні» [19, с. 657].

На 1927 р., за даними журналу «Кооперативне будівництво», правління сільських споживчих товариств тільки на 11,25% складалися з осіб, які були віднесені до службовців, а решта були селянами різного рівня достатку. У ревізійних комісіях суто інтелігентський елемент досягав 24,27%, а інші – також селяни. У правліннях робітничих споживчих товариств 67,7% складали робітники, 4,3% селяни, службовці – 28%, а серед голів правлінь і ревізійних комісій відповідно 62,1%, 3,4% і 34,5% [20, с. 38–40]. Навіть у керівництві районних споживсоюзів робітничо-селянський сегмент був дуже помітним. Серед членів правлінь союзів споживчих товариств селяни складали 18,4%, робітники – 23%. Серед голів ревізійних комісій частка селян становила 29,3%, робітників – 31,7% [20, с. 38].

Така соціальна ситуація у середовищі кооперативних працівників відображає високий рівень соціальної активності і мобільності суспільства. Велике представництво селян і робітників серед керівництва кооперативами і союзами засвідчує процес їх входження до інтелектуальної еліти. Здібні, схильні до організаційної і громадської роботи вихідці з робітничо-селянського середовища чи за власною ініціативою, чи владними розпорядженнями долучалися до суто інтелігентських соціально-професійних ролей. Ідентифікували вони себе як селян і робітників. Однак, обіймаючи різні посади у кооперативних організаціях і займаючись управлінською і організаційною роботою, вони вже вступали у процес соціальної трансформації та входження до інтелігентського прошарку.

Процес соціальної мобільності селянства стверджувала система кооперативної освіти. Різноманітні курси з підготовки кооперативних працівників у дореволюційний період організовувалися земствами і громадськими організаціями. У період революції силами самої ж кооперації розгорнулася інтенсивна розбудова освітньої мережі для підготовки фахівців для кооперативних товариств і союзів. Працювали десятки короткотермінових курсів, які за декілька тижнів чи місяців давали слухачам базові знання із організаційно-господарської діяльності у кооперації та загальноосвітніх дисциплін [21, с. 74]. У цей же період кооперацією розпочалася й робота зі створення повноцінних кооперативних навчальних закладів. Були засновані і працювали Вищі інструкторські кооперативні курси при Центральному українському кооперативному комітеті [22, с. 133], Харківська середня кооперативна школа імені А. Н. Головачанського [23, с. 10–12], Кооперативна школа імені Василя Доманицького [24, с. 30–31; 25, с. 62–63] та вищий навчальний заклад Український кооперативний інститут імені М. І. Туган-Барановського у Києві [26, арк. 9]. Підготовка фахівців вищої кваліфікації для кооперації здійснювалася у період революції також у Київському юридичному інституті та Київському комерційному інституті [25, с. 68–69]. У 1920-х рр. система кооперативної освіти продовжила успішний розвиток. Масово здійснювалося проведення короткотермінових кооперативних курсів, підвищення кваліфікації та перепідготовка кооперативних працівників. Розгорнулася мережа вищих навчальних закладів кооперативного спрямування. В умовах радянської влади продовжив роботу Кооперативний інститут у Києві, який одержав ім'я Власа Чубаря. Вищі кооперативні навчальні заклади також були створені в Донецьку, Луганську, Полтаві, Чернігові та інших містах. Загалом в УСРР працювало більше тридцяти кооперативних технікумів та інститутів, які давали вищу освіту. Підготовку кооперативних працівників також здійснювали кооперативні факультети Комуністичного університету імені Артема та Харківського інституту народного господарства [27, с. 51–138 та ін.].

За спогадами сучасників, відкриття повноцінних кооперативних навчальних закладів викликало велике схвалення та ідейне піднесення кооператорів. За враженнями журналу «Полтавський кооператор», «в перший же рік свого існування ні одна з ... шкіл не змогла вмістити всіх бажавших вступити до школи» [28, с. 5]. Контингент слухачів кооперативних навчальних закладів відзначався високою сумлінністю і відданістю кооперації. Так, у Кооперативному інституті імені М. І. Туган-Барановського, за спогадами авторитетного сучасника, «всі виклади робилися

завше перед повними залями, не зважаючи на те, що велика більшість студентів була обтяжена денною роботою в різних кооперативних та урядових установах» [29, арк.14–15].

Отже, кооперативний рух виявив здатність стати джерелом формування і підготовки інтелігентських кадрів, цілеспрямовано вихованих на ідеалах кооперації. Кооперативні навчальні заклади випускали, за словами сучасника, «ширих громадян-кооператорів» [30, с. 29–30].

Однак, повноцінна кооперативна освіта охоплювала невеликий загальний причетних до кооперації. У лавах її керівних кадрів залишалося чимало фахових та інших кадрових проблем. За своїми діловими і моральними якостями, характером і рівнем освіти, ідеологічними орієнтаціями та етичними цінностями кооперативні працівники не становили однорідного середовища. Навіть ті, кого без застережень можна віднести до інтелектуальної еліти, не відзначалися схожістю своєї соціальної культури і поведінки. Чимало серед кооперативних працівників траплялося інтелігентів-заробітчан: «...це різні колишні чиновники, офіцерчики, волосні писарі... вихідці з міста... що зовуть себе уперто «інтелігенцією»», – писав про таких у 1925 р. журнал «Сільський господар». Вони, за його словами, «залазять до кооперативу... для посади» та «щоб одержувати 50–60 крб. платні на місяць» і «по 2–3 карб. добових при виїздах» [31, с. 26]. Наявність подібного соціального типу осіб та малокультурного елемента відзначав і журнал «Сільрада». «Часто-густо селяни в листах скаржаться на те, – зазначав він, – що в Правлінні кооператива є особи з колишніх старшин, офіцерів та волосних писарів, що дбають тільки за свою кишеню. Є й такі кооперативи, що на чолі їх стоять несвідомі люди...» [32, с. 30]. Про таких «несвідомих людей» писав і друкований орган Київської окружної споживспілки. Деякі сільські кооперативні активісти, за його твердженням, «мало чим відрізняються від звичайної членської маси й не мають провідної ролі...» [33, с. 11].

Випадкові особи траплялися серед висуваних владі, членів правлячої партії. У 1928 р. журнал «Кооперативне будівництво», констатувавши наявність проблем у кваліфікації інструкторського персоналу, зазначав: «Взяти хоч би партійну частину, що здебільшого складається з товаришів, які... не мають достатнього організаційного досвіду та певної політпідготовки» [14, с. 37], – отже, не спроможні справлятися ні з кооперативною діяльністю, ні з партійною політико-ідеологічною роботою.

Траплялися серед керівництва кооперативів й особи виразно шахрайських схильностей. Журнал «Сільськогосподарський пролетар» наводив приклад споживчого кооперативу, що діяв у районі Мало-Половецького радгоспу на Білоцерківщині, і взявся розмінити гроші робітникам радгоспу, які одержали зарплату великими купюрами. Як наслідок – кооператив не віддавав гроші тривалий час, а потім його правління взагалі нахабно повідомило, що потратило одержані кошти на товари [34, с. 3].

Водночас у лавах кооперативних працівників існувало інтелігентське середовище, що відзначалося високими діловими якостями, знанням кооперативної роботи і не уявляло своє життя поза кооперативним рухом. При цьому йдеться не лише про захоплення інтелігентів кооперативною справою, самовіддане на громадських засадах служіння кооперації, добросовісне виконання своїх обов'язків, що безумовно мало місце, і зумовлювало започаткування і розвиток кооперативного руху. Окрім цього для певного загалу інтелігенції кооперативна діяльність була, свого роду, соціальним призначенням, поза яким вони у соціумі не існували.

Видний представник кооперативної громадськості перших десятиліть ХХ ст. К. А. Мацієвич неодноразово констатував серйозні зміни в інтелігентському середовищі, що відбулися під впливом кооперативного поступу. Так, у 1909 р. він писав про формування в лавах кооперації нового прошарку культурної еліти. Мацієвич зазначав, що «нові громадські хліборобські установи (тобто, селянські кооперативи – І. Ф.) породили... попит на особливих людей». «Вони з'являються, – продовжував він, – як працівники нових хліборобських установ» і «тільки цією роботою займатися» вимушені. За соціальним статусом Мацієвич прирівнював їх до «земських працівників і службовців... волосних і сільських правлінь» – отже, до інтелігенції. Схоже їх оцінили, за його словами, і селяни, які, спостерігаючи за характером життя і діяльності кооперативних працівників, зробили висновок, що «На наші гроші... нові пани виростають!» [35, с. 8–9].

У 1918 р. на сторінках журналу «Українська кооперація» К. А. Мацієвич сміливо відводив інтелігентам-кооператорам роль соціальної еліти, яка йде на заміну класу підприємців-капіталістів. «Через те, коли народ має широко розвинуту систему кооперації, – говорив Костянтин Андріанович, – то йому не страшний брак буржуазних верств, бо він має замість них такі ж самі по діловому вихованню...» [36, с. 17].

У 1926 р. К. А. Мацієвич ще конкретніше висловився щодо істотних соціальних зрушень, які були зумовлені кооперативним життям. Він писав про «небувале... зростання на ґрунті кооперативного руху верстви свідомої селянської інтелігенції, яка вийшла з глибин народної

стихії». Отже, говорить про формування з народного елементу в надрах кооперації своєрідної соціальної еліти, яку ідентифікує як окрему суспільну «верству», як самостійний соціальний прошарок. Щоправда писав він це за межами УСРР, в еміграції, але стосувалися ці слова ситуації в Україні на початок ХХ ст. [37, с. 9].

У дорадянські часи К. А. Мацієвич був не єдиним, хто публічно підходив до питання соціальної самодостатності кооператорів. Інший відомий кооперативний і державний діяч Борис Миколайович Мартос згадував, що на початку ХХ ст. у широкому інтелігентському середовищі інтенсивно обговорювалося питання про майбутню роль кооператорів у суспільному житті, і робився висновок: «...з кооперативних діячів повинні... виробитися українські знавці народного господарства та українські політики» [38, с. 196; 39, арк. 66–67]. Тобто, йшлося про кооператорів не лише як про організаторів господарського життя, а соціальної еліти, яка здатна контролювати як економічне, так і політичне життя.

Редактор журналу «Кооперативна зоря», що виходив у період революції, А. Харченко давав працівникам кооперації характеристики, які можуть свідчити про їх, щонайменше, своєрідність серед інтелектуальної еліти. Він, зокрема, стверджував, що розвиток кооперативного руху зумовив появу широкого загалу кооперативних працівників «особливого типу», які у своїх якостях поєднують послідовне стремління до реалізації кооперативної ідеології і водночас високу здатність до організації господарської роботи. «Історія кооперативного руху на Україні, – писав Харченко, – створила армію кооператорів-мрійників, цих особливого типу і вдачі людей, які, одзначаючись в сучаснім творчим практицизмом, ніколи не одривають очей од кооперативного ідеалу» [40, с. 72–73].

Про формування у дорадянські часи соціального типу кооператора-інтелігента згадував у середині 1920-х рр. відомий пропагандист, історик і практик кооперативної справи П. Ф. Височанський. Висвітлюючи діяльність інструкторського персоналу Полтавської спілки споживчих товариств він писав, що спрямована вона була на те, щоб «*витворити тип сільської (селянської) інтелігенції*». «Коли тепер хочеш осмислити й знайти той основний мотив, яким керувались в той час робітники неторговельного відділу в своїй щоденній роботі... – зазначав Височанський, – то, не помилюсь, коли скажу, що тим основним лейтмотивом всієї роботи було завдання витворити на селі тип громадського кооперативного робітника, озброїти його відповідним ідеологічним та практичним досвідом – *витворити тип сільської (селянської) інтелігенції, що вийшла з села й в ньому залишиться для праці*» [41, с. 50]. Курсив, залишений у тексті автором, вочевидь свідчить про високий рівень ваги, який Височанський надавав цьому питанню – формуванню інтелектуальної еліти, придатної до громадсько-господарської діяльності серед народу.

Слова Височанського не слід сприймати лише як соціальний проект, намір чи благородну мрію. Адже він зазначав, що «постійним гаслом» діяльності полтавських інструкторів був принцип «*працюю над самознищенням*», який передбачав виховання у середовищі кооперованого населення соціального елементу здатного перебрати на себе роль самих же полтавських інтелігентів-інструкторів. «*Неторговельний відділ працював над самознищенням – ...бо не заступити собою сільського кооператора* було його завданням, а озброїти знанням до такої міри, щоб він сам без сторонньої допомоги міг надалі працювати», – вказував Височанський [41, с. 51]. Тобто, полтавські інструктори-кооператори дбали про формування собі подібних соціальних елементів, того типу інтелігенції, до якої належали самі. Отже, «тип громадського кооперативного робітника», «тип сільської (селянської) інтелігенції» вже існував, і щоб ствердитися в бурхливому морі соціального життя, турбувався про формування собі подібних. Не випадково Височанський відверто зізнавався про існування проблеми «основного мотиву», як він казав, роботи кооперативних інструкторів – так би мовити, неофіційних підстав їхньої діяльності. Соціальна пасіонарність була рушійною силою праці цих людей. Подібне соціальне заклопотання проступає також в одному з дописів журналу «Українська кооперація» за 1918 р. У ньому зазначається, що розвиток кооперації відбувається «при відсутності кооперативної інтелігенції». А далі вказувалося: «Український кооперативний рух... ніколи не міг похвалитися присутністю належного числа інтелігентних робітників» [8, с.145]. Отже, «кооперативна інтелігенція» таки була, але існувала проблема її «належного числа».

У 1920-х рр. прошарок «селянської інтелігенції», очевидно, вже становив сформоване соціальне явище. У цей період працювало покоління кооперативних працівників, чиє становлення відбулося в дорадянську та дореволюційну епоху. Вони вже були соціальним продуктом тривалого кооперативного життя, і, значною своєю частиною, по справжньому усвідомлювали свою належність до «кооперативної інтелігенції». Таку обставину засвідчують анкетні дані кооперативних працівників. Зокрема, учасників Всеукраїнської наради інструкторів

сільськогосподарської кооперації, яка відбулася в лютому 1923 р. 26 інструкторів, прибувши на нараду, вказали свій фах як «кооператорів», у той час коли тільки 13 із делегатів мали кооперативну освіту [42, с. 109]. Подібна ситуація простежується й за даними про склад уповноважених Всеукраїнського союзу сільськогосподарсько-кредитної кооперації «Сільський господар». У 1924 р. серед учасників III-х зборів уповноважених 15,6% визначили свою фахову належність як «кооператори», та ще 7,8% як «кооператори-агрономи». Отже, 23,4% вважали себе професійними кооперативними працівниками, у той час коли лише 8,8% делегатів мали кооперативну освіту [43, с. 48]. На V-х зборах уповноважених у 1926 р. спостерігаємо аналогічну ситуацію. 42 делегата, які склали 16,2% учасників, визначені були як «кооператори», у той час коли лише 15 делегатів – 5,7% – мали кооперативну освіту [44, с. 39]. Звичайно, виникає питання про те, що послужило підставою такої самоідентифікації, раз кооперативну освіту серед них здобули далеко не всі? Очевидно, маємо справу з кооперативними працівниками, які не лише добре знали свою роботу, мали великий досвід, але й не уявляли себе без неї, бачили в ній своє людське призначення, власне – виконували у сфері кооперативного руху свою усвідомлену суспільну місію. Їх самоідентифікація як кооператорів скоріше пов'язана з соціальним самовизначенням, ніж фахом чи освітньою підготовкою. У цьому самовизначенні не могло не обійтися без долучення себе до інтелектуальної еліти, але невід'ємно зв'язаної з кооперативним життям – «кооперативної інтелігенції».

У період НЕПу, який відзначився подальшим піднесенням кооперації, явище «кооперативної інтелігенції» об'єктивно не могло не набути подальшого розвитку, визнання і обговорення. У 1925 р. П. Ф. Височанський відверто говорив, що «в світлі й перспективах сучасності» «втворення отого громадського сільського робітника є й нині найбільшим завданням» [41, с. 52]. Отже, питання примноження «сільської (селянської) інтелігенції» цілком публічно продовжувало свій шлях в УСРР.

У певній формі необхідність подальшого формування цієї «сільської... інтелігенції» не просто визнавалося інтелектуалами типу П. Ф. Височанського, а й цілком відверто аналізувалося в широкому інформаційному просторі тих часів. Саме правляча партія закликала «подбати за утворення нових великих кадрів соціалістичних кооператорів», розуміючи під останніми тих, що покликані виконувати «керівну роботу в кооперації» [45, с. 13]. Звичайно, що вимоги до цих «соціалістичних кооператорів» і очікування від них мали специфічний політико-ідеологічний характер, пристосований до потреб більшовицької влади. Однак, заходи з їх формування об'єктивно сприяли зростанню кількості інтелігенції, задіяної у сфері кооперативного життя. У 1920-х рр. порушувалося питання «з'ясування якостей і пристосованості... до роботи», «обліку і розподілу відповідальних кооперативних працівників». Щоправда намір цей «належного засвоєння не мав і потрібної реалізації не набув», однак доцільність його цілком визнавалася [46, с. 40]. Полтавський історик Т. В. Оніпко, яка присвятила дослідженню історії кооперації періоду НЕПу цілий ряд фундаментальних наукових праць, переконана, що і в кооперативних, і в партійно-радянських колах УСРР цілком усвідомлювали «нагальну потребу, – як вона зазначає, – в підготовці так званої «кооперативної інтелігенції»» [27, с. 55–56].

У 1920-х рр. громадська думка чітко ідентифікувала наявність суспільної групи інтелектуальної праці, пов'язаної з кооперацією. У кооперативній літературі помітне понятійне розмежування між посадовими особами інтелігентського становища, які працювали в кооперації, та пайовиками і членами кооперативів. Наприклад, у виданні Полтавської районної споживспілки, що побачило світ у 1926 р. і було присвячено десятиріччю названої спілки, зазначалося, що ювілей цей «не тільки кооператорів, не тільки кооперованого населення» [47, с.4]. Подібний вислів, але вже в редакційному відношенні дещо вивіреніший, зустрічаємо в журналі «Кооперативне будівництво» за 1929 р. «Не тільки робітники кооперативні, а й уся кооперована людність», – говорилося в ньому [48, с. 10]. Подібною фразеологією відзначився й очільник одного з всеукраїнських центрів кооперації – «Сільського господаря» – О. В. Одинцов. Пояснюючи причини стрімкого розвитку сільгоспооперації, він вказував, що це відбулося «дякуючи розвиткові самодіяльності селянства й активності робітників с.-г. кооперації» [11, с. 41]. Власне, у структурі задіяних у кооперативному господарюванні суспільна свідомість виокремлювала прошарок керівних чи висококваліфікованих кадрів, на тодішній мові – «кооперативних робітників». У літературі 1920-х рр. вони характеризувалися, зокрема, як такі, «що посідають виборні, або платні посади» [49, с. 72] – тобто, керівники кооперативних організацій і спеціалісти високої кваліфікації.

Поняття, які вживали у 1920-х рр. щодо ідентифікації кооперативних працівників, цілком конкретно вказують на визнання їх як представників інтелігентського прошарку. У ті часи щодо

відповідних професійних груп інтелігенції вживали аналогічні терміни, наприклад «агрономічні робітники», тобто агрономи, «робітники освіти» – вчителі тощо. Водночас бачення «кооперативних робітників» як суто фахової групи інтелектуальної еліти не буде правильно відображати її характер. Адже кооперативне господарювання було сферою застосування самої різної за професійною підготовкою інтелігенції. Справедливим буде її ідентифікувати як інтелектуально-культурну еліту, що реалізовувала себе у відповідному соціальному та економічному укладі – у сфері кооперації та кооперативного руху, і набувала внаслідок причетності до нього специфічних культурно-ідеологічних та соціально-поведінкових рис. Визначальними характеристиками цієї групи інтелігентів – кооператорів – була здатність до громадської роботи серед народу, праця в його інтересах та залежність від останнього. Використана П. Ф. Височанським категорія «тип громадського робітника», очевидно, концентрує увагу на найсуттєвішій соціальній рисі інтелектуальної еліти, задіяній у кооперативній роботі – на вмінні працювати з людьми: бачити сутність суспільних проблем, бути небайдужим до них і організовувати самоврядну діяльність народу у напрямку побудови соціально справедливих економічних відносин. Ці інтелігенти сповідували культ громадського служіння, від якого залежало економічне становище народу, «кооперованої людності», і водночас – соціальне існування «кооперативної інтелігенції» як такої. Звичайно, що не усі вони ідентифікували себе як належних до окремого прошарку чи до згаданої «селянської інтелігенції», однак суспільство вже чітко бачило виразні ознаки їхньої суспільної окремішності, а самі «кооперативні робітники» вступили у процес трансформації і набули усвідомлення своєї соціальної самодостатності.

У 1920-х рр. в УСРР працювала ще ціла плеяда видних кооперативних діячів, що вийшла з дореволюційних та революційних часів. Деякі з них посіли ключові позиції в кооперативних структурах країни. Однак, час старої кооперативної школи вже спливав. Протягом 1920-х рр. на усіх рівнях кооперативної системи відбувалося цілеспрямоване оновлення кооперативних кадрів, тодішньою мовою, «оробітничення апарату... і посилення комуністичного прошарку». Частка членів КП(б)У в середовищі кооперативних працівників постійно зростала, позапартійні кооператори пересувалися з керівних виборних посад у штати апаратів управління та інструкторський персонал [20, с. 37–40].

Ключові посади в організаційно-господарських ланках української кооперації швидко опанували вихідці з партійно-радянського середовища. З огляду на бурхливий розвиток у добу НЕПу кооперативного господарювання, ставити під сумнів ділові якості партійно-радянських кадрів в українській кооперації, очевидно, вагомих підстав нема. Однак діяльність у кооперативному русі для них не була особистим життєвим вибором, соціальним чи професійним самовизначенням або першорядною справою. Вони передусім виконували свій обов'язок перед державно-партійною машиною більшовизму, яка лише на певний час доручила їм роботу у сфері кооперації. Ця обставина і водночас витіснення з ключових ланок кооперативної системи справжніх представників «кооперативної інтелігенції», а згодом і їх фізичне усунення стало однією з причин швидкого згорання кооперативного життя на рубежі 1920–30-х рр.

Мова про партійно-радянських кадри на кооперативній роботі, очевидно, буде неповною, якщо не згадати, що їх також спіткала доля дорадянського покоління кооператорів. Впродовж 1920-х рр. лави комуністів-кооператорів внаслідок жорсткої внутрішньопартійної боротьби неодноразово піддавалися різноманітним «чисткам». У 1930-х рр. державно-репресивна машина сталінізму дісталася й до маси пересічних, а також видних представників партії і радянської влади, що мали відношення до кооперації [Див.: 3, с. 1–10; 50, с. 117; 51, с. 83; 52, с. 70–75]. Вирішальним, чи, вірніше кажучи, завершальним, у долі «кооперативної інтелігенції» як такої, очевидно, слід вважати 1934 р. Тоді під репресії потрапило 4 тис. працівників «Вукоопспілки» [51, с. 83], яка в 1930-х рр., мабуть, залишалася вже останнім осередком, більш-менш масового застосування інтелектуальної праці у кооперативній справі.

Висновки. Впродовж перших десятиліть ХХ ст. у лавах кооперації існувала досить широка сфера застосування інтелектуальної праці, у якій себе проявили різні за характером соціальних стратегій та рівнем знання кооперативної справи представники інтелігенції. Останні потрапляли у кооперативні лави різними шляхами. Значну їх частку дало інтелігентське середовище як таке, певна частина формувалася з робітничо-селянських лав та партійно-радянських кадрів. У 1920-х рр. інтелігенція, пов'язана з інтелектуальною, організаційно-управлінською працею у сфері кооперативного руху, була помітним соціальним явищем, яке фігурувало під назвами «кооператори», «кооперативні робітники», «громадські робітники» та «сільська (селянська)

інтелігенція». Водночас члени кооперативних організацій ідентифікувалися по-іншому: як «коопероване населення» та «членська маса», тощо.

Певна частина інтелігенції потрапляла до кооперації лише з причин необхідності працевлаштування, і інших мотивів до кооперативної роботи не мала. При цьому визначального характеру для започаткування і розвитку кооперативного господарювання об'єктивно відігравати не могла. Системостворюючою соціальною силою кооперації виступали інтелігенти, що відзначалися не лише знанням організаційно-господарських засад кооперативної роботи, а й послідовною відданістю кооперативній справі, у якій бачили свій життєвий вибір. Серед останніх – певна частина інтелігентів-кооператорів мала своє специфічне самоусвідомлення як громадських діячів, що працюють серед народу у кооперативній справі, нероздільно зв'язані з останньою своїм життям і працею. У них можна побачити, ідентифікований сучасниками і самими ж кооперативними працівниками, самостійний суспільний прошарок з виразною соціальною культурою, сформованою у сфері кооперативного руху та кооперації. Рисами соціальної культури цього прошарку були: щире зацікавлення загальносуспільними проблемами і високий рівень моральної відповідальності перед суспільством, співчуття до проблем широких верств населення, моральна готовність до захисту інтересів народу. Соціальна культура у цієї групи інтелігентів-кооператорів реалізувалася у ряді сталих суспільно значимих соціально-функціональних рис: здатності до громадської, ідеологічної та пропагандистської роботи серед народу і організаційно-управлінської діяльності у господарській сфері. Водночас визначальною рисою соціального становища інтелігента-кооператора була залежність його соціального існування від суспільства, від результатів єднання людей у кооперації, від рівня їх самоорганізації, від наслідків кооперативно-господарської діяльності, від підтримки кооперованого населення.

У широкій практиці суспільного життя першої третини ХХ ст. проходив процес соціальної ідентифікації «кооперативної інтелігенції», кооперативний поступ диктував, хоч і малопомітні, однак цілком певні соціальні зрушення, творення соціальних категорій людей, зумовлене кооперативним господарюванням. Однак, радикальна зміна економічного курсу радянської держави на рубежі 1920–30-х рр. та репресії проти інтелігенції припинили цю тенденцію суспільного розвитку.

Список літератури

1. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации. Москва: Экономика, 1989. 496 с.
2. Мартос Б. Теорія кооперації. *Аліман М. В., Нестуля О. О. Теорія кооперації Бориса Мартоса*. Полтава: ПУЕТ, 2019. С. 33–252.
3. Аліман М., Оніпко Т., Рекрут В., Чумаченко В. Лідери Укоопспілки: біографічні довідки голів правління Укоопспілки 1920–1991 рр. Київ: [б. в.], 2006. 25 с.
4. Ленченко Ф. І. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866–1921 рр.). Київ, 2000. 143 с.
5. Українські кооператори. Історичні нариси: у 3 кн. Кн. 1. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 1999. 456 с.; Кн. 2. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. 338 с.; Кн. 3. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. 328 с.
6. Фареній І. А. «Кооперативна інтелігенція» УСРР: процес формування соціальної самодостатності (1920-ті – перша половина 1930-х рр.). *Емінак*. 2022. № 4. С.218–235.
7. Фареній І. «Верства свідомої селянської інтелігенції»: кооперативний рух перших десятиліть ХХ ст. – сфера соціальної мобільності українського селянства та формування нового соціокультурного типу інтелігентів. *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 39–49.
8. В. С. Огляд кооперативного життя. *Українська кооперація*. 1918. № 5–6. С. 137–146.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 206. Оп. 1. Спр. 195.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 372.
11. Одінцов О. В. Найближчі завдання української с.-г. кооперації (Доповідь голови правління «Сільського господаря» О. В. Одінцова на нараді голів с.-г. універсальних і кредитових союзів та спеціальних центрів 16.XI.1926 р.). *Сільський господар*. 1926. № 24. С. 29–41.
12. Стопневич Б. Становище сільськогосподарської кооперації на Україні в 1922–1923 рр. (Огляд по матеріалах експедиційного обслідування союзів). *Українська кооперація*. 1923. № 9–10. С. 29–39.
13. Брук В. Нормалізація апарату кооперації. *Українська кооперація*. 1923. № 3. С. 3–4.
14. Петруленко Ф. Директиви, що на них не досить звернено увагу. *Кооперативне будівництво*. 1928. № 6. С. 36–37.
15. Вирченко С. Надежды на кооперацию. *Хлибороб*. 1909. № 8. С. 12–15.
16. Корреспонденция. *Наше дело*. 1909. № 1. С. 10–11.
17. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (ЦДАІАК). Ф. 301. Оп. 1. Од. зб. 1363. Арк. 59–61.
18. ЦДАІАК. Ф.3 01. Оп. 1. Од. зб. 1631. Арк. 124–131.
19. Совещание представителей кредитных и судо-сберегательных т-в Переяславского уезда, Полтавск. губернии. *Хуторянин*. 1913. № 24. С.656–658.
20. Кривоспицкий П. Руководящие кадры потребительской кооперации. *Кооперативне будівництво*. 1928. № 6. С. 37–40.

21. Сазонов В. Культурно-просвітня робота кооперації в 1918 році. *Українська кооперація*. 1919. № 2. С. 73–87.
22. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. *Українська кооперація*. 1918. № 5–6. С. 97–136.
23. Панадида Д. Г. Средняя кооперативная школа имени Л. Н. Головачанского в Харькове. *Кооперативное слово*. 1917. № 35. С. 10–12.
24. Кооперативна хроніка. *Сільський господар*. 1918. № 10. С. 30–31.
25. Пожарський П. Кооперативна освіта на Україні. *Українська кооперація*. 1919. № 2. С. 59–72.
26. ЦДАВО. Ф. 313. Оп. 1. Спр. 92.
27. Оніпко Т. В. Культурно-освітня діяльність споживчої кооперації України в 20-ті рр. ХХ ст. Полтава: ПУЕТ, 2014. 301 с.
28. Височанський П. До заснування в Полтаві кооперативної школи. *Полтавський кооператор*. 1919. № 3–4. С. 5–6.
29. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. 290. № 2949.
30. Раузів С. Полтавські трьохмісячні кооперативні курси. *Полтавський кооператор*. 1919. № 6. С. 29–32.
31. Максимець В. «Проходячий елемент» в с.-г. кооперації. *Сільський господар*. 1925. № 13–14. С. 26–27.
32. В. К-ий. В секції єднання міста з селом. *Сільрада*. 1925. № 3–4. С. 30.
33. М. М-ов. Склад і робота сільського кооперативного активу. *Бюлетень Київської окружної спілки споживчих товариств*. 1928. № 11. С. 10–11.
34. Слідчук. Не повертає грошей (Мало-Половецький радгосп на Білоцерківщині). *Сільськогосподарський пролетар*. 1926. № 32. С. 3.
35. Мацевич К. А. Новые люди в деревне. *Хлебороб*. 1909. № 3. С. 7–11.
36. Мацієвич К. Кооперація і національне відродження. *Українська кооперація*. 1918. № 1. С. 14–18.
37. Мацієвич К. З минулого с.-г. кооперації на Україні. *Українська сільськогосподарська кооперація*. З нагоди 10-ї річниці заснування «Централу». Збірник І-й. Подєбради: В-во «Кооперативний фонд імені Василя Доманицького», 1926. С. 1–16.
38. Мартос Б. М. Василь Доманицький. *Аліман М. В., Нестуля О. О. Борис Мартос і кооперація. Кн. 2. Б. Мартос про кооперацію і кооператорів*. Полтава: ПУЕТ, 2018. С. 195–198.
39. ЦДАВО. Ф. 4000. Оп. 1. Спр. 2.
40. Харченко-Мінін А. Перспективи. *Три роки життя й діяльності Дніпросоюзу* / План книги і редакція А. Харченка. Київ: В-во Дніпросоюзу, 1920. С. 67–78.
41. Височанський П. Основні принципи оргвідділу спілки в минулому. *Десять років існування Полтавської райспілки. 1915–1925. (З нагоди ювілею)*. Полтава: Друкарня Райспілки, ар. «Друкарь», 1926. С. 49–52.
42. Перша Всеукраїнська нарада інструкторів сільськогосподарської кооперації. *Українська кооперація*. 1923. № 3. С. 109–111.
43. III Збори уповноважених «Сільського господаря» (23–27 лютого 1924 р.). *Сільський господар*. 1924. № 5. С. 19–49.
44. V Збори уповноважених «Сільського господаря». *Сільський господар*. 1926. № 10–11. С. 34–70.
45. Міжнародний день кооперації (Тези для доповідачів та агітаторів). *Коопероване село*. 1928. № 11–12. С. 12–15.
46. Кривоспицький П. Учет и изучение кадра ответственных работников. *Кооперативне будівництво*. 1928. № 2. С. 40–41.
47. Федоров П. Десятирічний ювіляр. *Десять років існування Полтавської райспілки. 1915–1925. (З нагоди ювілею)*. Полтава: Друкарня Райспілки, ар. «Друкарь», 1926. С. 4.
48. Венгер А. Шляхи розвитку споживкооперації. *Кооперативне будівництво*. 1929. № 9–10. С. 7–12.
49. К. Заочні кооперативні курси Книгоспілки. *Кооперована громада*. 1929. № 16. С. 72.
50. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. 143 с.
51. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція. Київ: Наукова думка, 1991. 96 с.
52. Аліман М., Оніпко Т. «Чистка» кадрового складу споживчої кооперації у 1920–30-х рр. *Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти*. Київ: Ред. г. «Вісті Укопспілки», 1996. С. 69–76.

References

1. Tugan-Baranovskii, M. I. (1989). Social foundations of cooperation. Moscow [in Russian].
2. Martos, B. (2019). Theory of cooperation. In: Aliman, M., Nestulia, O. Borys Matros's theory of cooperation. Poltava, 33–252 [in Ukrainian].
3. Aliman, M., Onipko, T., Rekrut, V., & Chumachenko, V. (2006). Leaders of the Ukoopspilka: biographical records of the heads of the Ukrainian Union board of Consumer Societies – Ukoopspilka 1920–1991. Kyiv [in Ukrainian].
4. Lenchenko, F. I. (2000). The cooperative movement in Ukraine and its leaders (1866–1921). Kyiv [in Ukrainian].
5. Helei, S. (Ed.). (1999–2007). Ukrainian cooperators. Historical essays. Vol. 1–3. Lviv [in Ukrainian].
6. Farenii, I. (2022). “Cooperative Intelligentsia” of the Ukrainian SSR: Process of Its Social Self-Sustainability Formation (the 1920s – the First Half of the 1930s). *Eminak*, 4, 218–235 [in Ukrainian].
7. Farenii, I. (2025). “Strata of conscious peasant intelligentsia”: the cooperative movement of the first decades of the 20th century – the sphere of social mobility of the Ukrainian peasantry and the formation of a new sociocultural type of intelligentsia. *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*, 36, 39–49 [in Ukrainian].
8. V. S. (1918). An overview of cooperative life. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 5–6, 137–146 [in Ukrainian].
9. Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine. Fund 206. Inv 1. File 195 [in Russian].
10. Central State Archive of Public Associations of Ukraine. Fund 1. Inv. 20. File 372 [in Russian].
11. Odintsov, O. V. (1926). The nearest tasks of the Ukrainian agricultural cooperation. *Silskyi hospodar [Rural Farmer]*, 24, 29–41 [in Ukrainian].
12. Stopnevych, B. (1923). The position of agricultural cooperation in Ukraine in 1922–1923. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian cooperation]*, 9–10, 29–39 [in Ukrainian].
13. Bruk, V. (1923). Normalization of the cooperation apparatus. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 3, 3–4 [in Ukrainian].

14. Petruenko, F. (1928). Directives that have not received enough attention. *Kooperatyvne budivnytstvo [Cooperative Construction]*, 6, 36–37 [in Ukrainian].
15. Virchenko, S. (1909). Hopes for cooperation. *Khliborob [Farmer]*, 8, 12–15 [in Russian].
16. Correspondence. (1909). *Nashe delo [Our Business]*, 1, 10–11 [in Russian].
17. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. Fund 301. Inv. 1. File 1363 [in Russian].
18. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. Fund 301. Inv. 1. File 1631 [in Russian].
19. Meeting of representatives of credit and savings associations of Pereyaslavsky district, Poltava province. (1913). *Khutoryanin [Farmer]*, 24, 656–658 [in Russian].
20. Krivospitskii, P. (1928). Leading personnel of consumer cooperation. *Kooperatyvne budivnytstvo [Cooperative Construction]*, 6, 37–40 [in Russian].
21. Sazonov, V. (1919). Cultural and educational work of cooperation in 1918. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 2, 73–87 [in Ukrainian].
22. Pozharskyi, P. (1918). Essays on the History of Ukrainian Cooperation. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 5–6, 97–136 [in Ukrainian].
23. Panaidiadi, D. G. (1917). L. N. Golovchansky Secondary Cooperative School in Kharkiv. *Kooperativnoe slovo [Cooperative Word]*, 35, 10–12 [in Russian].
24. Cooperative Chronicle. (1918). *Silskyi hospodar [Rural Farmer]*, 10, 30–31 [in Ukrainian].
25. Pozharskyi, P. (1919). Cooperative education in Ukraine. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 2, 59–72 [in Ukrainian].
26. Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine. Fund 313. Inv. 1. File 92 [in Ukrainian].
27. Onipko, T. V. (2014). Cultural and educational activities of the consumer cooperative of Ukraine in the 20s of the 20th century. Poltava [in Ukrainian].
28. Vysochanskyi, P. (1919). Towards the establishment of a cooperative school in Poltava. *Poltavskiy Selyanyn [Poltava Peasant]*, 3–4, 5–6 [in Ukrainian].
29. Institute of Manuscripts VNLU). Fund 290. File 2949 [in Russian].
30. Rauziv, S. (1919). Three-month cooperative courses in Poltava. *Poltavskiy Selyanyn [Poltava Peasant]*, 6, 29–32 [in Ukrainian].
31. Maksymets, V. (1925). “Passing element” in agricultural cooperation. *Silskyi hospodar [The farmer]*, 13–14, 26–27 [in Ukrainian].
32. V. K-yi. (1925). In the section on the unity of town and country]. *Silrada [Village council]*, 3–4, 30 [in Ukrainian].
33. M. M-ov (1928). Composition and work of the rural cooperative asset. *Biuletyn Kyivskoi okruzhnoi spilky spozhyvchykh tovarystv [Bulletin of the Kyiv District Union of Consumer Societies]*, 11, 10–11 [in Ukrainian].
34. Slidchuk. (1926). Does not return money (Malo-Polovetsk Soviet farm in the Bila Tserkva region). *Silskohospodarskyi proletar [Agricultural Proletarian]*, 32, 3 [in Ukrainian].
35. Matseevich, K. A. (1909). New people in the village]. *Hleborob [Grain-grower]*, 3, 7–11 [in Russian].
36. Matsiievych, K. (1918). Cooperation and national renewal. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian cooperation]*, 1, 14–18 [in Ukrainian].
37. Matsiievych, K. (1926). From the past agricultural cooperation in Ukraine. *Ukrainian agricultural cooperation. On the eve of the 10th anniversary of the founding “Central”*, 1, 1–16. Podiebrady [in Ukrainian].
38. Martos, B. M. (2018). Vasyl Domanytskyi. In: Aliman, M. & Nestulia, O. Boris Martos and cooperation. Vol. 2. Poltava, 195–198 [in Ukrainian].
39. Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine. Fund 4000. Inv. 1. File 2 [in Ukrainian].
40. Kharchenko-Minin, A. (1920). Prospects. *Three years of life and activities of the Dnipro Union of Consumer Unions*, 67–78. Kyiv [in Ukrainian].
41. Vysochanskyi, P. (1926). The main principles of the organizational department of the union in the past. *Ten years of the existence of Poltava district union. 1915–1925*. Poltava, 49–52 [in Ukrainian].
42. The first All-Ukrainian meeting of agricultural cooperative instructors. (1923). *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 3, 109–111 [in Ukrainian].
43. III Meeting of authorized representatives of the “Farmer” (February 23–27, 1924). (1924). *Silskyi hospodar [Rural farmer]*, 5, 19–49 [in Ukrainian].
44. V Meeting of authorized representatives of the “Farmer”. (1926). *Silskyi hospodar [Rural Farmer]*, 10–11, 34–70 [in Ukrainian].
45. International day of cooperation. (1928). *Kooperovane selo [Cooperative village]*, 11–12, 12–15 [in Ukrainian].
46. Krivospitskii, P. (1928). Accounting and study of the staff of responsible employees. *Kooperatyvne budivnytstvo [Cooperative construction]*, 2, 40–41 [in Russian].
47. Fedorov, P. (1926). Ten-year anniversary. *Ten years of the existence of Poltava district union. 1915–1925*. Poltava, 4 [in Ukrainian].
48. Venher, A. (1929). Ways of consumer cooperation development. *Kooperatyvne budivnytstvo [Cooperative construction]*, 9–10, 7–12 [in Ukrainian].
49. K. (1929). Correspondence cooperative courses of the All-Ukrainian Cooperative Publishing Union – Book Union. *Kooperovana hromada [Cooperative community]*, 16, 72 [in Ukrainian].
50. Shapoval, Yu. (1990). In those tragic years: Stalinism in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
51. Kasianov, H. & Danylenko, V. (1991). Stalinism and the Ukrainian intelligentsia. Kyiv [in Ukrainian].
52. Aliman, M., & Onipko, T. (1996). “Purge” of the staff of the consumer cooperative in 1920–30. *Consumer cooperation of Ukraine: Historical and socio-economic aspects*. Kyiv, 69–76 [in Ukrainian].

Андрій ФЕСЕНКО

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії
Національного технічного університету України «Київський
політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київ, Україна
e-mail: fanandsv@gmail.com

This is an open access article
under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Ілля ЛУКОВЕНКО

кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук
Національної музичної академії України, Київ, Україна
e-mail: ilukovenko1981@gmail.com

Антирелігійні репресії 1920-х – початку 1930-х рр. як стратегічна прелюдія до Голодомору в Україні

Анотація. *Мета статті* полягає у переосмисленні антирелігійних репресій 1920-х – початку 1930-х рр. як стратегічної прелюдії до Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Аналізується процес формування репресивно-наглядкової системи на Донеччині, доводячи, що інституційне руйнування православної церкви мало на меті ліквідацію єдиної автономної структури, здатної до організації масового спротиву селянства. **Наукова новизна.** У дослідженні вперше застосовано концептуальний підхід до аналізу антирелігійної політики як інструменту «соціальної інженерії» в межах підготовки геноциду. На основі архівних матеріалів реконструйовано специфіку Донеччини як «ідеологічного полігону», де відпрацьовувалися методи силового придушення релігійних громад, що передували масовому штучному голоду та системним репресіям 1932–1933 рр. **Висновки.** Дослідження підтверджує, що антирелігійний терор 1920-х – початку 1930-х рр. на Донеччині був не лише ідеологічним актом, а стратегічною прелюдією до Голодомору, спрямованою на деструкцію інституційної міцності церкви як головного осередку селянської солідарності. Масштабна експропріація цінностей, закриття храмів та «дедзвонізація» забезпечили тоталітарному режиму монополію на управління соціальним простором, трансформували традиційну громаду в атомізовану масу, позбавлену засобів колективного самозахисту. Таким чином, інституційне знекровлення релігійних спільнот стало критичним чинником соціальної інженерії, що дозволило нівелювати потенціал народного спротиву та технічно реалізувати геноцидні практики 1932–1933 рр.

Ключові слова: Голодомор, соціальна інженерія, інституційне знекровлення, релігійні громади, Донеччина, атомізація суспільства, колективний спротив, антирелігійні репресії.

Andrii FESENKO

Candidate of Sciences (History), Associate Professor of the Department of philosophy of
the National Technical University of Ukraine “Ihor Sikorskyi Kyiv Polytechnic Institute”, Kyiv, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8054-6737>, e-mail: fanandsv@gmail.com

Ilia LUKOVENKO

Candidate of Sciences (History), Associate Professor of the Department of
Humanities of the National Music Academy of Ukraine, Kyiv, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8266-6310>, e-mail: ilukovenko1981@gmail.com

ANTI-RELIGIOUS REPRESSIONS OF THE 1920s – EARLY 1930s AS A STRATEGIC PRELUDE TO THE HOLODOMOR IN UKRAINE

Abstract. *This article seeks to reinterpret the anti-religious repressions of the 1920s and early 1930s as a strategic prelude to the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. The author examines the formation of a repressive and supervisory system in the Donetsk region, arguing that the institutional destruction of the Orthodox Church was intended to eliminate the only autonomous structure capable of organizing mass peasant resistance. **Scientific Novelty.** For the first time, this study employs a conceptual framework that interprets anti-religious policy as an instrument of “social engineering” within a broader process of genocidal preparation. Drawing on archival materials, it reconstructs the specific role of the Donetsk region as an “ideological testing ground” where methods of coercive suppression of religious communities were developed prior to the artificial famine and the systemic repressions of 1932–1933. **Conclusions.** The findings demonstrate that the anti-religious terror of the 1920s and early 1930s in the Donetsk region was not merely ideological in nature but constituted a strategic precursor to the Holodomor, aimed at dismantling the institutional resilience of the Church as a primary locus of peasant solidarity. The large-scale expropriation of church valuables, the closure of churches, and the removal of church bells (debellization) enabled the totalitarian regime to establish a monopoly over the social sphere, transforming traditional communities into atomized populations deprived of mechanisms for collective self-defence. Thus, the systematic weakening of religious communities became a crucial element of social engineering, neutralizing the potential for popular resistance and facilitating the implementation of genocidal policies in 1932–1933.*

Keywords: Holodomor, social engineering, institutional dismantling, religious communities, Donetsk region, social atomization, collective resistance, anti-religious repressions.

Постановка проблеми. У період кінця 1920-х – початку 1930-х рр. радянська влада в УСРР проводила жорстку антирелігійну кампанію, яка була частиною загальної політики більшовиків щодо встановлення атеїзму як державної ідеології. Ця кампанія посилилася після 1928 р., коли Й. Сталін розпочав інтенсивну індустріалізацію та колективізацію. Репресії проти релігії та церкви в Україні у 1920-х – початку 1930-х рр. були невід’ємною частиною радянської політики, спрямованої на придушення духовно-національної ідентичності, будь-яких форм національної автономії, а також були тісно пов’язані з соціально-економічними перетвореннями, зокрема з колективізацією сільського господарства, оскільки церква сприймалася як осередок опору селянства проти радянських реформ. В Україні антирелігійна кампанія набула особливо жорстких форм через сильний вплив церкви на українську національну ідентичність та активізувалася з кінця 1920-х рр.: храми конфіскували, перетворювалися на склади, клуби чи зерносховища; ікони спалювалися; релігійні обряди (хрещення, шлюби, похорони) заборонялися або жорстко контролювалися владою. Священики звинувачували у «кулацтві», «саботажі» чи «антирадянській пропаганді».

Аналіз останніх досліджень. Дослідження спирається на значний масив наукових праць та архівних матеріалів. Зокрема, технологію радянської боротьби з церквою аналізує Л. Бабенко, а роль «Союзу воєнничих безбожників» у період колективізації висвітлено у працях Т. Євсєєвої. Питання нищення духовенства та ролі церкви в умовах Голодомору ґрунтовно досліджені М. Лазаровичем, П. Слободянюком, Т. Грузовою та Т. Савчуком. Джерельну базу дослідження становлять матеріали ЦДАГО України та Державного архіву Донецької області, які дозволяють реконструювати специфіку репресій на регіональному рівні.

Мета статті полягає у переосмисленні антирелігійних репресій 1920-х – початку 1930-х рр. як стратегічної прелюдії до Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Автори прагнуть проаналізувати процес формування репресивно-наглядкової системи на Донеччині та довести, що інституційне руйнування православної церкви мало на меті ліквідацію єдиної автономної структури, здатної організувати масовий спротив селянства.

Виклад основного матеріалу. Вже на початку 1930-х рр. акцент на ліквідацію всіх, хто так чи інакше міг би чинити спротив колективізації, простежується дуже чітко. Уже в період суцільної колективізації доля духовенства була практично вирішена. Саме тоді керівництво радянських та українських каральних органів розробило комплекс оперативних заходів, спрямованих на остаточну ліквідацію «церковної контрреволюції» як класового ворога.

Антирадянські та куркульські елементи (тобто всі, кого вважали ворогами колективізації та радянської влади на селі) офіційно поділяли на дві категорії репресивного впливу. Це був не випадковий поділ, а чітка оперативна схема, затверджена керівництвом ОДПУ. Перша категорія (найнебезпечніші, підлягали найжорсткішим заходам — арешт, розгляд позасудовими «трійками» при ОДПУ, відправка в концтабори, часто розстріл або довге ув’язнення без суду): «ідеологи» та «натхненники» контрреволюційних виступів, «активні куркулі з махровим бандитським минулим» (тобто ті, хто мав досвід участі в повстаннях, антирадянських акціях в період 1918–1922 рр.), «антирадянський актив церковників і сектантів» (саме сюди зараховували священиків, церковних активістів, членів церковних рад, т. зв. «двадцятки», лідерів «сект», які чинили опір колективізації або просто мали авторитет серед селян). До другої категорії відносили менш «активних» куркулів, пасивних противників тощо. Більшовицьке керівництво розглядало церкву (особливо на селі) не просто як релігійну інституцію, а як організатора та натхненника масових селянських виступів проти колективізації, соціальну базу куркульства (церква нібито спиралася на заможних селян), центр антирадянської агітації, який блокувався з куркульством у «єдиний фронт».

Циркуляр ОДПУ № 37 від 22 березня 1930 р. («Про стан і перспективи церковного руху і чергові завдання органів ОДПУ») прямо вказував, що «ліквідація куркульства як класу ставить перед нами завдання ліквідації центрів церковної контрреволюції», а священики в районах суцільної колективізації характеризувалися, як «озлоблені й активні вороги соціалістичного будівництва». Причому вказувалося, що радянська влада виступає «не проти якоїсь однієї церкви чи одного релігійного напрямку, а проти релігії загалом» [1, с. 264]. Вже на початку 1930-х рр. почалася хвиля арештів і виселень саме «антирадянського активу церковників». Священиків часто зараховували до першої категорії автоматично, якщо вони виступали проти закриття храмів, хлібозаготівель, колгоспів або просто мали вплив на парафіян.

Риторика більшовицької влади була потужним інструментом ідеологічної боротьби, спрямованим на дискредитацію релігії як перешкоди для будівництва соціалізму. Вона базувалася

на марксистсько-ленінській філософії, де релігія трактувалася як соціальне зло, а церква та духовенство – як союзники експлуататорів. Більшовицька риторика активно використовувала зневажливу лексику для демонізації церкви та духовенства, представляючи їх як ворогів пролетаріату. Це створювало ефект «іншого» – ворожого елемента, який потрібно викоринювати.

Перший п'ятирічний план, розпочатий 1 жовтня 1928 р., мав на меті трансформувати Радянський Союз шляхом примусової індустріалізації та колективізації сільського господарства, вимагаючи повної мобілізації суспільства та усунення уявних ідеологічних перешкод. Радянська влада розглядала релігію, як пережиток феодалізму, що сприяв пасивності, забобонам та опору серед селян і робітників суворим вимогам швидкої модернізації. Пропагандистські зусилля посилювалися, щоб зобразити релігію як силу, протилежну пролетарському прогресу, а з 1929 р. на плакатах та в публікаціях чітко зазначалося, що «релігія перешкоджає п'ятирічному плану», і закликало до войовничого атеїзму для стимулювання процесів змін, зокрема на селі. «Союз войовничих безбожників» мобілізував місцеві осередки для проведення агітації, прирівнюючи релігійні обряди до саботажу колективізації [2]. Члени «Союзу войовничих безбожників» часто брали активну участь у хлібозаготівлях, конфіскаціях, «розкуркуленні», пограбуванні церков і селянських господарств. Ця організація стала ефективним знаряддям ламання селян через колективізацію, викоринюючи з їхньої свідомості власницький інстинкт і почуття гідності землероба [3, с. 303–331].

Однією з трагічних кампаній, проведених більшовиками в рамках першої п'ятирічки, була кампанія по зняттю дзвонів з культових споруд. Традиційно церковний подзвін виконував фундаментальну роль у літургійному та соціальному житті православної громади. Окрім безпосереднього супроводу ключових моментів богослужіння – Божественної літургії, читання Євангелія та чину хресного ходу, – він слугував універсальним засобом комунікації, забезпечуючи мобілізацію населення та виконуючи сигнальну функцію у надзвичайних ситуаціях (сполох). Радянська влада з перших днів свого існування вбачала у церковному дзвоні загрозу державній безпеці, санкціонувавши боротьбу з набатом на законодавчому рівні (постанова РНК РСФРР від 30.06.1918). Використання сполоху для мобілізації населення прирівнювалося до контрреволюційної діяльності, що передбачало суворе покарання через систему ревітрибуналів. Щоб унеможливити подібні випадки в майбутньому, адміністративні органи використовували інструмент договірних зобов'язань: при передачі храмів в оренду релігійним громадам останні були змушені офіційно гарантувати незастосування дзвонів для позакультових цілей «за допомогою дзвону і використовувати його проти радянської влади» [4, арк. 62].

«Небезпека» самочинного биття на сполох зберігалася й посилювалася в 1929 р., коли розпочалося проведення тотальної індустріалізації та суцільної колективізації сільського господарства і ліквідації куркульства як класу. Тому зняттям дзвонів з культових будівель радянська влада розраховувала не тільки частково розв'язати проблему з кольоровими металами, але й запобігти можливим антирадянським виступам. Щоб додати кампанії «законного» характеру, секретаріат Президії ВУЦВК 11 грудня 1929 р. обговорив питання «Про порядок вилучення дзвонів з молитовних будинків» і ухвалив відповідне рішення. Після посилань на клопотання робітничих мас «про вилучення дзвонів» і «використання коштів від цього на культурно-соціальні потреби даної місцевості», в ухвалі був визначений наступний порядок проведення цієї роботи: рішення про зняття дзвонів ухвалюється більшістю голосів на зборах громадян, що проживають в населеному пункті, після чого відповідні ради (сільська, селищна, міська) затверджують це рішення на пленумах або засіданнях своєї президії [5]. Остаточне рішення ухвалював губвиконком, і воно оскарженню не підлягало.

15 грудня 1929 р. була ухвалена інструкція і направлена в усі окружні адміністративні відділи НКВС УСРР. В ній зазначалося, що зняті дзвони підлягали реалізації місцевими радами через «Рудметалторг», а отримані кошти мали бути направлені на «культурно-освітні потреби даної місцевості» [6, арк. 159]. Проведення кампанії покладалося на органи НКВС УСРР. Зняті дзвони повинні були здаватися на металобрухт.

Фактично примусова «дедзвонізація», що тривала упродовж 1929–1935 рр., мала на меті не лише поповнення фондів кольорових металів, а й остаточне руйнування традиційного звукового простору українського села. Конфіскація дзвонової міді, латуні та бронзи супроводжувалася ігноруванням звернень релігійних громад, які намагалися зберегти хоча б мінімальні засоби для оповіщення. Системне нищення дзвонів на переважній більшості об'єктів культу стало свідченням переходу радянської політики до фази безповоротного руйнування релігійної інфраструктури, що

фатально збіглося з піком геноцидних дій влади. Так, за два роки з церков Донеччини зняли дзвони загальною вагою десятків тон. Інколи дзвони використовувалися місцевою владою для своїх потреб. Зокрема, при закритті міського цвинтаря у м. Сталіно (нині Донецьк) місцевий виконком видав постанову, згідно з якою ліквідація міського цвинтаря супроводжувала передачею дзвонів каплички для пожежної команди міста [7, арк. 15].

Репресії проти церкви були синхронізовані з економічними реформами, оскільки релігійні громади часто володіли землями та ресурсами, які конфіскували для колгоспів, що посилювало економічний тиск на селян. Конфіскація церковних цінностей збіглася з пограбуванням селян – золото, срібло, начиння йшли на експорт для купівлі обладнання для індустріалізації. Священиків та віруючих селян, які чинили опір, часто записували в «куркулі», «контрреволюціонери», «саботажники хлібозаготівель» – це давало привід для арештів і розстрілів.

Першими кроками радянської влади по вилученню церковних цінностей розпочалися ще під час голоду 1921–1922 р. Все почалося зі створення певного підґрунтя під свої антирелігійні дії та вироблення механізму реалізації кампанії, що дозволяло більшовикам робити все для досягнення поставленої мети. Наступним етапом було проведення безпосередньо виконавчих заходів цієї кампанії. В цілому конфіскація церковних цінностей, наприклад, на території Донеччини, у 1922 р. дало 582 пуда 22 фунта срібла, 5 фунтів золота, 8749 штук коштовного каміння, золотих та срібних монет на суму 2136 карбованців золотом [8, арк. 106].

Вилучення церковних коштовностей викликало неоднозначну реакцію віруючих, духовенства та простих людей. Вже після початку кампанії були зареєстровані перші інциденти та відкрите протистояння між владою та віруючими по всій території України. Повсюдними були випадки приховування цінностей та церковних документів. Архівні матеріали свідчать про наявність опору вилученню цінностей серед населення Донеччини. Цей опір можна охарактеризувати як локальний, стихійний, непослідовний, соціально–обмежений. Його проявами були акти громадянської непокори, спроби не допустити вилучення, відмова у поданні описів церковного майна. Під час проведення кампанії з вилучення було зафіксовано безліч випадків крадіжок церковного майна, які можна розглядати як спроби духовенства запобігти вилученням, приховавши предмети релігійного культу.

Немає сумніву, що ця кампанія з експропріації церковного майна була насамперед актом політичної деструкції, спрямованим на компрометацію релігійних інституцій у публічному просторі. Проте церква виявила значний запас інституційної міцності, залишаючись автономним центром тяжіння для українства. Декларована гуманітарна мета – порятунок від голоду – не була досягнута, оскільки вилучені ресурси не стали дієвим інструментом розв'язання економічної кризи. Замість консолідації суспільства, цей наступ на сакральну сферу став чинником відчуження між державою та селянськими масами, що посилювало соціальну напругу перед початком масових геноцидних практик. Встановлення істинного балансу між вилученими цінностями та реальною допомогою голодуючим наразі ускладнене браком об'єктивної звітності [9].

Досвід вилучення цінностей та придушення локального спротиву вірян у 1920-х рр. став для більшовицького режиму важливою апробацією методів тотального контролю над українським селом. Системна деструкція релігійних громад у цей період була не просто ідеологічною боротьбою, а стратегічною підготовкою до майбутнього геноциду через позбавлення соціуму автономних лідерів та організаційних центрів. Втрата інституційної підтримки церкви та вилучення ресурсів громади призвели до критичної атомізації сільського населення, зробивши його беззахисним перед державною машиною терору. Фактично, влада, здійснюючи антирелігійні репресії у перше післяреволюційне десятиліття, створила необхідні соціально-психологічні умови для успішного впровадження геноцидних практик 1932–1933 рр. Саме знекровлення духовної та матеріальної бази парафій дозволило режиму мінімізувати потенціал колективної резистентності під час штучно організованого масового голоду.

Закриття церков різко прискорилося наприкінці 1920-х рр., що збіглося з планами перерозподілу ресурсів, духівництво зіткнулося з посиленою увагою як потенційні куркулі, що перешкождали колективізації, а фінансовий тиск, такий як свавільні податки, змушував багато парафій розпускатися та жертвувати активи на державні проекти. Це поєднання переслідувань з економічною політикою підкреслило роль кампанії в демонтажі традиційних сільських структур для забезпечення дотримання цілей колективізації.

Головним завданням кампанії по закриттю храмів було досягти масового відтоку людей із церкви, спонукати їх на прийняття рішень про передачу церковних і монастирських споруд під

культурно-освітні заклади. Процес насильницького закриття церков часто призводив до конфліктів між представниками влади та віруючими. Незважаючи на постійні рекомендації щодо більш ґрунтовної підготовки до закриття культових будинків, місцева адміністрація вирішувала все на свій розсуд, що призводило до кровавих трагедій. Так, в рекомендації НКВС УСРР до Донецького губернського виконавчого комітету зазначалося, що процес закриття церков здавався досить напруженим. Пропонувалося під час закриття церков вживати репресивні заходи по відношенню до керівництва громад та духівництва, притягаючи їх до кримінальної відповідальності, але не закривати молитовних будинків без особливого дозволу органів НКВС УСРР [10, арк. 9].

Багато закритих культових споруд використовувалися під склади, їдальні, пункти збирання зерна, електростанції, митниці, а багато залишалися порожніми. У витягу з протоколу Секретаріату ВУЦВК №43/436 від 4 лютого 1930 р. відзначалося: «Задовольнити прохання робітників і на подання НКВС дозволити окрвиконкомам закрити молитовні, щоб використати їх приміщення для культурних, освітніх та інших потреб». У великих населених пунктах молитовні будинки руйнували або використовували для суспільних потреб. Привиди руйнації чи перепрофілювання культових споруд були різні: розширення трамвайного руху чи інші форми реконструкцій публічного простору, будування оперного театру чи інших «суспільно-необхідних» споруд, використання будівель під музей міліції, клуб, сільбуд тощо. В УСРР наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. у «культурно-просвітницьких цілях» використовувалися 355 закритих раніше культових споруд, з іншою метою – 137, не використовувалися – 127 культових споруд. Опір, який чинили віруючі з цього приводу, жорсткою придушувався місцевими каральними органами.

Фактично радянська влада використала вилучення церковного майна та ліквідацію храмів як засіб остаточного витіснення православної церкви з публічної сфери УСРР. Репресії проти вірян та духовенства, що подекуди завершувалися розстрілами протестувальників, маркували перехід режиму до політики прямого терору. Використання адміністративного ресурсу та фальсифікованих «рішень громад» дозволило значно скоротити мережу релігійних установ, посилюючи міжцерковні конфлікти та соціальну дезорієнтацію. Втім, незважаючи на системне нищення матеріальної бази, православна церква встояла як автономна інституція, продовжуючи виконувати функцію духовної підтримки населення в умовах зростаючого державного тиску, що згодом став прелюдією до трагедії Голодомору.

В УСРР політика репресій щодо православних громад була особливо жорсткою через національний фактор: українська церква асоціювалася з національною ідентичністю та опором русифікації, а українське село та селянство як таке, що може слугувати соціальною базою української незалежності [11, с. 35]. Репресії проти релігії були частиною ширшої кампанії проти «українського буржуазного націоналізму», яка включала арешти інтелігенції, письменників та культурних діячів.

Безпосередньо переддень спалаху Голодомору, коли акції влади з проведення колективізації досягли свого піку, співпадає у часі із проголошенням у травні 1932 р. Й. Сталіним т. зв. «безбожної п'ятирічки» (1932–1937), кампанії, спрямованої на тотальне викорінення релігії, ліквідацію церкви як інституції та насадження атеїзму в СРСР, яку часто називають «другою п'ятирічкою», бо вона збіглася в часі з офіційною другою п'ятирічкою (1933–1937), але мала чітко антирелігійний характер: «До 1 травня 1937 р. ім'я Бога має бути забуте на території країни» [12].

Хоча прямого причинно-наслідкового зв'язку між «безбожною п'ятирічкою» та Голодомором немає – Голодомор був насамперед інструментом придушення українського селянства, опору колективізації та українського національного відродження 1920-х рр. Проте існує тісний хронологічний (часовий збіг), ідеологічний (ідеологічна єдність) і практичний (взаємодія каральних державних та партійних органів) зв'язок. Отже, «безбожну п'ятирічку» можна цілком розглядати як духовну складову того ж самого геноцидного удару, апогеєм якого став Голодомор. Фізичне винищення селянства поєднувалося з нищенням його духовної основи.

Церковні репресії розгорталися під час та у безпосередньому зв'язку із процесами колективізації, започаткованої в 1929 р., яка стала ключовим елементом сталінської політики, спрямованим на ліквідацію приватної власності на землю та створення колгоспів. Вона зустріла масовий опір селянства, яке влаштовувало повстання (зафіксовано біля 4 тис. локальних бунтів на початку 1930-х рр.). Колективізація включала депортацію «куркулів» та знищення приватного господарства. Репресії проти церкви були невід'ємною частиною цього: церква, як центр селянського життя, формувала опозицію колективізації. Послаблюючи церкву, режим руйнував соціальну єдність, деморалізуючи селян через арешти священників та закриття храмів. Це

приводило до моральної деградації суспільства, втрати традицій, десакралізації громадського життя та неможливості організованого опору. Колективізація не обмежувалася землею – вона включала ліквідацію релігійних установ як центрів громадської єдності.

Удар влади по церкві саме в контексті колективізації був не випадковим. Церква в українському селі традиційно була не лише релігійним центром, а й соціальним хабом, де формувалася громада, зберігалася національна свідомість та чинився моральний опір зовнішнім загрозам. У період кінця 1920-х – початку 1930-х рр., під час масової колективізації, радянська влада сприймала церкву як загрозу: священники часто критикували «безбожну» політику, підтримували селян у опорі розкуркуленню та зберігали українські традиції, які суперечили русифікації. Влада бачила в релігії перешкоду для «перевиховання» селян, тому репресії проти церкви були інструментом для зламу цього опору.

Голодомор 1932–1933 рр. став кульмінацією терору, спрямованого на знищення українського селянства як соціальної бази «націоналізму», найжорсткішим та найболючішим ударом, який був завданий українській ідентичності, інструментом придушення опору, особливо в Україні, де селянські повстання були поширеними.

Радянський режим розглядав церкву як центр опору атеїзму, традиційних цінностей та національної свідомості. Репресії проти духовенства послаблювали соціальну структуру суспільства, особливо на селі, полегшуючи впровадження колективізації та штучного голоду як інструментів підкорення. Цей взаємозв'язок можна розглядати як елемент ширшої стратегії «соціальної інженерії», де релігія сприймалася не лише як ідеологічний ворог, але й як фактор соціальної стабільності, який перешкоджав тоталітарному контролю.

Як прямий наслідок колективізації, Голодомор мав очевидний антирелігійний вимір: церкву змушували віддавати майно, а священників – агітувати за колгоспи. Це послабило церкву та селянську культуру, де релігія була основою традицій, обрядів, соціальної ідентичності, центром громади, морального опору та національної свідомості, особливо на селі. Репресії значно обмежили можливості духовенства надавати допомогу: багато церков закривалися, а священники арештовувалися і до початку голоду, і в період самого Голодомору. Це було свідомим кроком, оскільки ще під час голоду 1921–1922 рр. церкви активно допомагали, роздаючи їжу та організовуючи притулки. Церква залишалася одним із останніх бар'єрів на шляху до повного винищення українського народу: вона протистояла антиукраїнській лінії компартії, саботувала хлібозаготівлі, намагалася засуджувати жорстокі антинародні методи колективізації, економічне пограбування, систематичне моральне та політичне цькування, а також фізичне винищення селян – тієї основи, на якій трималися економічна міць, духовна культура й етнічна стійкість України [13, с. 148–150].

Під час Голодомору церква в Україні була не лише жертвою репресій, але й намагалася чинити опір режиму, хоч і в обмежених формах через масові арешти, закриття храмів та економічний тиск. Опір можна розділити на фізичний (протести, саботаж, матеріальна допомога), духовний (моральна підтримка, проповіді, збереження віри) та зовнішній (дії УГКЦ в Галичині та діаспорі). В Україні опір був переважно пасивним або локальним, оскільки активні дії приводили до негайних репресій. У 1932–1933 рр. спроби допомоги голодуючим збоку священників були спорадичними та ризикованими, часто караними арештами, розстрілами чи депортацією. Тим не менше, деякі священники (особливо в селах, де храм ще діяв) намагалися допомагати людям: ділилися останніми запасами, ховали зерно, благословляли на опір. Деякі священники відмовлялися виконувати надмірні податки та квоти на зерно, м'ясо чи мед, які влада нав'язувала церкві як «виробнику». Це розглядалося як саботаж, і за це арештовували. Під тиском податків духовенство іноді відмовлялося платити, що приводило до конфіскацій. Це було формою пасивного опору, бо виснажувало ресурси режиму на репресії. Попри все, церква залишалася осередком духовної сили, де люди шукали розради. Священники у проповідях засуджували голод як «богоборчий злочин», закликали до солідарності. Це вважалося «антирадянською агітацією» — наприклад, протести проти заборони дзвонів (осінь 1933 р.), які влада боялася як сигналу до повстання. Духовенство наголошувало на християнському гуманізмі, протидіючи моральному розкладанню (крадіжки, канібалізм), викликаному голодом.

Тим не менше, владі так і не вдалося повністю викоринити релігійні обряди: посилювалася духовність в підпіллі, голод спонукав до таємних молитов і обрядів. Люди, що вижили, розповідали про «підпільні» служби, де релігія ставала символом опору. Селяни й надалі таємно несли дітей

до священика на хрещення, просили вінчати молодят, замовляли панахиди за померлих. У селах люди ховали ікони, проводили таємні поховання без священиків. Віра в Бога не згасла в серцях людей — вони продовжували жити за християнськими принципами, ходили на служби, причащалися й молилися, попри весь страх [14]. Це допомагало зберігати національну ідентичність, але в атмосфері страху. Постійний жах і усвідомлення власної беззахисності перед тоталітарною машиною стали для людей нестерпними. І саме тому релігія перетворювалася на єдине місце, де вони могли знайти хоч якусь духовну опору [15]. Після Голодомору релігійне життя пішло в глибоке підпілля, а страх репресій за віру зберігався десятиліттями.

І все ж таки, знищення церков унеможливило повноцінну та результативну релігійну допомогу, наприклад, збори продуктів чи заклики до милосердя, що посилювало голод. Це призводило до моральної деградації: таємні хрещення, похорони без священиків, десакарлізація могил (хрести пиляли на дрова). Голодомор, як штучно створений геноцид українського народу, мав катастрофічний вплив на релігійний, духовний і моральний стан українців. Він не лише фізично знищив мільйони, але й спричинив глибоку психологічну травму, яка передається поколіннями. Це проявлялося в руйнуванні традиційних цінностей, втраті віри, моральному розпаді суспільства та інтергенераційному страху. Багато хто, бачачи масову смерть і безкарність режиму, втрачав віру в Бога, вважаючи голод «карою небесною» або доказом відсутності божественного втручання. Священики, яких оголошували «куркулями в рясах», гинули від голоду чи репресій, що підірвало авторитет церкви.

Висновки. Дослідження підтверджує, що Голодомор можна інтерпретувати як «подвійний удар»: економічний (конфіскація ресурсів) та культурний (знищення релігійних інститутів), де репресії проти церкви слугували для запобігання будь-якій організованій гуманітарній відповіді на кризу. Р. Лемкін, який розробив концепцію «геноциду» як міжнародного злочину, вважав репресії проти православної церкви частиною геноциду українців, пов'язаного з Голодомором. Він бачив атаку на церкву як на «душу» України, на інтелігенцію – як на «розум», а голод – як на «носій національної ідеї» (селян). Голодомор надавав прикриття для репресій: під час нього арештовували культурних діячів та релігійних лідерів. Голодомор супроводжувався атакою на українську ідентичність: репресіями інтелігенції, культури та релігії. Лемкінський підхід підкреслює, що геноцид не обмежується фізичним знищенням, а включає культурне винищення, де репресії проти церкви були інструментом для стирання колективної пам'яті та ідентичності.

Роль церкви у часи Голодомору була подвійною: як жертви репресій і як потенційного рятівника, якого свідомо нейтралізували. Репресії проти церкви не були випадковими – вони були частиною ширшої стратегії геноциду, спрямованої на знищення української національної ідентичності. Церква, особливо на селі, зберігала українську мову, звичаї та опір радянській владі, тому її ліквідація посилювала голод: без організованих мереж допомоги (як у 1921–1922 рр.) селяни були ізольованими, що зробило терор ефективнішим. Історіографічний дискурс сучасної української науки підкреслює, що церква була не лише релігійним, а й соціальним інститутом, чие знищення призвело до «духовного голоду» – втрати моральних орієнтирів, яка тривала десятиліттями.

Джерела фінансування. Дослідження виконано за підтримки гранту Консорціуму досліджень та освіти про Голодомор (HREC) Канадського інституту українських студій Університету Альберти та Міністерства закордонних справ Канади (Global Affairs Canada) в межах проекту «Підтримка Національного музею Голодомору-геноциду в Україні» («Support to Ukraine's National Museum of the Holodomor-Genocide»). Проект реалізується компанією Cowater International у партнерстві з Фондацією «Канада-Україна» та спрямований на зміцнення спроможності Музею зберігати та популяризувати пам'ять про геноцид Голодомору, підвищуючи суспільне розуміння цієї трагедії в Україні та світі.

Список літератури

1. Бабенко Л. Л. Технологія боротьби з Церквою (1920 – початок 1950-х рр.): «чекістський» сегмент. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції* / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 248–300.
2. Фесенко А. М. Діяльність радянських органів антирелігійної пропаганди на Донеччині у другій половині 1920-х рр.: на прикладі Спілки воявничих безвірників. *Гуманітарно-релігієзнавчий вісник «Софія»*. 2023. № 21. С. 68–71. DOI: 10.17721/sophia.2023.21.17.
3. Євсєєва Т. М. Діяльність Спілки «воявничих безвірників» України під час суцільної колективізації 1929–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. Вип. 11. С. 303–331.

4. Центральний державний архів громадських об'єднань та українці. Ф. 1. Центральний комітет комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 3019. Справки информационного отдела ЦК КП(б)У и ЦК ЛКСМУ о недостатках в работе окружных партийных организаций, проведении антирелигиозной работы среди молодежи. 80 арк.
5. Силантьев В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20–е годы. Харьков, 1998. 232 с.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань та українці. Ф. 1. Центральний комітет комуністичної партії України. Оп. 20. Спр. 2994. Доклады, справки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о ликвидации контрреволюционных организаций, результатах борьбы с преступностью, положении на Южной железной дороге. 207 арк.
7. Державний архів Донецької області. Ф. Р–575. Оп. 1. Спр. 10. Протоколы, выдержки из протоколов заседаний окрисполкома, переписка с Донецким губернским исполнительным комитетом, районными исполнительными комитетами, прокуратурой о закрытии молитвенных домов, городского кладбища. 66 арк.
8. Державний архів Донецької області. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 432. Месячные отчеты, организационный план, доклады о работе Донецкого губкома КП(б)У. 126 арк.
9. Фесенко А. М., Луковенко І. Г. Православні громади Донеччини в умовах радянського режиму у 1920-ті – 1980-ті рр.: еволюція механізмів легалізації та обмеження діяльності. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2025. № 1. С. 101–108. DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-101-108.
10. Державний архів Донецької області. Ф. Р–575. Оп. 1. Спр. 1. Циркуляры НКВД, инструкция Донецкого губернского исполнительного комитета, выдержки из протоколов заседаний Юзовского окружного исполкома, сведения, акты и др. Материалы о проведении в жизнь декрета «Об отделении церкви от государства и школы». 154 арк.
11. Лазарович М. В. Українське село в кривавих жорнах комунізму: прелюдія до геноциду. *Психологія і суспільство*. 2011. № 1. С. 34–52.
12. Євсєєва Т. М. «Безбожна п'ятирічка». Діяльність спілки воєвничих безвірників. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / відп. ред. В. М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 656–675.
13. Слободянюк П. Я. Українська православна церква в Україні: історія руйни і відродження. Хмельницький: Поділля, 2000. 514 с.
14. Грузова Т. «Контрреволюціонери в рясі»: як знищували духовенство в радянській Україні (1932–1933 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2020. № 1. С. 68–85.
15. Савчук Т. Православне духовенство в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. 35. С. 134–138.

References

1. Babenko, L. L. (2014). Technology of the struggle against the Church (1920 – early 1950s): the “Chekist” segment. In: Bazhan, O. & Podkur, R. (Eds.). *Soviet state security bodies in Ukraine (1918–1991): history, structure, functions*. Kyiv, 248–300 [in Ukrainian].
2. Fesenko, A. M. (2023). Activities of Soviet anti-religious propaganda bodies in the Donetsk region in the second half of the 1920s: the example of the League of Militant Unbelievers. *Sofita [Sofia]*, 21, 68–71 [in Ukrainian].
3. Yevsieieva, T. M. (2004). Activities of the “League of Militant Atheists” of Ukraine during the total collectivization of 1929–1933. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky [Issues in Ukrainian History: Facts, Opinions, and Research]*, 11, 303–331 [in Ukrainian].
4. Central State Archives of Public Organizations and Ukrainica. Fund 1. Inv. 20. File 3019 [in Russian].
5. Silantyev, V. I. (1998). Bolsheviks and the Orthodox Church in Ukraine in the 20s. Kharkiv [in Russian].
6. Central State Archives of Public Organizations and Ukrainica. Fund 1. Inv. 20. File 2994 [in Russian].
7. State Archives of Donetsk Region. Fund R-575. Inv. 1. File 10 [in Russian].
8. State Archives of Donetsk Region. Fund 1. Inv. 1. File 432 [in Russian].
9. Fesenko, A. M., & Lukovenko, I. H. (2025). Orthodox communities of the Donetsk region under the Soviet regime in the 1920s – 1980s: evolution of mechanisms of legalization and restriction of activities. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Historical Series]*, 1, 101–108 [in Ukrainian].
10. State Archives of Donetsk Region. Fund R-575. Inv. 1. File 1 [in Russian].
11. Lazarovych, M. V. (2011). Ukrainian village in the bloody millstones of communism: a prelude to genocide. *Psykhohohiia i suspilstvo [Psychology and Society]*, 1, 34–52 [in Ukrainian].
12. Yevsieieva, T. M. (2003). “Godless Five-Year Plan”. Activities of the union of militant unbelievers. In: Lytvyn, V. (Ed.). *The 1932–1933 Famine in Ukraine: Causes and Consequences*. Kyiv, 656–675 [in Ukrainian].
13. Slobodianiuk, P. Ya. (2000). Ukrainian Orthodox Church in Ukraine: history of ruin and revival. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
14. Hruzova, T. (2020). “Counter-revolutionaries in robes”: how the clergy was destroyed in Soviet Ukraine (1932–1933). *Istorychni i politylohichni doslidzhennia [Historical and Political Science Research]*, 1, 68–85 [in Ukrainian].
15. Savchuk, T. (2013). Orthodox clergy in the conditions of the Holodomor of 1932–1933. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu [Zaporizhzhia Historical Review]*, 35, 134–138 [in Ukrainian].

Степан КУШНІР аспірант кафедри всесвітньої історії Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна
e-mail: stepan.kushnir.18@pnu.edu.ua

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Дозвілля міської молоді Станиславова крізь призму спогадів Ореста Корчака-Городиського

Анотація. Мета. Дослідження спрямоване на відтворення дозвіллевих практик міської молоді Станиславова (нині Івано-Франківськ) у міжвоєнний час на основі спогадів Ореста Корчака-Городиського. Мемуарні матеріали дозволяють простежити культурні та соціальні процеси, що визначали виховання й соціалізацію юнацтва в урбаністичному середовищі Галичини. Завданням роботи є показати те, як різні форми проведення вільного часу – від колективних імпрез і спортивних змагань до приватних захоплень – сприяли формуванню ідентичності та інтеграції молодих людей у міську спільноту. **Методологічне підґрунтя** становить застосування загальнонаукових принципів історизму, всебічності та об'єктивності, що забезпечують цілісне й неупереджене відтворення досліджуваних процесів. Використання загальнонаукових методів аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення доповнюється конкретно науковими методами історичного дослідження – джерелознавчим аналізом, історико-типологічним та історико-порівняльним підходами, що дозволяють досягти високого рівня достовірності та наукової аргументованості. **Наукова новизна.** Уперше систематизовано свідчення Корчака-Городиського про дозвілля школярів і гімназистів Станиславова, що розширює уявлення про культурне життя міста у 1920–30-х рр. Новизна полягає у висвітленні виховного потенціалу культурних заходів (Шевченківські концерти, Миколаївські вечори), які поєднували мистецькі та суспільно-політичні елементи. Дослідження також акцентує на ролі фізичної культури й спортивних ігор як чинника патріотичного виховання. Використання мемуарів у такому контексті дозволяє інтегрувати локальний досвід Станиславова у ширші студії з історії молодіжної культури Галичини. **Висновки.** Аналіз спогадів показує, що дозвілля молоді мало багатofункціональний характер: воно розважало, виховувало й соціалізувало. Колективні заходи забезпечували доступ до мистецтва та формували почуття спільноти, спортивні практики виховували дисципліну й витривалість, а індивідуальні хобі розвивали інтелектуальні інтереси та сприяли самовираженню. Таким чином, дозвілля виступало важливим чинником культурного розвитку й відображало специфіку міського середовища Галичини у міжвоєнний період.

Ключові слова: Станиславів, міжвоєнний час, молодь, дозвілля, мемуари, соціалізація, Галичина.

Stepan KUSHNIRPostgraduate Student of Department of World History, Vasyl Stefanyk Carpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5984-8897>, e-mail: stepan.kushnir.18@pnu.edu.ua

LEISURE PRACTICES OF URBAN YOUTH IN STANISLAVIV THROUGH THE PRISM OF OREST KORCHAK-HORODYSKYI'S MEMOIRS

Abstract. Purpose. The study aims to reconstruct leisure practices of urban youth in Stanislaviv (today Ivano-Frankivsk) during the interwar years through the memoirs of Orest Korchak-Horodyskyi. These recollections provide insights into cultural and social dynamics that shaped the upbringing and social integration of young people in Galicia. The research seeks to demonstrate how collective events, sports, informal gatherings, and personal hobbies contributed to identity formation and participation in the urban community. **The methodological foundation** is based on the application of general scientific principles of historicism, comprehensiveness, and objectivity, which ensure a holistic and unbiased reconstruction of the processes under study. The use of general scientific methods such as analysis, synthesis, comparison, and generalization is complemented by specific methods of historical research – source analysis, historical-typological and comparative approaches, which provide a high level of reliability and scholarly validity. **Scientific novelty.** This work offers the first systematic analysis of Korchak-Horodyskyi's testimonies concerning youth leisure in Stanislaviv, thereby enriching knowledge of the city's cultural life in the 1920s-1930s. The novelty lies in highlighting the educational dimension of cultural events such as Shevchenko concerts and St. Nicholas evenings, which combined artistic expression with civic themes. The study also emphasizes the significance of physical culture and sports as instruments of patriotic education. By employing memoirs in this way, the research integrates the local experience of Stanislaviv into broader studies of Galician youth culture and everyday history. **Conclusions.** The memoirs reveal that leisure among Stanislaviv's youth was multifaceted: it entertained, educated, and fostered socialization. Collective activities opened access to art and nurtured community spirit, sports cultivated discipline and resilience, while individual hobbies stimulated intellectual curiosity and self-expression. Leisure thus became a key factor in cultural development and reflected the specificity of the Galician urban environment in the interwar era.

Keywords: Stanislaviv, interwar era, youth, leisure, memoirs, socialization, Galicia.

Постановка проблеми. Дослідження дозвілля міської молоді Станиславова міжвоєнного періоду є важливим для розуміння процесів соціалізації та формування ідентичності в урбаністичному середовищі Галичини. Попри значну увагу до історії політичних і культурних інституцій регіону, питання повсякденних практик молоді залишаються недостатньо висвітленими. Мемуарні джерела, зокрема спогади Ореста Корчака-Городиського, відкривають можливість реконструювати культурне життя міста та показати, як дозвілля виконувало виховну й соціалізуючу функцію. Проблема полягає у браку системного аналізу цих свідчень та їх інтеграції у сучасні студії з історії повсякденності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія освітніх та культурних інституцій Станиславова міжвоєнного часу розглядалася у працях О. Ганусин [1], Р. Гаха [2], І. Прокоп'яка [3], Л. Романюк [4], І. Савіцької [5], Р. Чорного [6], І. Ян [7]. Вони акцентували на виховній ролі українських гімназій, розвитку фізичної культури та культурно-мистецьких заходів, читацьких інтересах молоді. Однак у цих роботах дозвілля молоді розглядається переважно як складова освітнього процесу, без глибшого аналізу його соціалізуючих функцій. Мемуарні джерела, що відображають індивідуальний досвід, залишаються маловикористаними у вивченні молодіжної культури.

Важливий внесок у дослідження здійснила Н. Мисак [8–9], яка показала роль фізичної культури та спортивних занять у вихованні молоді. Її праці акцентують на виховному потенціалі руханки, спортивних ігор та туристичних мандрівок, що не лише урізноманітнювали дозвілля, але й також формували дисципліну, витривалість та громадянську позицію. О. Дрогобицька [10–11], у свою чергу, звернула увагу на приватні та неформальні практики дозвілля – зустрічі молоді, доступ до бібліотек, інтелектуальні дискусії та роль родинного середовища.

Спогади О. Корчака-Городиського [12–13], опубліковані у Львові на початку 2000-х рр., містять багатий матеріал про культурні імпрези, спортивні заняття, неформальні зустрічі та індивідуальні захоплення, проте їхній потенціал для реконструкції історії повсякденності досі не був належно реалізований. Саме звернення до мемуарних свідчень дозволяє доповнити інституційний і тематичний вимір сучасних досліджень живим досвідом молодих людей, показуючи багатофункціональний характер дозвілля як простору розваги, виховання й соціалізації.

Метою статті є аналіз дозвіллевих практик міської молоді Станиславова у міжвоєнний період крізь призму спогадів О. Корчака-Городиського. Завдання полягає у виявленні форм проведення вільного часу, визначенні їхнього виховного та соціалізуючого значення, а також у розкритті ролі міського простору як середовища інтеграції молоді. Дослідження має на меті продемонструвати, що дозвілля було багатограним явищем, яке поєднувало культурні, освітні та соціальні функції, сприяючи тим самим формуванню ідентичності молодих людей у контексті урбаністичної культури Галичини.

Виклад основного матеріалу. О. Корчак-Городиський народився 15 липня 1918 року у м. Станиславів у родині залізничника Івана й Анастазії Городиських (після смерті батька вітчимою став Іван Гавриляк). Протягом 1924–1928 рр. він здобув початкову освіту у народній школі ім. М. Шашкевича, після чого продовжив своє навчання в Українській державній гімназії (1928–1939) [14]. У березні 1939 р. О. Корчак-Городиський був арештований поляками, у зв'язку з останнім політичним процесом проти українців, проте зміг уникнути покарання через внутрішній безлад в країні, спричинений окупацією Польщі Німеччиною та Радянським Союзом [15].

Перебравшись на територію Лемківщини, О. Корчак-Городиський учителював у місцевих сільських школах (с. Согорів Горішній, с. Одрехова) до травня 1940 р. (почав проходити військову підготовку). Зрештою, О. Корчак-Городиський переїхав до Ярослава, де займав посаду секретаря у місцевій українській гімназії протягом листопада 1940 – червня 1941 рр. У період 1941–1943 рр. був мобілізований до німецької армії, де виконував обов'язки перекладача [1]. У 1943 р. О. Корчак-Городиський повернувся до Станиславова, після чого увійшов до складу Волинського легіону самооборони, який у 1945 р. був включений до складу 1-ї дивізії Української Національної Армії «Галичина». Згодом потрапив у табір для військовополонених у м. Ріміні (Італія), де здійснював видання тижневика (пізніше – щоденника) «Життя в таборі» [13; 15].

У вересні 1946 р. О. Корчаку-Городиському із кількома полоненими вдалося потрапити до Мюнхена (Німеччина). Тут він навчався на історичному факультеті Українського вільного університету, де, зрештою, здобув ступінь магістра історії. У 1950 р. він перебрався до Чикаго (США) на постійне проживання (помер 30 березня 2014 р.). Знаходячись у діаспорі, О. Корчак-

Городиський брав активну участь у культурному житті місцевої української громади. Окрім цього, він є автором близько 150 історичних праць, присвячених вивченню проблем новітньої історії України [14].

Спогади О. Корчак-Городиського були опубліковані у Львові у двох частинах (ч. 1, 2000; ч. 2, 2003). Нас цікавить насамперед перша частина спогадів, оскільки саме в ній висвітлюється дозвілля міської молоді Станиславова. Зокрема, автор згадує свої дитячі роки і родинне середовище, навчання у школі та гімназії, соціальне життя міста, діяльність молодіжних організацій, а також важливі культурні й політичні події. О. Корчак-Городиський вдало поєднав особисті спогади з описом міського середовища Станиславова, акцентуючи на деталях побуту та дозвілля [12].

Так, описуючи свої шкільні роки у народній школі ім. М. Шашкевича, О. Корчак-Городиський згадує про проведення Шевченківських концертів та Миколаївських вечорів: «Два рази до року наша школа виходила перед громадянство – а саме з Шевченківським концертом та кінцеворічним popisом. Попис підготовлявся дуже довго і крім хорових точок, деклямацій, вільноручних вправ, найбільше оплесків збирали вежі... Всі імпрези школи Шашкевича втішались поважною фреквенцією громадянства, приходили не тільки батьки учнів, але й визначні громадяни нашого міста, з яких пригадую собі д-ра Яновича, д-ра Юліяна Олесницького, проф. Никифора Даниша. Приходили й інші громадяни, тільки я їх не знав, згл. не зачув їхніх прізвищ в розмовах моїх родичів. Ще одна шкільна імпреза притягала багато молоді й старших – а це Свят-Миколаївський вечір. Була звичайно гарна сценка, були дарунки, були різки, був св. Миколай з ангелами, був і Люцифер з чортиками» [12, с. 18].

Окрім цього, О. Корчак-Городиський зазначає, що Український народний театр ім. І. Тобілевича часто залучав вихованців школи під час проведення вистав: «В тому часі діяльним був у Станиславові театр ім. Тобілевича, який дуже часто “позичав” зі школи Шашкевича дітей, потрібних до вистави. Весною 1928 р. театр ставив “Суєту” І. Тобілевича і мене “випозичив” театр до ролі “Матюші”» [12, с. 18]. Розглядаючи театральне мистецтво як важливу прогресивну силу, що сприяє культурному зростанню молоді, колектив театру ставив на сцені провідні твори українських драматургів, приділяв увагу формуванню автентичних образів і докладав зусиль для точного передання ідейної складової драматичних творів [7, с. 72].

Не менш урочисто проводилися подібні вистави в гімназійному середовищі: «Шевченківський Концерт, влаштовуваний гімназією, був своєрідним святом як для гімназії, так і станиславівського громадянства. День, вільний від науки, з двома концертами: в полудне для молоді українських середніх шкіл і вечером для громадянства... Вечірній концерт для громадянства все був подією року. Програма була дбайливо підібрана, а виступ “16-ки” все стояв на високому рівені... Кожнорічною, найцікавішою імпрезою я назвав би Миколаївський вечір. Сюжетом Миколаївського вечора 1934 р. був голод в Україні. Пригадую собі деякі образи, які зворушують ще й сьогодні, а тоді зробили на всіх нас і професорів велике вражіння... Було трохи актуального гумору й співів. Це був чи не одинокий день в році, коли учні могли б “безкарно” поглузувати з професорів відповідними жартами, а також і дарунками» [12, с. 61–62].

Навчання у чоловічій державній гімназії органічно поєднувалося з виховним процесом. У програмах закладу ставилася мета гармонійного розвитку учня – як фізичного, так і духовного. Відповідно до виховних засад української гімназії, учні брали участь у відзначенні державних свят. Підготовку програм здійснював старійшина Самоврядної Громади, а всі виступи виконували самі гімназисти. Репетиції користувалися великою популярністю серед молоді, адже вони відкривали доступ до високого мистецтва й надихали на власну творчість [4, с. 176–177; 10, с. 5].

Для того, щоб забезпечити учням ґрунтовні знання та виховання, директор і вчителі гімназії прагнули розширювати інтереси молоді, формувати її світогляд і передусім зміцнювати національну свідомість. З цією метою школярі під керівництвом педагогів щороку організовували свята, академії та концерти, вшановуючи визначних постатей українського народу [16, с. 262]. Звичними стали літературно-музичні вечори, присвячені Лесі Українці, Маркіяну Шашкевичу, Юрію Федьковичу, Івану Франку та ін. Щорічні урочистості на честь Тараса Шевченка вважалися особливо престижними для учнів. Концерти організовували як окремі класи, так і вся громада гімназії, іноді у співпраці з самоврядними об'єднаннями інших навчальних закладів Станиславова [4, с. 177]. Читання творів Кобзаря під час музично-декламаційних програм і шевченківських вечорів стало важливим чинником формування театральної шевченкіани в регіоні [3, с. 163].

У період іноземного панування значну роль у відновленні традицій виховання молоді відіграла фізична культура. Основними її формами для школярів та гімназистів були уроки-руханки, а також різні позаурочні й позашкільні заняття [2, с. 6–9]. З метою урізноманітнити дозвілля та відвернути молодь від шкідливих звичок, адміністрація середніх шкіл приділяла особливу увагу фізичному розвитку учнів, заохочуючи їх до занять спортом. Організація різноманітних спортивних подій, зокрема прогулянок за місто, мала на меті відвернути школярів від тютюнопаління та вживання алкоголю [8, с. 96].

Особливої популярності серед учнів шкіл та гімназій набули різноманітні ігри, які проводилися у позаурочний час. О. Корчак-Городиський перелічує різноманітні форми забав, наприклад, гру у «феники» (гра з підкиданням монет), гру «чародій» («чародій “зачаровував” дотиком руки учасника забави»), гру в пера, гру в «звірі» і «творення слів з якогось одного довшого слова» [12, с. 55]. Гімназисти захоплювалися різними видами спорту, зокрема, футболом, боксом, плаванням, відбиванками (волейбол), шахами та неодноразово приймали участь у місцевих і міжгімназійних змаганнях [5, с. 349; 17, с. 370–388].

О. Корчак-Городиський згадує про спортивне життя вихованців гімназії наступне: «В передвоєнний час найбільш популярним родом спорту був копаний м'яч. Грали його від наймолодших літ. Був він найбільш популярним і в нашій гімназії. Популярність, правдоподібно, була в тому, що до змагань ставало 22-ох змагунів, що давало змогу більшому числі охочих брати участь у грі... Були спроби також із боксом, та цей рід спорту не здобув популярності. В 1936/37 р. якраз в нашій клясі дуже популярним стало плавання, головню в літі, бо критих плавалень в Станиславові не було» [12, с. 19–20; 52; 55–60].

Гімназійні мандрівки стали важливим елементом виховної роботи середніх шкіл, адже поєднували освітні, фізичні та духовні аспекти розвитку учнів. Вони сприяли формуванню громадянської позиції та національної ідентичності молоді. Найбільше школярів приваблювали Карпати, зокрема туристичні осередки Ворохта, Микуличин, Сколе, Татарів і Яремче. Педагоги прагнули поєднати красназничий та спортивний компоненти: учні проводили час на свіжому повітрі, активно рухалися й долали значні відстані пішки [9, с. 248–254]. «При кінці кожного шкільного року, – описує О. Корчак-Городиський, – гімназія робила прогульку в Карпати – Ямне з виходом на Хомяк чи Синяк. На Говерлю нас, з молодших кляс, не пускали, казали, що траса для нас молодих заважка. Проф. Смолинський все йшов з нами на ті прогульки, звичайно очікував нас в схоронці під Хомяком» [12, с. 51].

Важливим елементом дозвілля молоді Станиславова були неформальні зустрічі. Як зазначає О. Корчак-Городиський: «Іншою приємністю, головню для учнів вищих кляс, були “збори” учнів майже всіх середніх шкіл, менше учениць (бо це “не випадало”) під кіном “Тон”, біля години 6–8-ої вечером, послухати нових танцювальних мьєльодій (шлягерів) із платівок, що їх управа кіна передавала голосником на вулицю... Дуже скоро ті нові мьєльодії ставали популярними серед середньошкільників». Окрім цього, під час літніх канікул однокласники нерідко відвідували один одного: «Вже було своєрідною традицією, що добрі приятелі із шкільної лавки відвідували себе взаємно під час літніх вакацій. Найчастіше запрошували своїх товаришів діти священників. Такі вакаційні прогулянки на наші галицькі приходства були все дуже приємні і веселі: з’їжджалося багато товаришів і товаришок, і ще до сьогодні приємно згадувати ті часи» [8, с. 93–94]. Під час таких візитів молодь мала доступ до приватних бібліотек, проводила час за грою в шахи та брала участь у політичних дискусіях із членами родини й гостями [11, с. 203].

Цікавими є також згадки автора про індивідуальні форми дозвілля, зокрема про колекціонування марок. Про своє захоплення філателією О. Корчак-Городиський згадує: «Можу сказати, що вуйко Роман зацікавив мене, 4 чи 5 літнього – філателією. Коли приходив лист від нього, то тета Наталка вирізувала марки з конверти й давала мені ними бавитися. Можу сміло сказати, що ті “початки” стали згодом моїм улюбленим “спортом”, який триває до сьогодні» [12, с. 6]. Популярною формою дозвілля серед молоді також було читання книг, зокрема діти цікавилися пригодницькою літературою, романами, байками та описами мандрівок [6, с. 87]. Читання мало широкий спектр, а добір літератури визначався фондом бібліотек, доступністю видань, наявністю перекладів та актуальними культурними тенденціями. Через значне навчальне навантаження, заняття з репетиторами й виконання домашніх завдань, що займали майже увесь вільний час, гімназисти відкладали ознайомлення з позапрограмними книгами та часописами до літніх канікул

[1, с. 10]. Не минуло це заняття й Корчака-Городиського, який також мав інтерес до читання і «навчився сам опрацювати книжки». До цього всього, він любив збирати різні фотографії та займався веденням щоденника [12, с. 30].

Висновки. Таким чином, спогади О. Корчака-Городиського дають можливість відтворити особливості дозвілля міської молоді Станиславова міжвоєнного періоду, демонструючи, що проведення вільного часу виконувало не тільки розважальну, але й також виховну і соціалізуючу функції. Аналізуючи функції дозвілля, можна виділити кілька ключових аспектів. По-перше, дозвілля виступало як механізм соціалізації: через участь у концертах, театральних постановках і спортивних змаганнях молодь засвоювала норми поведінки, ролі й очікування суспільства. По-друге, дозвілля мало виховну й іноді політичну складову: програми шкільних вечорів могли торкатися суспільно важливих тем і формувати громадянську свідомість. По-третє, міський простір – театри, кінотеатри, спортивні майданчики – створював інфраструктуру для різноманітних форм дозвілля і формувал культурні сценарії поведінки молоді.

На основі спогадів О. Корчака-Городиського ми можемо зробити висновок про те, що дозвілля міської молоді Галичини було багатограним явищем, оскільки воно поєднувало різні форми проведення вільного часу: колективні ігри та спорт (футбол, плавання, відбиванки), урочисті вистави (Шевченківські концерти, Миколаївські вечори), неформальні зустрічі та індивідуальні хобі (колекціонування, читання книг, ведення щоденників). Дозвілля тут виступає не лише як розвага, але й як важливий механізм соціалізації, виховання і формування ідентичності. Вивчення дозвілля міської молоді через призму спогадів дозволяє відчувати атмосферу міста і зрозуміти, як молоді люди взаємодіяли з інституціями пам'яті та просторами спадщини свого часу.

Список літератури

1. Ганусин О. Б. Читацькі інтереси української молоді Галичини кінця XIX – початку XX ст. *Новітня доба*. 2022. Вип. 10. С. 3–11. DOI: <https://doi.org/10.33402/nd.2022-10-3-11>.
2. Гах Р. В. Фізичне виховання в школах Галичини (1873–1939 рр.). *Таврійський вісник освіти*. 2009. № 4 (28). С. 5–9.
3. Прокоп'як І. Початки театральної шевченкіани в Галичині (друга половина XIX – початок XX століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство*. 2016. № 1. Вип. 34. С. 162–168.
4. Романюк Л. Б. Культурно-мистецька та освітньо-виховна діяльність Української державної чоловічої гімназії Станиславова. *Актуальні питання гуманітарних наук. Серія: Мистецтвознавство*. 2020. Вип. 28. Т. 5. С. 173–178. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863.5/28.208914>.
5. Савіцька І. Українські гімназії Станиславова у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). *Галичина*. 2015. № 27. С. 346–355.
6. Чорненський Р. Особливості повсякденного шкільного життя у гімназіях Станиславівського воєводства в 1921–1939 рр. *Емінак*. 2017. № 3. С. 84–89.
7. Ян І. М. Український аматорський театр Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. Серія: Мистецтвознавство*. 2016. № 3. С. 70–75.
8. Мисак Н. «Алкоголь... робить молодого чутливого чоловіка брутальною звірюкою»: пияцтво у студентському та гімназійному середовищах Галичини й боротьба з ним наприкінці XIX – на початку XX століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2022. Вип. 35. С. 78–103. DOI: <https://doi.org/10.33402/ukr.2022-35-78-103>.
9. Мисак Н. Мандрівки галицької молоді наприкінці XIX – початку XX ст.: організація, характер, маршрути, вплив на формування особистості гімназистів і студентів. *Galicia: Studia i materialy*. 2020. № 6. С. 238–273. DOI: <http://dx.doi.org/10.15584/galisim.2020.6.12>.
10. Дрогобицька О. Станиславівська українська гімназія (1905–1939 рр.) у спогадах сучасників. *Станиславів і Станиславівщина: маг. VI Міжн. наук. конф. Івано-Франківськ*, 2021. С. 1–10.
11. Дрогобицька О. Традиція і модерн: Побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.). Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014. 540 с.
12. Корчак-Городиський О. Спогади з життя. Молоді роки: у 2 ч. Львів, 2000. Ч. 1. 228 с.
13. Корчак-Городиський О. Спогади з життя. Східний фронт. 1941–1943. Ч. 2. Львів, 2003. 320 с.
14. Корчак-Городиський О.-І. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-5338>.
15. Українець Орест Корчак-Городиський і німець Освальд Бурггардт (Юрій Клен): на полтавських перехрестях в часи воєнного лихоліття. *Міжнародний культурний портал Експеримент*. URL: <https://bit.ly/491UzsM>.
16. Мацьків Т., Каменецький Ю., Левицький О. Історія Української державної гімназії в Станиславові. *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. Т. 1. С. 261–301.
17. Гайський О. Тіловиховання і спорт. *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. Т. 1. С. 341–388.

References

1. Hanusyn, O. B. (2022). Reading interests of Ukrainian youth in Halychyna in the late 19th – the beginning of the 20th century. *Novitnia doba [Modern era]*, 10, 3–11. DOI: <https://doi.org/10.33402/nd.2022-10-3-11> [in Ukrainian].
2. Hakh, R. V. (2009). Physical education in the schools of Galicia (1873 – 1939). *Tavriyskyy visnyk osvity [Tavriya Bulletin of Education]*, 4/28, 5–9 [in Ukrainian].
3. Prokopiak, I. (2016). Origins of the theatrical shevchenkiana in Galicia (the second half of the nineteenth – early twentieth century). *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni V. Hnatyuka. Seriya: Mystetstvoznavstvo [Scientific Notes of V. Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University. Series: Art Studies]*, 1, 162–168 [in Ukrainian].
4. Romanyuk, L. B. (2020). Cultural-artistic and educational activities of the Ukrainian state male gymnasium of Stanislaviv. *Aktualni pytannya humanitarnykh nauk. Seriya: Mystetstvoznavstvo [Current Issues in the Humanities. Series: Art History]*, 28/5, 173–178. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863.5/28.208914> [in Ukrainian].
5. Savitska, I. (2015). Ukrainian gymnasiums of Stanislaviv in the interwar period (1921–1939). *Halychyna [Galicia]*, 27, 346–355 [in Ukrainian].
6. Chornenkiy, R. (2017). Features of everyday school life in gymnasium Stanislaviv voivodship in 1921–1939. *Eminak*, 3, 84–89 [in Ukrainian].
7. Yan, I. M. (2016). Ukrainian amateur theatre of Eastern Galicia at the end of XIX – the beginning of XX centuries. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi kerivnykh kadrov kultury i mystetstv. Seriya: Mystetstvoznavstvo [Bulletin of the National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts. Series: Art Studies]*, 3, 70–75 [in Ukrainian].
8. Mysak, N. (2022). “Alcohol... makes a young sensitive man a brutal beast”: alcoholism in student and gymnasium environments of Halychyna and the fight against it in the end of the XIX – early XX century. *Ukrayina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist [Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood]*, 35, 78–103. DOI: <https://doi.org/10.33402/ukr.2022-35-78-103> [in Ukrainian].
9. Mysak, N. (2020). Trips of Galician youth at the end of the 19 th century – at the beginning of the 20 th century: organization, character, tourist trail, the impact on the shaping the personality of secondary school students and university students. *Galicja: Studia i materialy [Galicia: Studies and materials]*, 6, 238–273. DOI: <http://dx.doi.org/10.15584/galisim.2020.6.12> [in Ukrainian].
10. Drohobyt'ska, O. (2021). Stanislaviv Ukrainian gymnasium (1905–1939) in the memories of contemporaries. *Stanislaviv and Stanislaviv region: proceedings of the 6th International scholarly conference*, 1–10. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
11. Drohobyt'ska, O. (2014). Tradition and modernity: Everyday life of the Ukrainian rural intelligentsia in Galicia (late 19th – 1930s). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
12. Korchak-Horodyskyi, O. (2000). Memoirs from life. Youth years. Part 1. Lviv [in Ukrainian].
13. Korchak-Horodyskyi, O. (2003). Memoirs from life. The Eastern front. 1941–1943. Part 2. Lviv [in Ukrainian].
14. Korchak-Horodyskyi O.-I. *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-5338> [in Ukrainian].
15. Ukrainian Orest Korchak-Horodyskyi and German Oswald Burghardt (Yurii Klen): at the Poltava crossroads in times of war hardship. *International cultural portal Eksperyment [Experiment]*. Retrieved from: <https://bit.ly/491UzsM> [in Ukrainian].
16. Matskiv, T., Kamenetskyi, Y., Levytskyi, O. (1975). History of the Ukrainian state gymnasium in Stanislaviv. *Almanac of the Stanislaviv region: symposium, 1*, 261–301. New York; Toronto; Munich [in Ukrainian].
17. Haiskyi, O. (1975). Physical education and sport. *Almanac of the Stanislaviv region: symposium, 1*, 341–388. New York; Toronto; Munich [in Ukrainian].

(Надійшла до редакції / Received: 4.03.2026; Схвалено до друку / Accepted: 17.03.2026; Публікація / Published: 28.04.2026)

Максим ЩЕРБАКОВ аспірант кафедри історії України, провідний фахівець
відділу міжнародних зв'язків Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: shcherbakov.maksym2324@vu.edu.uaThis is an open access article
under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Хіпі в Україні 1960–80-х рр. як вияв самобутньої ідентичності (на прикладі львівського молодіжного середовища)

Анотація. Метою статті є концептуалізація ідентифікаційних практик та форм самоідентифікації представників молодіжних хіпі-спільнот в Українській РСР 1960–80-х рр. у трикутнику взаємодії української, радянської (комуністичної) та глобальної (західної, космополітичної) ідентичностей, пов'язаних з ними культурних кодів. Особливу увагу приділено середовищу хіпі Львова як унікального простору культурного взаємовпливу й синтезу своєрідної комбінованої ідентичності. Автор розкриває історичні та культурні чинники, що позначалися на формуванні ідентичності представників неформальних спільнот міста, поглиблює наукові знання про чинники, що діяли на самоідентифікацію та культурне життя молоді УРСР 1960–80-х рр. **Наукова новизна** роботи полягає в комплексному аналізі гібридної ідентичності спільнот хіпі в Українській РСР крізь призму взаємодії різних її вимірів. Уперше зроблено спробу системно інтерпретувати львівських хіпі як носіїв складної ідентичності, що постала на перетині транснаціональних культурних впливів та локального соціокультурного контексту. Запропоновано трактування культурних практик хіпі як самостійного простору конструювання ідентичності, а не лише субкультурних чи протестних явищ. **Висновки.** Ідентичність молодих представників субкультури хіпі в УРСР, зокрема хіпі-спільнот Львова, не була монолітною та одновимірною. Вона становила складний, справді гібридний соціальний конструкт. Проведене дослідження дає змогу розглядати цю ідентичність як результат взаємовпливу кількох чинників: глобального контркультурного метанаративу, вимушеного функціонування в умовах радянської тоталітарної системи, що спонукало молодих людей до внутрішньої еміграції та пошуку альтернатив, а також відчутно відбивалося на українському культурному полі, що надавало місцевим спільнотам космополітичної за своєю природою субкультури специфічних національних рис.

Ключові слова: хіпі, молодь, молодіжні субкультури, студенти (студентство), ідентичність, радянська (комуністична) ідентичність, пропаганда, Українська РСР (УРСР).

Maksym SHCHERBAKOVPostgraduate student of the Department of History of Ukraine, lead specialist of the International Relations Office,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine,ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6276-1697>, e-mail: shcherbakov.maksym2324@vu.edu.ua

HIPPIES IN UKRAINE IN THE 1960s–1980s AS A MANIFESTATION OF DISTINCT IDENTITY (A Case Study of the Lviv Youth Milieu)

Abstract. The aim of the article is to conceptualise the identification practices and forms of self-identification among representatives of youth hippie communities in the Ukrainian SSR during the 1960s–1980s within the triangle of interaction between Ukrainian, Soviet (communist), and global (Western, cosmopolitan) identities and their associated cultural codes. Special attention is paid to the hippie milieu of Lviv as a unique space of cultural mutual influence and the synthesis of a distinctive combined identity. The author reveals the historical and cultural factors that influenced the formation of the identity of representatives of the city's informal communities, and deepens scientific knowledge regarding the factors affecting the self-identification and cultural life of the youth in the Ukrainian SSR in the 1960s–1980s. **The scientific novelty** of the work lies in the comprehensive analysis of the hybrid identity of hippie communities in the Ukrainian SSR through the prism of the interaction of its various dimensions. For the first time, an attempt has been made to systematically interpret Lviv hippies as bearers of a complex identity that emerged at the intersection of transnational cultural influences and the local socio-cultural context. An interpretation of hippie cultural practices as an independent space for constructing identity, rather than merely subcultural or protest phenomena, is proposed. **Conclusions.** The identity of young representatives of the hippie subculture in the Ukrainian SSR, particularly the hippie communities of Lviv, was neither monolithic nor one-dimensional. It constituted a complex, truly hybrid social construct. The undertaken research allows this identity to be viewed as the result of the mutual influence of several factors: the global countercultural metanarrative; the forced functioning within the Soviet totalitarian system, which prompted young people towards internal emigration and the search for alternatives; and the noticeable impact of the Ukrainian cultural field, which imparted specific national features to the local communities of a subculture that was cosmopolitan by nature.

Keywords: hippies, youth, youth subcultures, students (student community), identity, Soviet (communist) identity, propaganda, Ukrainian SSR.

Постановка проблеми. Проблема ідентичності молоді Української РСР у пізньорадянському суспільстві є актуальною для сучасних історичних студій. Зокрема, й у контексті уточнення, притаманних дискурсу дослідження культурного життя зазначеного періоду (епохи «застою»), спрощених уявлень про українське суспільство як культурно однорідного та цілком зросійщеного. Такий підхід значною мірою нівелює складність внутрішніх процесів самоідентифікації молоді, що відбувалися на перетині між офіційною радянською культурою та альтернативними полями – пластом української традиційної культури (успадкованої від попередніх поколінь) й західними культурними трендами, котрі, попри закритість радянського суспільства, різними шляхами проникали через «залізну завісу». В умовах утисків з боку комуністичного режиму та впливу локальних культурних традицій у середовищі молоді УРСР часом виникали доволі несподівані форми самоідентифікації й ідентифікаційні практики, однією з яких стало виникнення наприкінці 1960-х рр. молодіжних хіпі-спільнот. З-поміж них, середовище субкультури хіпі у Львові, що становить цінний кейс для аналізу, оскільки традиційно активне культурне життя міста, в поєднанні зі специфікою Галичини як культурного фронтиру, зумовило формування особливого «результату» інтенсивного взаємовпливу різних варіантів молодіжної (само)ідентифікації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасному історіографічному дискурсу, присвяченому дослідженню історії субкультури хіпі в УРСР, притаманний поступовий перехід від мемуарно-публіцистичного наративу до академічної концептуалізації. Перші десятиліття ХХІ ст. позначені публікацією низки джерел особового походження – спогадів та матеріалів інтерв'ю безпосередніх учасників руху. На цьому етапі продовжувалася традиція ХХ ст., а саме формування джерельної бази, актуальної для подальшого наукового вивчення проблематики.

В українській історіографії деякі аспекти зазначеної проблеми висвітлені в розвідках Т. Скоропляс та Б. Шумиловича [1–2]. Проте загальна кількість академічних публікацій обмежена, що зумовлює переважання емпіричного джерельного матеріалу над теоретичними узагальненнями. Своєю чергою, західна історіографія, де ключовими є студії американського історика В. Ріша, концептуально структурує проблему львівських хіпі в широкому транснаціональному та постколоніальному контекстах [3–5]. В. Ріш, відповідно, розглядає це поле дослідження в спеціальній монографії про Львів радянської доби [3]. У ній субкультура як частина культурного ландшафту «українського Заходу» постає феноменом самотнього гібридного простору.

Метою статті є концептуалізація ідентифікаційних практик та форм самоідентифікації представників молодіжних хіпі-спільнот в Українській РСР 1960–80-х рр. у трикутнику взаємодії української, радянської (комуністичної) та глобальної (західної, космополітичної) ідентичностей, пов'язаних з ними культурних кодів.

Виклад основного матеріалу. Питання ідентичності молоді в контексті дослідження культурного життя в Українській РСР 1960–80-х рр. набуває особливої гостроти при спробі аналізу ідентичності молодіжних субкультур, що існували в умовах перетину радянського, українського національного та глобального контркультурного дискурсів. Зокрема, субкультура хіпі (інші назви «діти квітів», «покоління квітів», «люди любові»), як вона постала на українських теренах на хвилі глобального молодіжного контркультурного руху 1960-х рр., зазнала глибокої трансформації. Вона була зумовлена тоталітарною специфікою радянського суспільного ладу, обмеженістю доступу українських представників хіпі-спільнот до культурних першоджерел руху в умовах Холодної війни, а також впливом локального українського національного смислового простору та культурних традицій.

Рух хіпі виник у США середини 1960-х рр. як реакція на війну у В'єтнамі, консюмеризм та бюрократизацію суспільства. Ідеологія цього руху пропонувала альтернативний проект соціуму, заснований на засадах пацифізму, деурбанізації, побудови неієрархічних спільнот. Надалі зміни в громадському житті Заходу супроводжувалися революцією в музиці (The Beatles, Джиммі Гендрікс, рок-фестиваль Woodstock 1969 р. тощо). Принципово важливим для нашого розуміння проблеми є той факт, що «залізна завіса» не змогла зупинити дифузю цих контркультурних ідей на терени соціалістичного блоку. До Центрально-Східної Європи, а також до СРСР ідеї руху проникали опосередковано через іноземне радіо («Голос Америки», «Радіо Свобода»), самвидав, польські та угорські тематичні публікації, контрабандні платівки [5].

В Українській РСР, зокрема й у Львові, хіпі з'явилися наприкінці 1960-х рр., але найбільше піднесення цього руху припало на наступне десятиліття [4, с. 569]. Появі хіпі у Львові й Україні загалом сприяла політика «розрядки» у відносинах між країнами «соціалістичного табору» та Заходом. Саме вона зробила можливим відносно «відкриття інформаційного простору СРСР для західної культури» [3, с. 84].

У Львові, місті з багатозначною ідентичністю, рух хіпі набув особливої динаміки. Цьому сприяли близькість до західного кордону СРСР та збереження українських традицій опору. У культурному ландшафті УРСР Львів виступав своєрідним «вікном» до західного світу, через яке на українські землі проникали модні й ідеологічно-альтернативні елементи західної контркультури [3]. «Львів дуже близько до кордону, тому тут зловити “ворожу хвилю”, відчутти нові віяння (передусім, у музиці, що нас цікавить) було значно простіше, ніж у решті частин країни», – зазначив із цього приводу учасник руху хіпі І. Лемко [6]. Водночас один із лідерів львівських хіпі 1970-х рр. А. Олісевич згадував, що, крім Львова, в інших містах УРСР спільноти хіпі не були чисельними – «в одному населеному пункті могли перебувати від п'яти до заледве 50 вільних людей». У Києві «хіпі збиралися й на Хрещатику, й на Великій Житомирській, але їх намагалися локалізувати» [7].

Самоідентифікація львівських хіпі була гібридною. Вона становила складну конфігурацію трьох базових вимірів, що перебували в стадії постійної взаємодії та взаємопроникнення. Засадничим елементом ідентичності хіпі була приналежність до глобального, космополітичного контркультурного руху. Варто зазначити, що ця участь була значною мірою уявною: безпосередні контакти із західними представниками субкультури та доступ до культурних першоджерел були жорстко обмежені «залізною завісою». Тому вона конструювалася через вторинні канали й локальні інтерпретації.

Основним маркером та каталізатором глобальної ідентичності в хіпі була західна рок-музика. Прослуховування записів, їх копіювання та обговорення формували уявлення про причетність до широкої транснаціональної спільноти. Використання специфічного сленгу, насиченого англіцизмами, слугувало маркером належності до «глобального покоління» та водночас засобом відмежування від радянського обивателя. Світогляд хіпі в УРСР формувався через інтеграцію західних ідеологем: пацифізму, заперечення консюмеризму, а також зацікавлення східним містицизмом і духовними пошуками. Ще одним виявом космополітизму львівських хіпі була легкість запозичень із актуального іноземного дискурсу. І. Лемко зазначав, що, «до прикладу, ми мали китайські псевдо, бо у ті часи Китай виступав ворогом СРСР, а вороги совка були наші друзі. Серед нас з'явилися прізвиська Лю Шаоци, Лінь Бяо. Також під час вторгнення радянських військ до Чехословаччини у нас з'явилися чеські клички Дубчек і Біляк» [8].

Попри орієнтацію на Захід, хіпі залишалися ментально вкоріненими в реалії СРСР. Це накладало відбиток на їхні способи самопрезентації. Створені львівськими хіпі організації пародіювали комсомольські структури, що виявлялося в написанні «статутів», збиранні членських внесків тощо [4, с. 573–574]. Аналізуючи внутрішній світ львівських хіпі, В. Ріш стверджував, що їм було притаманне почуття «інтернаціоналізму». Їхньою мовою спілкування була російська, а їхня ідентичність залишалася переважно радянською. Тож, на думку дослідника, цей «рух не був культурно українським», хоча, здебільшого, «представлений саме етнічними українцями» [4, с. 579–580]. А. Тараненко також описав спільноту хіпі, котра збиралася навколо заснованого у 1979 р. кафе «Вірменка», принагідно зазначивши, що на 90% вона була російськомовною [9].

Натомість історик Я. Грицак, молоді роки якого припали на час розквіту досліджуваної субкультури, подає дещо складнішу картину. Він наголошує, що в місті співіснували російськомовна спільнота, що збиралася на Личаківському цвинтарі, та україномовна – у Святому Саду. При цьому російськомовні хіпі вважали україномовних «націоналістами», а ті, своєю чергою, сприймали російськомовних як «несправжніх, бо радянських», хоча із часом обидві спільноти зблизилися [10].

Відтак у досліджуваний період Львів вкотре став тим унікальним простором, де глобальні тенденції вступали у синтез із українським культурним ландшафтом. З одного боку, ідеологія хіпі пропагувала космополітизм та стирання кордонів, що мало б суперечити українському національному дискурсу, а з іншого – в реаліях УРСР неконформізм самого «покоління квітів» об'єктивно вів його до опозиції кремлівській політиці російщення. І хоча хіпі не висували національних політичних вимог, проте деякі з них інтегрували українську етніку до своєї естетики.

У покинутому монастирі кармелітів босих, що знаходився в середмісті Львова, у 1970-х рр. постав унікальний культурний феномен – Республіка Святого Саду. Безумовно вона була грою, але водночас становила, створений хіпі та відмежований від навколишньої радянської дійсності, окремий культурний простір. Ця спільнота стала відомою далеко за межами міста: у 1976 р. саме у Святому Саду відбувся всесоюзний з'їзд хіпі, який організатори замаскували під весілля одного з представників руху.

Лідер Республіки часів її розквіту у 1970-х рр. І. Лемко згадував, що у Святому Саду «навіть не пахло совковим духом» [8]. І справді, як зазначає А. Тараненко, гербом Республіки Святого Саду «був стилізований тризуб у вигляді видовженого аттика і двох веж костелу кармелітів босих» [9]. Також, згідно з інтерпретацією І. Лемка, у Святому Саду «не грало ролі ні соціальне, ні національне походження. Дідусь Бацили був активістом “Просвіти”, а дядько воював в УПА. Натомість Святий, мій найближчий друг у ті часи – чистий росіянин, ходив до російської школи, а його батько – советський прикордонник» [6]. Принагідно Я. Грицак стверджує, що комуністичний режим звинувачував львівських хіпі у «націоналізмі», але, на його думку, він не був їм притаманний [10]. Б. Шумилович вважає хіпі з Республіки Святого Саду «носіями “параддянської” ментальності – специфічного типу свідомості, яка не є радянською, антирадянською або нерадянською» [2].

Практичним виявом української ідентичності у львівських хіпі була українізація рок-музики. Так, яскравим прикладом синтезу української та західної культур стало створення 1975 р. у спільноті Республіки Святого Саду україномовного рок-гурту «Супер Вуйки» [8].

В умовах горбачовської «перебудови» у середовищі українських хіпі мали місце спроби переосмислення ідеології та політизації руху. 20 вересня 1987 р. група А. Олісевича провела у Львові першу в УРСР демонстрацію під політичними гаслами [1, с. 376].

Висновки. Ідентичність молодих представників субкультури хіпі в Українській РСР, зокрема хіпі-спільнот Львова, не була монолітною й одновимірною, як щодо цього йшлося у компартійних документах, рішеннях чи не всіх керівних структур, навчальних програмах, підручниках. Вона виникла й тривалий час існувала як певний гібридний соціальний конструкт. Проведене дослідження дає змогу розглядати цю складну та самобутню ідентичність як результат взаємовпливу трьох чинників: глобального контркультурного метанаративу, вимушеного функціонування в умовах радянської тоталітарної системи (що спонукало молодих людей до внутрішньої еміграції та пошуку культурних альтернатив), а також відчутного впливу українського культурного поля. Останнє надавало космополітичній за своєю природою субкультури місцевих (регіональних) спільнот специфічні національні риси.

Тематика статті видається перспективною для подальших досліджень у багатьох аспектах. Одним із таких проблемних вузлів тут може бути етнічна культура, що перепліталася з комуністичною політичною доктриною, уніфікованою радянською свідомістю.

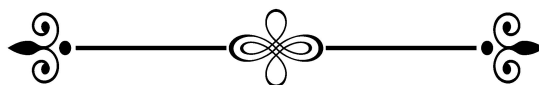
Список літератури

1. Скоропляс Т. В. Історія субкультури хіпі в Україні від моменту зародження до сучасності. *Молодий вчений*. 2019. №3 (67). С. 374–377. DOI: 10.32839/2304-5809/2019-3-67-79.
2. Шумилович Б. Відмовляючись від соціалізму: альтернативні простори Львова 1970–2000-х років. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23. С. 602–614.
3. Risch W. J. The Ukrainian West. Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv. Cambridge: Harvard University Press, 2011. 360 p.
4. Risch W. J. Soviet «Flower Children». Hippies and the Youth Counter-Culture in 1970s L'viv. *Journal of Contemporary History*. 2005. Vol. 40, № 3. P. 565–584.
5. Youth and Rock in the Soviet Block. Youth Cultures, Music and the State in Russia and Eastern Europe / ed. by W. J. Risch. Lanham: Lexington Books, 2015. 310 p.
6. Мельник Р., Чупринська А. Святий Сад. «Третій вимір» радянського Львова. *Zbruc*. 2016, 12 листопада. URL: <https://zbruc.eu/node/58610>.
7. Олісевич А. «Потрібна революція свідомості». *День*. 2013, 24 червня. URL: <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/alik-olisevych-potribna-revolutsiya-svidomosti>.
8. Крижанівська М. Республіка Святого Саду – острівець свободи у Радянському Союзі. *Локальна історія*. 2021, 17 липня. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/respublika-sviatogo-sadu-ostrivets-svobodi-u-radianskomu-soiuzi>.
9. Тараненко А. Пригоди у країні Хіпландія. Як львівські «діти квітів» руйнували СРСР. *Українська правда*. 2020, 4 грудня. URL: <https://www.prawda.com.ua/articles/2020/12/04/7275683>.
10. Грицак Я. «Ми живемо у світі, який було створено в 1960-і». *Укультура*. 2024, 25 червня. URL: <https://uculture.com.ua/publications/84>.

References

1. Skoroplias, T. V. (2019). The history of the hippie subculture in Ukraine from its inception to the present. *Molodyi vchenyi [Young Scientist]*, 3, 374–377 [in Ukrainian].
2. Shumylovykh, B. (2023). Rejecting socialism: alternative spaces of Lviv in the 1970s–2000s. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist [Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood]*, 23, 602–614 [in Ukrainian].
3. Risch, W. J. (2011). The Ukrainian West. Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv. Cambridge.
4. Risch, W. J. (2005). Soviet «Flower Children». Hippies and the Youth Counter-Culture in 1970s L'viv. *Journal of Contemporary History*, 40, 3, 565–584.
5. Youth and Rock in the Soviet Block. (2015). *Youth Cultures, Music and the State in Russia and Eastern Europe*. Lanham.
6. Melnyk, R., Chuprynska, A. (2016). Holy Garden. The «Third Dimension» of Soviet Lviv. *Zbruc*. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/58610> [in Ukrainian].
7. Olisevych, A. (2013). «A Revolution of Consciousness is Needed». *Den' [The Day]*. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/alik-olisevych-potribna-revolutsiya-svidomosti> [in Ukrainian].
8. Kryzhanivska, M. (2021). The Republic of the Holy Garden – an Island of Freedom in the Soviet Union. *Lokalna istoriia [Local History]*. Retrieved from: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/respublika-sviatogo-sadu-ostrivets-svobodi-u-radianskomu-soiuzi/> [in Ukrainian].
9. Taranenko, A. (2020). Adventures in the Country of Hippieland. How Lviv's «Flower Children» Destroyed the USSR. *Ukrainska Pravda [Ukrainian Truth]*. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/12/04/7275683/> [in Ukrainian].
10. Hrytsak, Ya. (2024). «We Live in a World that Was Created in the 1960s». *Ukultura [Ukultura]*. Retrieved from: <https://uculture.com.ua/publications/84> [in Ukrainian].

(Надійшла до редакції / Received: 27.03.2026; Схвалено до друку / Accepted: 14.04.2026; Публікація / Published: 28.04.2026)

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(477.87)«1939/1941»:323.281
DOI: 10.31651/2076-5908-2026-1-148-155

Юрій СЛАВІК

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології,
етнології та культурології, ДВНЗ «Ужгородський
національний університет», м. Ужгород, Україна
e-mail: yuriy.slavik@uzhnu.edu.ua

This is an open access article
under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Репресивна політика угорської влади щодо комуністів і радянофілів на Закарпатті (1939–1941)

Анотація. Метою статті є аналіз особливостей репресивної політики угорської влади щодо комуністичного підпілля та осіб із радянофільськими настроями на території Закарпаття у 1939–1941 рр. Досліджено передумови формування цієї політики, зумовлені геополітичним положенням регіону як прикордонної зони з СРСР, а також ідеологічними настановами угорського політичного режиму, сформованими ще в міжвоєнний період. Проаналізовано трансформацію комуністичного руху після встановлення угорської адміністрації, що виявилася у переході до нелегальних форм діяльності, відновленні підпільних осередків і налагодженні зв'язків із радянськими спецслужбами. Висвітлено основні напрями діяльності підпілля, зокрема пропагандистську роботу, поширення нелегальної преси, організацію розвідувальних груп та збір інформації військово-стратегічного характеру. Особливу увагу приділено аналізу радянофільських настроїв серед населення, які проявлялися у підтримці комуністичного руху, поширенні прорадянської символіки та переходах на територію СРСР. Показано, що ці явища були зумовлені як ідеологічними, так і соціально-економічними чинниками. На основі опрацювання джерельної бази встановлено масштаби арештів, кримінальних переслідувань і ліквідації підпільних організацій, а також охарактеризовано заходи щодо посилення прикордонного контролю. **Наукова новизна** дослідження полягає в обґрунтуванні тези про безпосередній зв'язок між активізацією репресивних заходів та розширенням розвідувально-диверсійної діяльності комуністичного підпілля в умовах воєнно-політичної нестабільності. **Висновки.** Водночас доведено, що репресивна політика угорської влади не мала тотального характеру: переслідування застосовувалися переважно до активних учасників підпільної діяльності, тоді як особи з комуністичним минулим часто перебували під адміністративним наглядом. Підсумовано, що репресивна практика Угорщини на Закарпатті мала вибіркового і ситуативного характеру, значною мірою залежала від зовнішньополітичної кон'юнктури, рівня активності підпілля та динаміки угорсько-радянських відносин, виконуючи функцію інструменту забезпечення державної безпеки у прикордонному регіоні.

Ключові слова: Закарпаття, угорська влада, репресивна політика, комуністичний рух, радянофільство, підпілля.

Yurii SLAVIK

PhD in History, Associate Professor, Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5875-8928>, e-mail: yuriy.slavik@uzhnu.edu.ua

THE HUNGARIAN AUTHORITIES' REPRESSIVE POLICY TOWARDS COMMUNISTS AND SOVIET SYMPATHISERS IN TRANS-CARPATHTHIA (1939–1941)

Abstract. Purpose. The aim of this article is to analyze the characteristics of the repressive policies pursued by the Hungarian authorities against the communist underground and individuals with pro-Soviet sympathies in the Transcarpathian region between 1939 and 1941. The article examines the preconditions for the formation of this policy, determined by the region's geopolitical position as a border zone with the USSR and by the ideological stance of the Hungarian political regime, which had taken shape as early as the interwar period. The transformation of the communist movement following the establishment of the Hungarian administration is analyzed, which manifested itself in a shift to clandestine activity, the re-establishment of underground cells, and the creation of links with Soviet intelligence services. The main areas of underground activity are highlighted, in particular propaganda work, the distribution of illegal press, the organization of intelligence groups, and the collection of military and strategic information. Particular attention is paid to the analysis of

pro-Soviet sentiments among the population, which manifested themselves in support for the communist movement, the dissemination of pro-Soviet symbols, and defections to the territory of the USSR. It is shown that these phenomena were driven by both ideological and socio-economic factors. Based on an analysis of the source material, the scale of arrests, criminal prosecutions, and the dismantling of underground organizations has been established, and measures to strengthen border controls have been described. The scientific novelty of the study lies in substantiating the thesis of a direct link between the intensification of repressive measures and the expansion of intelligence and sabotage activities by the communist underground in conditions of military and political instability. Conclusions. At the same time, it has been demonstrated that the repressive policy of the Hungarian authorities was not of a totalitarian nature: persecution was applied primarily to active participants in underground activities, whilst individuals with a communist past were often placed under administrative supervision. It is concluded that Hungary's repressive practices in Transcarpathia were selective and situational, largely dependent on the foreign policy climate, the level of underground activity, and the dynamics of Hungarian-Soviet relations, serving as an instrument to ensure state security in the border region.

Keywords: *Transcarpathia, Hungarian authorities, repressive policy, communist movement, pro-Soviet sentiment, underground.*

Постановка проблеми. У період з вересня 1939 р. по червень 1941 р. Закарпаття (офіційна назва регіону у досліджуваній період – Підкарпатська територія) перебувало у складі Угорщини як прикордонний із СРСР регіон, що надавало йому особливого значення в угорській геополітичній та безпековій стратегії. Безпосередня близькість до радянського кордону, поєднана з наявністю в краї традиційних панславістських і радянофільських настроїв, створювала для угорської влади потенційну ідеологічну та політичну загрозу. В умовах початку Другої світової війни ці чинники актуалізували проблему внутрішньої лояльності населення та сприяли прийняттю комуністичного підпілля як одного з головних викликів національній безпеці. Прояви радянофільства та активізація організованого комуністичного руху, зумовлені як геополітичним положенням регіону, так і внутрішніми соціально-економічними обставинами, призвели до розгортання в Закарпатті репресивної діяльності угорських силових структур. Вагому роль у цьому процесі відігравали військові та напіввійськові інституції – контррозвідка, жандармерія, військові суди й трибунали, значення яких істотно зросло в умовах воєнно-політичної нестабільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика репресивної політики угорської влади щодо комуністичного руху на Закарпатті широко представлена в радянській історіографії. У цих працях комуністичний рух, як правило, подавався як єдина й послідовна антиугорська сила, що нібито безперервно боролася за приєднання краю до СРСР. Подібна інтерпретація була значною мірою зумовлена ідеологічними рамками часу та апологетичним підходом до діяльності місцевих комуністів. Водночас ці дослідження містять цінний фактичний матеріал і широку джерельну базу, що дозволяє використовувати їх як емпіричне підґрунтя [1; 2]. Сучасна українська історіографія пропонує більш зважений і багатовимірний погляд на політико-правове становище Закарпаття у складі Угорщини. У працях Р. Офіцинського [3] та І. Мазурка [4] значну увагу приділено аналізу державного режиму, особливостей правового статусу регіону та реального стану громадянських і політичних прав населення. Ці дослідження дозволяють критично переосмислити уявлення про тотальний характер угорських репресій і розглянути їх у контексті внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників.

Метою дослідження є визначення масштабів і характеру угорських репресій проти комуністичного підпілля та осіб, запідозрених у радянофільських настроях серед місцевого населення краю впродовж 1939–1941 рр. Хронологічні межі охоплюють період від моменту окупації краю Угорщиною до початку німецько-радянської війни за участі Угорщини. Саме цей проміжок часу дає змогу простежити ставлення угорської влади до комуністичного підпілля й радянофільських настроїв населення поза умовами прямого воєнного протистояння між Угорщиною та СРСР, яке розпочалося в червні 1941 р.

Виклад основного матеріалу. У міжвоєнний період Комуністична партія Чехословаччини посідала одне з провідних місць у політичному житті Закарпаття та здійснювала свою діяльність на легальних засадах. Про її значний вплив свідчать результати чотирьох парламентських виборів, у ході яких комуністи стабільно отримували від 20 до 40 % електоральної підтримки в регіоні. Вагомими чинниками такого успіху були складне соціально-економічне становище більшості населення краю, що формувало стійку соціальну базу для поширення комуністичної ідеології, а також масове повернення після Першої світової війни військовополонених із російського полону, значна частина яких поділяла прокомуністичні погляди [5, с. 134–135]. Поширенню ліворадикальних ідей сприяли й диспропорції в економічному розвитку Підкарпатської Русі порівняно з центральними чеськими землями, відсутність територіальної автономії, елементи

асиміляторської національної політики чехословацького уряду, а також наслідки економічної кризи 1933 р. [6, арк. 1]. Станом на квітень 1938 р. крайовий осередок партії налічував близько 4 тис. членів, об'єднаних у 261 первинну організацію та 18 окружних комітетів, що робило його однією з найчисельніших і найорганізованіших політичних сил регіону [2, с. 108].

Водночас угорський консервативний режим адмірала М. Горті протягом міжвоєнного періоду послідовно демонстрував негативне ставлення до комуністичної ідеології, яка, з її соціальною та національною риторикою, була несумісною з традиційними засадами угорської державності. Крім того існування Угорської Радянської Республіки в березні–серпні 1919 р., а також розгорнутий у цей період «червоний терор» розглядалися угорськими політичними колами як один із чинників, що підірвали основи угорської державності та частково спричинили підписання Тріанонського мирного договору 1920 р., що став національною трагедією для угорського народу. Попри те, що режим М. Горті з початку свого становлення декларував курс на формальну багатопартійність; діяльність Комуністичної партії протягом усього міжвоєнного періоду залишалася офіційно забороненою [4, с. 34–37].

На момент встановлення угорської влади на південній частині Підкарпатської Русі в листопаді 1938 р. Комуністична партія в регіоні вже була офіційно заборонена, як і більшість політичних партій Чехословаччини. За цих умов основна частина партійного активу перейшла на нелегальне становище. У цей час у південних районах краю були сформовані підпільні комуністичні осередки в Ужгороді, Мукачеві та Береговому. Зокрема, ужгородський осередок підтримував тісні контакти з підпільним комітетом Комуністичної партії у Східній Словаччині на чолі із Золтаном Шенгерцем, що діяв у місті Кошице [7, арк. 1–2].

На решті території Закарпаття, що залишалася у складі Чехословацької республіки під назвою Карпатська Україна, комуністичний рух також перебував під заборонаю. У краї діяло навіть «Товариство боротьби з комунізмом» із центром у Хусті, метою якого проголошувалася «боротьба з комунізмом і марксизмом на всіх ділянках національного життя і в усіх його формах» [8, с. 444]. Головою товариства був Ю. Перевузік. Водночас, попри виразно антикомуністичний характер карпатоукраїнської влади, реальні заходи боротьби з комуністами були незначними. Більше того, за свідченням члена Карпатської Січі з Галичини Євгена Стахіва, місцеві комуністи виявляли лояльність до нового проукраїнського уряду та навіть активно з ним співпрацювали [9, с. 54]. Цей факт підтверджується і радянською історіографією, однак трактується як вимушений крок з боку місцевих комуністів, які через легальні українські організації прагнули впливати на політичну ситуацію в краї [2, с. 110].

Після окупації Карпатської України в березні 1939 р. угорська влада розглядала формування спільного угорсько-польського кордону як важливий чинник не лише протидії українському етнополітичному руху, а й реалізації ширших геополітичних установок. У стратегічному баченні того часу Угорщина та Польща розглядалися як своєрідний захисний рубіж для народів Європи, у тому числі й угорського народу, від «дезорганізуючої сили марксизму», яка асоціювалася в середині ХХ століття із більшовицькою Росією [10].

У зв'язку з повною окупацією краю угорськими військами значна частина крайового комуністичного активу змушена була емігрувати за кордон. Так, 15 березня 1939 р. члени бюро крайкому О. Борканюк, С. Вайс і І. Туряниця через територію Румунії виїхали до СРСР, тоді як Г. Феєр емігрував до Англії [5, с. 498]. Із членів бюро крайкому на території Закарпаття залишився лише Д. Попович, який зазнав угорських репресій та перебував у концентраційних таборах у Криві й Вор'юлопоші. За спогадами самого Д. Поповича у травні 1939 р. його разом із низкою інших закарпатських комуністів було звільнено з табору Вор'юлопош із правом повернення додому, однак за умови постійного жандармського нагляду [11, с. 130–131].

Після еміграції О. Борканюка та основної частини активу крайкому керівництво місцевим комуністичним осередком перейшло до колишнього комсомольського працівника Й. Гавелки, якому було доручено продовжити організацію підпільної діяльності [12, с. 47]. Активну участь у відновленні комуністичного підпілля, зокрема на території Великоберезнянщини, брав також колишній чехословацький сенатор від компартії І. Локота [1, с. 71].

У жовтні 1938 – квітні 1940 рр. на території всіх адміністративних округів Закарпаття функціонувала розгалужена мережа комуністичного підпілля, чисельність окремих осередків якої, за донесеннями МВС, сягала 120–150 осіб, що змушувало проводити збори на відкритій місцевості [6, арк. 5]. У перші місяці угорської окупації діяльність підпілля зосереджувалася на пропаганді

та розбудові організаційної мережі, зокрема через видання в 1939–1940 рр. підпільних газет «Карпатська Правда», «Munkás Újság» («Робітничка газета», виходила угорською мовою) та «Náš hlas» (словацькою), які друкувалися на ротарі й поширювалися серед підпільників та обмеженого кола прихильників [1, с. 69]. Їхній зміст відображав ідейно-політичну платформу місцевих комуністів, сформовану відповідно до настанов Комінтерну, з акцентом на критиці угорської окупаційної влади та висуненні вимог автономії краю, права на самовизначення (включно з правом виходу зі складу Угорщини), демократичних виборів до народного сейму й українізації державного апарату [3, с. 145–146].

Із початком Другої світової війни та встановленням спільного кордону з СРСР діяльність комуністичного підпілля на Закарпатті була переорієнтована відповідно до нових політичних умов. Наприкінці 1939 р. керівники окремих підпільних осередків нелегально перебравися на радянську територію для отримання інструкцій та ознайомлення з рішенням Комінтерну про підпорядкування підпільних осередків Закарпаття та Південної Словаччини Комуністичній партії Угорщини [13, с. 208]. У подальшому діяльність значної частини підпільних організацій була зосереджена на зборі інформації та розвідувальній роботі на користь радянських спецслужб. Активну розвідувальну діяльність здійснював Великоберезнянський осередок під керівництвом М. Затварницького, М. Пекаря та Г. Якубовича, який до 1941 р. підтримував постійний зв'язок із радянськими прикордонниками та передавав інформацію економічного, політичного й військового характеру [6, арк. 3–4]. Паралельно в краї діяли розвідувальні групи, сформовані переважно з місцевого населення та скоординовані з радянською розвідкою [14, арк. 15–18].

Із 1939 по травень 1941 рр. активно діяла група П. Микульця та М. Руцака в долині річки Терєблї на території Волівського (сьогодні Міжгірського), Хустського і Тячівського округів [2, с. 118–119]. У цей же час у Волівському окрузі діяла розвідгрупа Й. Лоя та Ф. Поповича. У долині річки Латориці, у Воловецькому та Мукачівському округах розвідувальні дані збирала група Х. Росохи. У 1941 р. в групі було 17 активних розвідників. У завдання групи входили одержати карту залізничної мережі Угорщини та Закарпаття, графік руху поїздів, рух військових частин до кордону, документи та їхні бланки, офіцерський та жандармський одяг тощо. На сході краю на Рахівщині в 1940 і на початку 1941 рр. декілька розвідрейдів провели М. Калачук, І. Мартиш, О. Приймак [5, с. 497].

Проте перед початком німецько-радянської війни та вступом до неї Угорщини, діяльність більшості розвідгруп була розгромлена. У травні 1941 р. при намаганні перейти угорсько-радянський кордон для передачі інформації був заарештований Ю. Грицюк, а згодом і керівники групи П. Микулець та М. Руцак, а також ще декілька членів групи. 12–13 листопада 1942 р. 5 учасників цієї групи були засуджені військовим судом у м. Вац на різні строки ув'язнення від 8 до 15 років тюремного ув'язнення з позбавленням політичних прав на 10 років [1, с. 76]. У тому ж 1941 р. було викрито групу Х. Росохи. Керівника групи військовим трибуналом було засуджено до довічного ув'язнення, і 13 інших членів отримали різні терміни ув'язнення. Семеро учасників групи згодом загинули в німецьких концтаборах. Репресовані були також і деякі учасники розвідгрупи Й. Лоя – Ф. Поповича, зокрема й один із її керівників Ф. Попович. Й. Лою вдалося уникнути ув'язнення [5, с. 497].

Після встановлення спільного угорсько-радянського кордону підпільні комуністичні комітети активізували як розвідувальну, так і пропагандистську діяльність. У нових політичних умовах поширювалася прорадянська риторика, що висвітлювала досягнення радянської влади на Західній Україні та підкреслювала соціальне й національно-політичне благополуччя в СРСР. У низці населених пунктів, зокрема у Сваляві та Хусті, населення вивішувало червоні прапори, демонструючи підтримку радянської влади [1, с. 38]. Активну пропагандистську діяльність проводили також підпільні молодіжні організації при середніх школах і гімназіях Мукачева, Ужгорода та Хуста [12]. Це сприяло формуванню радянофільських настроїв серед широких верств населення.

У зв'язку з масовим розповсюдженням листівок прорадянського та прокомуністичного змісту в 28 населених пунктах угорською прикордонною поліцією в Ужгороді станом на листопад 1939 р. було порушено кримінальні справи проти 592 осіб. З них 392 перебували у розшуку, 125 – передані до цивільного суду, 63 – до воєнного трибуналу, а 2 – військовому прокурору [1, с. 80]. Серед затриманих переважали комуністи.

Одним із основних проявів зацікавленості місцевого населення «країною Рад» і поширення антиугорських настроїв стала масова еміграція людей до СРСР. Найчастіше до втечі схилилося молоде покоління, яке виросло за умов чехословацького ліберального режиму. Для цієї категорії населення зміна політичного режиму, репресії з боку військової адміністрації та загалом радикальна зміна етнополітичної ситуації в регіоні сприяли негативному ставленню до угорської влади та ухваленню рішення про еміграцію. Окрім політичних чинників, значну роль у масовому переході закарпатців до СРСР відігравали соціально-економічні умови. До них належали небажання служити в угорській армії, важке матеріальне становище, незадовільні умови праці, рівень податків та ціни на продукти харчування, тощо [15, с. 17].

Переходи кордону відбувалися до червня 1941 р. Спершу найбільше емігрували мешканці гірських районів Закарпаття, проте згодом ця тенденція поширилася і на низинні території краю. За оцінками історика О. Пагірі, протягом 1939–1941 рр. Закарпаття залишило від 5,5 до 7,5 тис. осіб [16]. У радянській історіографії наводилися значно завищені цифри – 50–80 тис. осіб, тоді як угорські дослідники оцінювали людські втрати внаслідок еміграції приблизно у 20 тис. [1, с. 90].

Незважаючи на різницю в наведених даних, усі вони свідчать про значну популярність радянофільських настроїв серед населення Закарпаття. У звіті Мішкольцького поліцейського капітанату міністрові внутрішніх справ Угорщини від 16 грудня 1939 р. зазначалося, що «багато людей з надією дивляться на Радянський Союз. Вони впевнені і твердо вірять, що Підкарпатська Русь, як і Карпатська Україна, незабаром стане органічною частиною Радянського Союзу, чому, на їхню думку, не можна перешкоджати, оскільки більшість населення цього бажає» [17].

Через близькість СРСР, частина населення, яка раніше підтримувала ідею «Великої України», також перейшла на прорадянські позиції та почала співпрацювати з місцевим комуністичним підпіллям, що зафіксовано у донесенні начальника ужгородського відділу контррозвідки від 25 жовтня 1939 р. [18]. Частково це пояснювалося нечіткою позицією Німеччини щодо українського питання, що спричинило розчарування серед частини українського активу у перспективах створення національної держави за німецької підтримки [19]. У подальшому радянофільські настрої та надії на приєднання Закарпаття до підрадянської України посилювалися. Як зазначав член оунівського підпілля М. Орос, комуністична пропаганда виявилася ефективнішою за українське підпілля, що сприяло еміграції до СРСР навіть окремих українських підпільників [20, с. 55].

Для протидії таким настроям уже після початку війни з СРСР у листопаді 1941 року агенти угорської контррозвідки запропонували створювати групи місцевих українців, яких відправляли б до Галичини та Радянської України з метою демонстрації злочинів і реалій радянської влади. Це рішення виникло через недовіру населення до розповідей солдат, які поверталися із Східного фронту. Наголошувалося на важливості демонстрації радянських злочинів, здатних залишити глибокий емоційний вплив [21, арк. 33].

Така тенденція еміграційного руху та масове радянофільство серед місцевого населення в поєднанні з активною діяльністю комуністичних розвідувальних груп викликали серйозне занепокоєння угорської влади, зокрема в аспекті національної безпеки. У донесенні таємного агента угорському прем'єр-міністру від 27 вересня 1940 р. про масову втечу жителів Закарпаття до СРСР зазначалося: «Загальна думка така, що серед русинського населення, як ніколи раніше, живий панславизм, точніше – симпатія до Радянської Росії. Готуючись до втечі, особливо тепер, коли очікують призову до армії, вони охоче допомагають і іншим втекти. Є також багато тих, хто переправляє через кордон тих, хто прибув із Угорщини... Безсумнівно, що все це може легко стати причиною прикордонного інциденту» [22]. Про можливість військового конфлікту між Угорщиною та СРСР через ситуацію в Закарпатті також зазначалося у звітах Спеціального бюро Інформації Румунії, яке відстежувало політичну обстановку в сусідній державі [23].

Незважаючи на перестороги угорської влади щодо можливості встановлення радянської влади в Закарпатті через військову агресію, після тимчасової дипломатичної кризи, пов'язаної з окупацією Карпатської України, відносини між Угорщиною та СРСР після вересня 1939 р., навпаки, почали налагоджуватися. 17 вересня 1939 р., після нападу на Польщу, СРСР повідомив угорський уряд про повагу до недоторканості кордонів Угорщини. Уже 24 вересня дипломатичні відносини між країнами були відновлені [24, с. 90–91].

Своєрідним жестом налагодження добросусідських відносин з боку СРСР, що відзначала й закарпатська преса того часу, стало рішення радянського керівництва повернути Угорщині 56 прапорів революції 1848–1849 рр., які були вивезені російськими військами до Москви після

придушення повстання [25]. 21 березня 1941 р. урочисто відправився перший пасажирський потяг за регулярним маршрутом Москва–Будапешт із цими прапорами. Урочистий прийом відбувся на прикордонній станції Лавочне 23 березня [24, с. 98].

У зв'язку з масовою втечею через кордон у прикордонних районах значно посилили жандармський нагляд. 25 серпня 1940 р. наказом угорського військового командування мешканцям прикордонних населених пунктів під страхом розстрілу було заборонено перебувати в прикордонній смузі. Посилили контроль за польовими дорогами та гірськими переходами, а також проводили щоденні перевірки наявності підозрілих осіб у місцях їх постійного проживання [15, с. 16].

Одночасно посилювалася боротьба з організованим комуністичним рухом. Протягом весни та літа 1940 року в регіоні було проведено арешти керівників і членів підпільних осередків різних округів. Загалом до кримінальної відповідальності було притягнуто 395 осіб, з яких у місті Ужгороді затримано 192 підпільники. Десять осіб передали на розгляд військового трибуналу [1, с. 80]. Засідання суду відбулося в червні 1940 р. в м. Кошіце. Серед заарештованих 49 осіб звинувачувалися як керівники підпільного комуністичного руху, 296 – у сприянні діяльності підпільних організацій, а 100 – за те, що знали про їхню діяльність, але не повідомили про це державним органам [7, арк. 2]. Переважно серед засуджених були мешканці округів Берегова, Мукачева та Ужгорода [3, с. 148]. У травні 1940 р. угорська контррозвідка затримала керівника крайового підпільного руху Й. Гавелку, який у тому ж місяці був закатований у мукачівській тюрмі «Ковнер». Понад 30 активістів під час арештів сховалися та пізніше нелегально перейшли на територію СРСР [5, с. 499].

Таким чином, перед початком німецько-радянської війни комуністичне підпілля зазнало значних втрат, проте не було знищене повністю. Важливо зазначити, що в період від встановлення цивільної влади влітку 1939 р. до вступу Угорщини у війну проти СРСР у червні 1941 р. репресії угорської влади проти комуністичного руху носили вибірковий, а не превентивний характер. Іноді до місцевих сільських адміністрацій допускали колишніх комуністів часів Чехословацької республіки. Переслідуванню та ув'язненню підлягали лише активні учасники підпільного комуністичного руху. Незважаючи на загальне вороже ставлення до комуністичної ідеології, угорська влада не проводила масових репресій проти осіб за їхнє політичне минуле в Чехословаччині. Такі особи могли перебувати під поліцейським наглядом, але не завжди підлягали ув'язненню.

Навіть після вступу Угорщини у війну проти Радянського Союзу колишні комуністи не піддавалися негайним жорстким репресіям. Уряд здійснював посилений контроль за колишніми комуністичними діячами, оцінюючи їхню теперішню поведінку, а не політичне минуле. Так, у липні 1941 р. угорська жандармерія встановила стеження за колишнім депутатом чехословацького парламенту від Комуністичної партії Е. Чегі. Було запропоновано взяти його під поліцейський нагляд або інтернувати у разі продовження активної комуністичної діяльності [4, с. 84]. Це не поодинокий випадок: угорська влада керувалася переважно актуальною поведінкою особи, а не її політичним минулим.

Висновки. Комуністичний рух у Закарпатті в 1939–1941 рр. був одним із наймасовіших і найбільш організованих опозиційних до угорської влади політичних явищ, що об'єктивно сприймалося офіційним Будапештом як загроза державній та національній безпеці. Це зумовило розгортання репресивної діяльності угорських силових структур проти організованого комуністичного підпілля та осіб, запідозрених у радянофільських настроях. Антикомуністична політика угорської держави мала системний характер і була сформована ще в міжвоєнний період під впливом досвіду Угорської радянської республіки 1919 р. та наслідків «червоного терору», які в угорській суспільно-політичній свідомості асоціювалися з підривом державності й Трианонською катастрофою. З окупацією Закарпаття додатковим чинником конфліктності стало українофільське спрямування комуністичного підпілля, що суперечило національній концепції угорської влади щодо статусу та ідентичності населення Закарпаття.

Після встановлення у 1939 р. спільного угорсько-радянського кордону в регіоні спостерігалася посилення радянофільських настроїв серед населення, що, зокрема, проявлялося у зростанні масштабів нелегальної еміграції до СРСР. Незважаючи на офіційно задекларовану Радянським Союзом політику добросусідських відносин, у прикордонній зоні відбувалася активізація розвідувально-пропагандистської діяльності, яку здійснювали комуністичні осередки. Зазначені процеси зумовили істотне посилення репресивних заходів з боку угорських військових і

контррозвідувальних структур. Особливу увагу вони приділяли викриттю підпільних організацій, ліквідації каналів зв'язку з радянськими спецслужбами та запобіганню нелегальним перетинам державного кордону.

Водночас репресивна політика угорської влади щодо комуністів і радянофілів у період від встановлення цивільної адміністрації влітку 1939 р. до вступу Угорщини у війну проти СРСР у червні 1941 р. не носила суто превентивного або тотального характеру. Переслідування, як правило, застосовувалися до осіб, безпосередньо залучених до нелегальної політичної, пропагандистської чи розвідувальної діяльності. Політичне минуле в чехословацький період саме по собі рідко не ставало підставою для ув'язнення, обмежуючись жандармським наглядом або адміністративними санкціями.

Таким чином, репресивна політика угорської влади на Закарпатті в 1939–1941 рр. мала ситуативний і вибірковий характер, значною мірою залежачи від зовнішньополітичної кон'юнктури, стану угорсько-радянських відносин та реального рівня активності комуністичного підпілля. Це дозволяє розглядати її не як безперервну систему тотального терору, а як гнучкий інструмент державної безпеки в умовах прикордонного та воєнно-політичного напруження.

Список літератури

1. Довганич О., Пашкуй З., Троян М. Закарпаття в роки війни. Ужгород: Карпати, 1990. 172 с.
2. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Ужгород: Карпати, 1980. 230 с.
3. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. 244 с.
4. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944. Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. 306 с.
5. Нариси історії Закарпаття. Т. 2. 1918–1945. Ужгород: Закарпаття, 1995. 665 с.
6. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. 3223. Партійний архів Закарпатського обкому Компартії України. Оп. 5. Спр. 13 Сообщение Ужгородского следственного подразделения о результатах открытого следствия в 1942 г. по делу о деятельности Закарпатской коммунистической организации. 13 арк.
7. ДАЗО. Ф. 3223. Оп. 5, Спр. 4 Обвинувальний висновок Кошицької прокуратури від вересня 1940 р. проти Ю. Онуфрія і 394 інших учасників антифашистського руху. 119 арк.
8. Статут Товариства боротьби з комунізмом. *Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи* / Упор. С. Аржевітін. Вінниця: Тезис, 2013. С. 444.
9. Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони. Київ: Рада, 1995. 318 с.
10. Держалюк М. Окупаційна політика Угорщини в Україні у роки Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2012. Вип. 15. С. 98–128.
11. Попович Д. Кризь тортури. Ужгород: Карпати, 1977. 191 с.
12. Худанич В. Про радянське підпілля на Закарпатті в 1939–1944 рр. та забута боротьба студентів краю в ці роки. *За українське Закарпаття*. Ужгород: Гражда, 1994. С. 45–52.
13. Довганич О. Репресії угорського окупаційного режиму і закарпатський рух опору. *Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944*. Ужгород: Карпати–Гражда. 1999. С. 194–218.
14. ДАЗО. Ф. 3223. Оп. 5. Спр. 12. Донесення полициі министру внутренних дел о политическом положении в Закарпатье, судебном процессе над группой Р. Винера, Г. Якубовича и др. в июле 1942 г. 30 арк.
15. Корсун О. Від упорядників. *Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939–1949 рр. Архівні документи і матеріали*. Ужгород: Карпати, 2011. 768 с.
16. Пагір'я О. Втечі закарпатців до СРСР у 1939–1941 роках. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=213>.
17. Повідомлення Мішкольцького поліцейського капітанату міністру внутрішніх справ Угорщини про зростання руху опору серед трудивників Закарпаття. *Реабілітовані історією. Закарпатська область: у 2 кн.* Кн. 2. Ужгород: Закарпаття, 2004. С. 24.
18. Донесення начальника слідчого відділу Ужгородської контррозвідки про діяльність комуністів на Закарпатті. 25 жовтня 1939 р. *Шляхом Жовтня: збірник документів*. Т. 5. 1938–1944 рр. Ужгород: Карпати, 1967. С. 126–127.
19. Разочарование украинцев. *Карпаторусской голось*. 1940. № 25. С. 2.
20. Орос М. Що було перед Ковнером і після нього? *За українське Закарпаття* / Упор. В. Маркус і В. Худанич. Ужгород: Гражда, 1994. С. 53–58.
21. ДАЗО. Ф. 92. Ужгородський відділ контррозвідки штабу VIII угорського королівського армійського корпусу в Кошицях. Оп. 1. Спр. 1. Донесення агентів про діяльність політично ненадійних осіб на Закарпатті (діяльність українських націоналістів, інформація про успіхи радянської армії на фронтах, проти угорської пропаганди). 35 арк.
22. Донесення таємного агента прем'єр-міністрові Угорщини про масову втечу закарпатців до Радянського Союзу. 27 вересня 1940 р. *Шляхом Жовтня: збірник документів*. Т. 5. 1938–1944 рр. Ужгород: Карпати, 1967. С. 216–217.
23. Горват Л.-І. Румунський інформаційний моніторинг суспільно-політичних настроїв населення Карпатської України в умовах угорської окупації краю. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2009. Вип. 22. С. 71–72.
24. Хроніка Закарпаття: 1867–2010 / Kárpátalja évszámokban. 1867–2010 (українсько-угорське двомовне видання; Ukrán–magyar kétnyelvű kiadvány) / Вереш М. та ін. Ужгород: Говерла, 2011. 310 с.
25. Советская Россия возвращает Венгрии флаги. *Русское слово*. 1941. № 4. С. 6.

References

1. Dovhanych, O., Pashkuy, Z., Troyan, M. (1990). Transcarpathia during the War. Uzhhorod [in Ukrainian].
2. Essays on the History of the Transcarpathian Regional Party Organization (1980). Uzhhorod [in Ukrainian].
3. Ofitsynskiy, R. (1997). The Political Development of Transcarpathia as Part of Hungary (1939–1944). Kyiv [in Ukrainian].
4. Mazurok, I. (2010). The Legal Status of Transcarpathia, 1939–1944. Uzhhorod [in Ukrainian].
5. Essays on the History of Transcarpathia. Vol. 2. 1918–1945. (1995). Uzhhorod [in Ukrainian].
6. State Archives of Zakarpattia Oblast (DAZO). Fund 3223. Party Archive of the Transcarpathian Regional Committee of the Communist Party of Ukraine. Inv. 5. File 13. Report by the Uzhhorod Investigative Unit on the results of the open investigation in 1942 into the activities of the Transcarpathian Communist Organization [in Russian].
7. DAZO. Fund 3223. Inv. 5. File 4. Indictment issued by the Koshytsia Public Prosecutor's Office in September 1940 against Y. Onufriy and 394 other participants in the anti-fascist movement [in Ukrainian].
8. Arzhevitin, S. (ed.) (2013). Statutes of the Society for the Struggle Against Communism. *Carpathian Ukraine: An Era in a Day. Background to its Formation, the Period of Independence, Memoirs and Documents*. Vinnytsia [in Ukrainian].
9. Stakhiv, Ye. (1995). Through Prisons, the Underground and Borders. Kyiv [in Ukrainian].
10. Dzerhalyuk, M. (2012). Hungary's Occupation Policy in Ukraine during the Great Patriotic War. *Storinky voyennoyi istoriyi Ukrainy [Pages of the Military History of Ukraine]*, 15, 98–128 [in Ukrainian].
11. Popovich, D. (1977). Through Torture. Uzhhorod [in Ukrainian].
12. Khodanych, V. (1994). On the Soviet underground in Transcarpathia in 1939–1944 and the forgotten struggle of the region's students during those years. *For Ukrainian Transcarpathia*. Uzhhorod, 45–52 [in Ukrainian].
13. Dovhanych, O. (1999). Repressions by the Hungarian Occupation Regime and the Transcarpathian Resistance Movement. *Transcarpathia under Hungary 1938–1944*. Uzhhorod, 194–218 [in Ukrainian].
14. DAZO. Fund 3223. Inv. 5. File 12. Police report to the Minister of the Interior on the political situation in Transcarpathia and the trial of R. Wiener, G. Yakubovich, and others in July 1942 [in Russian].
15. Korsun, O. (2011). From the editors. *Transcarpathian Refugees in the USSR: Through the Gulag Camps and Buzuluk to the Native Carpathians. 1939–1949. Archival documents and materials*. Uzhhorod [in Ukrainian].
16. Pahiria, O. The flight of Transcarpathians to the USSR in 1939–1941. Retrieved from: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=213> [in Ukrainian].
17. Report from the Miskolc Police Headquarters to the Hungarian Minister of the Interior on the growing resistance movement among workers in Transcarpathia. (2004). *Rehabilitated by History. Transcarpathian Region: in two volumes*. Vol. 2. Uzhhorod [in Ukrainian].
18. Report by the head of the investigative department of the Uzhhorod Counter-Intelligence Service on communist activities in Transcarpathia. 25 October 1939. (1967). *"Shlyakhom Zhovtnia": A Collection of Documents*. Vol. 5. 1938–1944. Uzhhorod, 126–127 [in Ukrainian].
19. The Disappointment of the Ukrainians. (1940). *Karpatorussky Golos [Carpathorussian voice]*, 25, 2 [in Russian].
20. Oros, M. (1994). What Came Before Kovner and What Followed? *On Ukrainian Transcarpathia*. Uzhhorod, 53–58 [in Ukrainian].
21. DAZO. Fund. 92. Uzhhorod Counter-Intelligence Department of the Headquarters of the VIII Hungarian Royal Army Corps in Košice. Inv. 1. File 1. Reports from agents on the activities of politically unreliable individuals in Transcarpathia (activities of Ukrainian nationalists, information on the successes of the Soviet Army at the front, and counter-Hungarian propaganda). [in Hungarian].
22. Report by a secret agent to the Prime Minister of Hungary on the mass exodus of Transcarpathians to the Soviet Union. 27 September 1940. (1967). *"Shlyakhom Zhovtnia": A Collection of Documents*. Vol. 5. 1938–1944. Uzhhorod, 216–217 [in Ukrainian].
23. Gorvat, L.-I. (2009). Romanian media monitoring of socio-political sentiments among the population of Carpathian Ukraine under Hungarian occupation. *Naukovyy visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Istoriya [Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: History]*, 22, 71–72 [in Ukrainian].
24. (2011). A Chronicle of Transcarpathia: 1867–2010 / Kárpátalja évszámokban. 1867–2010 (Ukrainian–Hungarian bilingual edition; Ukrán–magyar kétnyelvű kiadvány) / Veges M. et al. Uzhhorod [in Ukrainian].
25. Soviet Russia Returns Flags to Hungary. (1941). *Russkoe Slovo [Russian Word]*, 4, 6 [in Russian].

(Надійшла до редакції / Received: 6.04.2026; Схвалено до друку / Accepted: 14.04.2026; Публікація / Published: 28.04.2026)

Оксана МАХИНЯ

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: oksana_82@ukr.net

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Олена ТІТКА

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: Cherkassy_2013@ukr.net

Туреччина – ЄС: еволюція відносин від Анкарської угоди до Митного союзу

Анотація. Мета: стаття спрямована на системне вивчення еволюції партнерства між Туреччиною та ЄС – від закладення основ Асоціації до її повної реалізації. У роботі розкриваються інструменти впровадження Анкарської угоди 1963 р. та Додаткового протоколу 1970 р., а також аналізується стратегічне значення переходу до фінальної стадії інтеграції, що завершилася створенням спільного Митного союзу в 1995 р. Визначено ключову роль Анкарської угоди як інституційного фундаменту, що заклав стратегічний вектор інтеграції Туреччини у європейській економічній простір. **Наукова новизна:** у дослідженні вперше детально розглянуто зв'язок між пільговими умовами торгівлі 1960-х рр. та створенням Митного союзу в 1995 р. Автор доводить, що торгові переваги допомогли Туреччині підготуватися до відкритої конкуренції з Європою. Обґрунтовано, що поетапний шлях, прописаний в Анкарській угоді, став унікальним способом поступового перенесення європейських законів та правил у правову систему Туреччини. Особливу увагу приділено Додатковому протоколу 1970 р., який визначено як «дорожню карту» для поступової ліквідації торговельних бар'єрів та впровадження принципів вільного руху товарів, капіталу та робочої сили. Встановлено, що створення Митного союзу стало кульмінацією тридцятирічної правової гармонізації. **Висновки.** У підсумку констатовано, що створення Митного союзу стало закономірною кульмінацією тридцятирічного підготовчого процесу. Доведено, що Рішення № 1/95 Ради Асоціації забезпечило безпрецедентний рівень інтеграції промислового сектору Туреччини у єдиний ринок ЄС без формального вступу країни до Союзу. Резюмовано, що успіх цього процесу залежав від готовності національної економіки до синхронізації з європейськими стандартами. Сформована інституційна база трансформувала Туреччину з аграрного експортера на одного з провідних промислових партнерів Співтовариства.

Ключові слова: Туреччина, Європейський Союз, Анкарська угода, Митний союз, асоціація, правова гармонізація.

Oksana MAKHYNIA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archaeology and Auxiliary Historical Sciences, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1838-4877>, e-mail: oksana_82@ukr.net

Olena TITKA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3632-7534>, e-mail: Cherkassy_2013@ukr.net

TURKEY – EU: THE EVOLUTION OF RELATIONS FROM THE ANKARA AGREEMENT TO THE CUSTOMS UNION

Abstract. The purpose of the article is aimed at a systematic study of the evolution of the partnership between Turkey and the EU - from the establishment of the foundations of the Association to its full implementation. The paper reveals the instruments for implementing the Ankara Agreement of 1963 and the Additional Protocol of 1970, and also analyzes the strategic significance of the transition to the final stage of integration, which ended with the creation of a common Customs Union in 1995. The key role of the Ankara Agreement as an institutional foundation that laid the strategic vector of Turkey's integration into the European economic space is determined. **Scientific novelty:** the study examines in detail for the first time the connection between the preferential trade conditions of the 1960s and the creation of the Customs Union in 1995. The author proves that trade advantages helped Turkey prepare for open competition with Europe. It is substantiated that the phased path prescribed in the Ankara Agreement has become a unique way of gradually transferring European laws and regulations into the legal system of Turkey. Special attention is paid to the Additional Protocol of 1970, which is defined as a "road map" for the gradual elimination of trade barriers and the implementation of the principles of free movement of goods, capital and labor. It is established that the creation of the Customs Union was the culmination of thirty years of legal harmonization. **Conclusions.** As a result, it is stated that the creation of the Customs Union was the natural culmination of a thirty-year preparatory process. It is proven that Decision No. 1/95 of the Association Council ensured an unprecedented level of integration of the Turkish industrial sector into the EU single market without the country's formal accession to the

Union. It is summarized that the success of this process depended on the readiness of the national economy to synchronize with European standards. The institutional framework that has been established has transformed Turkey from an agricultural exporter to one of the Community's leading industrial partners.

Keywords: Turkey, European Union, Ankara Agreement, Customs Union, association, legal harmonization.

Постановка проблеми. Відносини між Туреччиною та Європейським Союзом (ЄС) представляють собою унікальну модель тривалої інституційної інтеграції. Актуальність теми зумовлена тим, що закладена ще у 1963 р. модель асоціації стала фундаментом для створення унікального торговельно-економічного режиму – Митного союзу, який і сьогодні визначає гео економічну стратегію Туреччини. Важливість теми полягає у дослідженні інституційної еволюції цих відносин, а саме як поетапна імплементація правової спадщини Співтовариства, передбачена Анкарською угодою, дозволила Туреччині трансформувати економічну модель від преференційного експорту агропродукції до повномасштабної участі у єдиному промисловому ринку ЄС. Особливої уваги потребує аналіз переходу від «підготовчого» до «заключного» етапу, що став завершенням тридцятирічного шляху адаптації національного законодавства до європейських стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових напрацювань свідчить, що проблематика турецько-європейської інтеграції перебуває у центрі уваги широкого кола дослідників. Значний масив теоретико-методологічних розробок належить зарубіжним фахівцям. Так, С. Тоган прослідкував розвиток турецької економіки в контексті Митного союзу з ЄС [1]. О. Вардан проаналізував економічну складову в ході ґрунтовного аналізу проблем і перспектив відносин між Туреччиною та ЄС [2] тощо. Українська наукова школа, попри помірну кількісну представленість, теж має в своєму арсеналі змістовно вагомі та аналітично потужні розвідки. У центрі наукового дискурсу перебувають праці Р. Петрова, який розглядає Анкарську угоду як перший і визначальний інструмент широкомасштабної імплементації європейських правових норм у турецьке законодавство [3–4]. Дослідник Р. Кіценко акцентує увагу на динаміці «підготовчого» та «перехідного» періодів, аналізуючи як фінансова підтримка ЄС та стабілізація турецької економіки у 1980-х рр. стали каталізаторами для подання заявки на повноправне членство [5]. Водночас динамічний характер євроінтеграційних процесів вимагає додаткового вивчення інституційної спадкоємності Анкарської угоди, чому і присвячено пропонуване дослідження.

Метою статті є аналіз етапів становлення асоціації між Туреччиною та ЄС, виявлення ключових механізмів реалізації Анкарської угоди 1963 р. та Додаткового протоколу 1970 р., а також оцінка результативності переходу до заключного етапу інтеграції – створення Митного союзу в 1995 р.

Виклад основного матеріалу. Фундамент сучасних взаємовідносин між Туреччиною та Європейським Співтовариством був закладений 12 вересня 1963 р. підписанням в Анкарі Угоди про заснування асоціації [6]. Цей стратегічний документ офіційно набув чинності 1 грудня 1964 р., пройшовши необхідну процедуру ратифікації як у турецькому парламенті, так і в законодавчих органах усіх тогочасних держав-членів Співтовариства. Анкарська угода не просто задекларувала наміри сторін, а створила чіткі інституційні межі для довгострокової співпраці, фактично відкривши шлях до стратегічної мети – повноправного членства Туреччини в європейських структурах.

Важливою особливістю цієї Угоди стала її багатоаспектність: вона виходила далеко за межі звичайної торговельної співпраці. Крім поступового формування зони вільного руху товарів, документ окреслив амбітні цілі щодо забезпечення вільного переміщення робочої сили, послуг та капіталу. Такий комплексний підхід мав на меті поступову, але всебічну інтеграцію Туреччини у єдиний європейський ринок, що вимагало від Анкари системної адаптації своєї економічної моделі до стандартів та принципів Співтовариства [7].

За своєю правовою природою Анкарська угода належить до категорії фундаментальних міжнародних договорів Співтовариства. Її структура складається з преамбули та 33 статей, які детально регламентують механізми взаємодії між сторонами. У преамбулі чітко задекларовано гуманістичну та соціально-економічну місію документа: він укладений не просто між урядами, а між «турецьким народом та народами, об'єднаними в Європейському Економічному Співтоваристві». Ключовою метою асоціації було визначено забезпечення постійного покращення умов життя громадян як у Туреччині, так і в країнах ЄЕС [6]. Цього передбачалося досягти через прискорений економічний прогрес і гармонійне розширення торговельних зв'язків. Важливим стратегічним завданням Угоди стало поступове зменшення розриву між економічним потенціалом Туреччини та розвиненими економіками держав-членів Співтовариства. Таким чином, підписання Анкарської угоди стало базовим етапом для розвитку всебічної співпраці, яка охопила практично всі ключові сфери діяльності – від митного регулювання до соціальної політики та культурного обміну.

Приміром, Р. Петров, вивчаючи проблематику транспозиції «acquis» ЄС у правові системи третіх країн (маємо на меті узагальнене трактування даного поняття як «правова спадщина Співтовариства»), відзначив, що Анкарську угоду можна вважати одним із перших прикладів співпраці, де головною метою стало масштабне впровадження європейських правил та законів (acquis communautaire) у правову систему Туреччини [3, с. 153]. Дослідник констатував, що фактично ця угода зобов'язувала Туреччину (як через чіткі вимоги, так і через загальні рекомендації) приймати та впроваджувати норми Євросоюзу. Це стосувалось, насамперед, правил спільного ринку, чесної конкуренції, державної підтримки підприємств та податкової системи [4, с. 101].

Реалізація положень Анкарської угоди базується на принципі чіткої поетапності, що має забезпечити м'яку, але глибоку інтеграцію Туреччини до європейської структури. Згідно зі статтею 2 документа, процес асоціації було розділено на три послідовні фази: підготовчу, перехідну та завершальну. Стаття 3 Угоди детально окреслює часові межі та змістовне наповнення підготовчого етапу. Передбачалося, що він триватиме орієнтовно п'ять років. Протягом цього періоду ключовим завданням для Туреччини було системне зміцнення національної економіки за всебічної підтримки Співтовариства. Такий підхід мав на меті створити стійкий фундамент, який дозволив би країні в майбутньому повноцінно виконувати складні зобов'язання, що поклалися на неї під час наступних етапів інтеграції. Відповідно до статті 4, перехідний етап передбачав перехід до активних дій на основі взаємних та збалансованих зобов'язань сторін. Головними цілями цього періоду було поступове формування митного союзу між Туреччиною та Співтовариством, а також тісніше узгодження економічної політики обох сторін. Документом встановлювалося, що тривалість цього етапу не повинна перевищувати дванадцяти років, хоча допускалися певні винятки за умови взаємної згоди сторін. Завершальний етап, згідно зі статтею 5, мав стати кульмінацією інтеграційного процесу. Він базувався на вже сформованому митному союзі та передбачав вихід на новий рівень партнерства – максимальну координацію економічної політики договірних сторін, що фактично означало синхронізацію турецької економічної моделі з європейськими стандартами [6].

Протягом підготовчого та перехідного етапів інтеграції країни-члени Європейського Співтовариства взяли на себе зобов'язання сприяти турецькій економіці шляхом поступового розширення квот на пільговий імпорту агропромислової продукції. Такий механізм відкриття ринків мав на меті стимулювати експортний потенціал Туреччини та забезпечити стабільний приплив валютних надходжень. Окрім торговельних преференцій, важливу роль відігравала фінансова підтримка з боку європейських інституцій. Ці ресурси спрямовувалися на масштабну модернізацію національної економіки, індустріалізацію та вдосконалення соціальних стандартів, зокрема, покращення умов праці та рівня життя турецьких громадян [5].

Новим імпульсом для поглиблення співпраці стало підписання у листопаді 1970 р. в Брюсселі Додаткового та Фінансового протоколів [8, с. 356]. Ці документи стали невід'ємною частиною Анкарської угоди про асоціацію та фактично визначили конкретну «дорожню карту» для поступової ліквідації торговельних бар'єрів. Додатковий протокол заклав правові межі для вільного руху товарів, капіталу та послуг, а Фінансовий протокол став інструментом прямого інвестування у стратегічні галузі турецької економіки, що дозволило Анкарі підготуватися до майбутніх викликів функціонування у межах спільного митного простору [9].

Статті Додаткового протоколу декларували пункти про вільне переміщення товарів (ст. 1–6), скасування мита та зборів, що мають еквівалентну дію, на імпорту із Туреччини (ст. 7–16), прийняття Туреччиною єдиного митного тарифу ЄС (ст. 17–20). Статті 21–30 стосувались усунення кількісних обмежень імпорту між сторонами договору. Окремі розділи протоколу стосувались продукції, яка підпадала під спеціальні правила імпорту у Спільноту в результаті реалізації загальної аграрної політики; детально було прописано пункти щодо експорту саме сільськогосподарської продукції (ст. 33–35). Протокол деталізував свободу руху робітників між державами-членами ЄС і Туреччиною, умови та оплату їх праці, соціальні гарантії для працівників турецької національності (ст. 36–40) тощо. Протоколом було також визначено ключові моменти економічної політики, вирішення комерційних, податкових та нормотворчих питань [9].

Швидке відновлення та успішний розвиток турецької економіки у першій половині 1980-х рр., поряд зі стабілізацією внутрішньополітичної ситуації, активізували європейський напрям у зовнішньоекономічній політиці Туреччини. Це проявилось в офіційному запиті на повне членство в ЄС, поданому у квітні 1987 р. У відповідь Європейська комісія у 1989 р. зазначила, що економічна та політична ситуація в Туреччині вказує на можливість забезпечення необхідних змін для членства в ЄС лише в середньостроковій перспективі [2, с. 50]. Таке формулювання означало, що питання

членства залишалося невизначеним у часових рамках. Однак цей крок до зближення з ЄС сприяв поновленню процесу поступового зниження митних тарифів для країн ЄС та адаптації до Єдиного зовнішнього тарифу Європейського Союзу [5].

Отже, реалізація Угоди про асоціацію Анкари Туреччини та ЄЕС розпочалася 1 грудня 1964 р. Тимчасовим протоколом Анкарської угоди було визначено, що держави-члени Співтовариства відкривають щорічні тарифні квоти для імпорту, що походить з Туреччини та надходить з Туреччини (мова насамперед велась про експорт тютюну, родзинок, інжиру, фундука) [6]. Практична реалізація першого етапу асоціації розпочалася з надання Туреччині спеціальних торговельних пільг. Зокрема, у 1964 та 1967 рр. було офіційно запроваджено тарифні контингенти для 19 найменувань традиційних товарів турецького експорту. Цей інструмент дозволяв Анкарі ввозити визначені обсяги продукції до Європи за зниженими ставками або взагалі без сплати мит, що стало потужним стимулом для національного виробника. Згодом, у 1974 р., цей перелік було суттєво розширено, що свідчило про успішну адаптацію турецьких експортерів до вимог європейського ринку.

Динаміка зниження тарифних бар'єрів була досить високою: якщо з 1968 р. турецький тютюн почав ввозитися до країн Спільного ринку повністю безмитно, то на інші стратегічні товари ставки поступово мінімізувалися. Так, мито на інжир було зафіксовано на рівні 4,7 %, а на лісові горіхи – лише 2,5 %. Новим етапом лібералізації став 1976 р., коли значна частина традиційного експорту, включаючи чай, спеції та широкий асортимент сухофруктів, отримала право на безмитне ввезення до ЄЕС. Таке послідовне відкриття європейського ринку не лише зміцнило валютні надходження Туреччини, а й заклало підґрунтя для переходу від аграрної спрямованості експорту до більш складних форм промислової кооперації, передбачених майбутнім Митним союзом [6].

Для розуміння масштабу переваг, наданих Анкарі, варто порівняти пільгові ставки з тими, що діяли для інших країн. Слід зазначити, що у той період стандартний зовнішній, не преференційний імпорتنний тариф Співтовариства на тютюн сягав значних 30 %, тоді як для Туреччини він був повністю скасований. Аналогічна ситуація спостерігалася і щодо інших стратегічних товарів: тариф на фундук для третіх країн становив 4 %, на сушений інжир – 10 %, а на родзинки – 9 % [6]. Таким чином, завдяки статусу асоційованого партнера Туреччина отримала критичну конкурентну перевагу на європейському ринку, що стимулювало приплив капіталу в аграрний та переробний сектори країни.

Інтенсивна участь Турецької Республіки у світовій економіці та її активна співпраця з країнами Західної Європи призвела до того, що 1995 р. вона вступила до Митного союзу з ЄС. Створення митного союзу ЄС-Туреччина стало заключним етапом відносин між ЄС та Туреччиною в рамках Анкарської угоди про асоціацію 1963 р. Митний союз був створений рішенням від 22 грудня 1995 р. Ради з асоціації ЄС-Туреччина – органу, заснованого Анкарською угодою понад три десятиліття тому [6].

Фундаментальною правовою та нормативною базою для започаткування процесу створення Митного союзу між Європейським Союзом та Туреччиною стала безпосередньо сама Анкарська угода. Саме цей документ заклав інституційний підмурок для глибокої інтеграції турецької економіки до європейських структур. Зокрема, у статті 10 Угоди було чітко зафіксовано ключові принципи функціонування майбутнього економічного альянсу. Стаття передбачала не просто формальне скасування мит на імпорту та експорт, а повну ліквідацію будь-яких прихованих зборів чи кількісних обмежень, які могли б створювати штучні бар'єри для вільної торгівлі та захищати національних виробників у спосіб, що суперечить цілям асоціації. Тобто, окрім вільного руху товарів, угода зобов'язала Туреччину запровадити Єдиний митний тариф Співтовариства у торгівлі з третіми країнами та поступово узгодити свої правила зовнішньої торгівлі з європейськими стандартами [6]. Врегулюванню основних моментів створення і дієвості Митного союзу присвячений і окремий розділ Додаткового протоколу 1970 р.

Ключовим інструментом реалізації фінальної стадії інтеграційних процесів стало Рішення № 1/95 Ради Асоціації ЄС-Туреччина від 22 грудня 1995 р. Цей нормативно-правовий акт офіційно заклав правила впровадження заключного етапу функціонування Митного союзу, що стало безпрецедентним кроком для країни, яка не є членом ЄС. Згідно з положеннями Рішення, сторони зобов'язалися повністю усунути всі митні збори, кількісні обмеження, а також будь-які приховані адміністративні або технічні заходи, що мали еквівалентний ефект і перешкоджали конкуренції. Важливо підкреслити, що основний акцент у документі було зроблено на забезпеченні цілковито вільного переміщення промислових товарів. Це вимагало від Туреччини не лише скасування тарифів, а й глибокої гармонізації технічних стандартів і сертифікації продукції відповідно до

європейських норм. Таким чином, Рішення № 1/95 фактично інтегрувало турецький промисловий сектор в єдиний ринок Європи, створивши умови для якісного зростання товарообігу й інвестиційної привабливості країни [10].

Висновки. Підсумовуючи еволюцію відносин між Туреччиною та ЄС, варто зазначити, що підписання Анкарської угоди 1963 р. стало стратегічним поворотним моментом, який визначив довгостроковий вектор інтеграції Анкари до європейського економічного простору. Запропонована угодою триетапна модель дозволила країні послідовно адаптувати національну правову систему до стандартів Співтовариства. Логічним завершенням цього тривалого процесу стало створення Митного союзу в 1995 р., що базувалося на нормах Анкарської угоди та Рішенні Ради Асоціації № 1/95. Цей крок ознаменував перехід від простого торговельного сприяння до глибокої інституційної взаємозалежності, фактично інтегрувавши турецький промисловий сектор у єдиний ринок Європи. Успіх цієї моделі підтверджує, що системна гармонізація законодавства та впровадження європейських правил конкуренції дозволили Туреччині трансформуватися з постачальника сировини на одного з ключових промислових партнерів ЄС.

Список літератури

1. Togan S. Opening up the Turkish Economy in the Context of the Customs Union with EU. *Journal of Economic Integration*. 1997. № 12. P. 157–179.
2. Vardan Ö. Turkey EU Relations and Democracy in Turkey: Problems and Prospects. *Turkish Policy Quarterly*. 2009. № 1. P. 49–57.
3. Петров Р. Угода про асоціацію між ЄС та Туреччиною як приклад транспозиції *acquis* Європейського Союзу до правових систем третіх країн. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. Вип. 6. С. 152–155.
4. Петров Р. Транспозиція «*acquis*» Європейського Союзу у правові системи третіх країн. Київ: Істина, 2012. 384 с.
5. Кіценко Р. Європейська інтеграція Туреччини: історичний контекст, сучасний стан і перспективи. *Національний університет «Острозька академія». Науковий блог*. 12.07.2023. URL: <https://naub.oa.edu.ua/yevropejska-intehratsiya-turechchny-istorychnyj-kontekst-suchasnyj-stand-i-perspektyvy>.
6. EU-Turkey Association Agreement (the «Ankara Agreement»). *Delegations European Parliament*. URL: <https://www.europarl.europa.eu/delegations/en/d-tr/documents/eu-texts>.
7. Turkiye and the EU. *Republic of Turkiye Ministry of Trade*. URL: <https://www.trade.gov.tr/turkiye-and-eu/turkiye-and-the-eu>.
8. Галан В., Маринів І. Вплив принципу недискримінації на набуття членства в ЄС: довгий шлях Туреччини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 354–360.
9. Additional Protocol and Financial Protocol signed on 23 November 1970, annexed to the Agreement establishing the Association between the European Economic Community and Turkey and on measures to be taken for their entry into force – Final Act. *EUR-Lex. Access to European Union law*. URL: [https://eur-lex.europa.eu/eli/prot/1972/2760\(1\)/oj](https://eur-lex.europa.eu/eli/prot/1972/2760(1)/oj).
10. Decision no 1/95 of the EC-Turkey Association Council of 22 December 1995 on implementing the final phase of the Customs Union (96/142/EC). *Republic of Turkiye Ministry of Trade*. URL: <https://www.trade.gov.tr/turkiye-and-eu/turkiye-and-the-eu>.

References

1. Togan, S. (1997). Opening up the Turkish Economy in the Context of the Customs Union with EU. *Journal of Economic Integration*, 12, 157–179.
2. Vardan, Ö. (2009). Turkey EU Relations and Democracy in Turkey: Problems and Prospects. *Turkish Policy Quarterly*, 1, 49–57.
3. Petrov, R. (2012). EU-Turkey Association Agreement as an example of transposition of the EU *acquis* into the legal systems of third countries. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy [Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine]*, 6, 152–155 [in Ukrainian].
4. Petrov, R.A. (2012). *Transposition of the EU «acquis» into the legal systems of third countries*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Kitsenko, R. (2023). European integration of Turkey: historical context, current state and prospects. *Natsionalnyi universytet «Ostrozka akademiia». Naukovyi bloh [National University of Ostroh Academy. Scientific Blog]*. Retrieved from: <https://naub.oa.edu.ua/yevropejska-intehratsiya-turechchny-istorychnyj-kontekst-suchasnyj-stand-i-perspektyvy> [in Ukrainian].
6. European Parliament. (1963). *EU-Turkey Association Agreement (the «Ankara Agreement»)*. Delegations European Parliament. Retrieved from: <https://www.europarl.europa.eu/delegations/en/d-tr/documents/eu-texts>.
7. Republic of Turkiye Ministry of Trade. (n. d.). *Turkiye and the EU*. Retrieved from: <https://www.trade.gov.tr/turkiye-and-eu/turkiye-and-the-eu>.
8. Halan, V., & Maryniv, I. (2021). The influence of the non-discrimination principle on EU membership: Turkey's long journey. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal [Juridical Scientific Electronic Journal]*, 3, 354–360 [in Ukrainian].
9. EUR-Lex. (1970). *Additional Protocol and Financial Protocol signed on 23 November 1970, annexed to the Agreement establishing the Association between the European Economic Community and Turkey*. Access to European Union law. Retrieved from: [https://eur-lex.europa.eu/eli/prot/1972/2760\(1\)/oj](https://eur-lex.europa.eu/eli/prot/1972/2760(1)/oj).
10. EC-Turkey Association Council. (1995). *Decision no 1/95 of the EC-Turkey Association Council of 22 December 1995 on implementing the final phase of the Customs Union (96/142/EC)*. Republic of Turkiye Ministry of Trade. Retrieved from: <https://www.trade.gov.tr/turkiye-and-eu/turkiye-and-the-eu>.

Ігор ШНИЦЕР кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри
модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ
«Ужгородський національний університет», м. Ужгород, Україна
e-mail: ihor.shnitser@uzhnu.edu.uaThis is an open access article
under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Українсько-словацькі відносини у 2022–2025 рр.: між стратегічним балансуванням та регіональною співпрацею

Анотація. Метою статті є дослідити українсько-словацькі відносини у 2022–2025 рр. у контексті зміни політичного курсу центральної влади Словацької Республіки та активізації транскордонного співробітництва між прикордонними регіонами. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, об'єктивності та системності, поєднуючи загальнонаукові та спеціально-наукові методи (історико-порівняльний, хронологічний, функціональний). Це дозволило автору об'єктивно підійти до висвітлення українсько-словацьких відносин у вказаний час, враховуючи вплив зміни політичного курсу словацького уряду Р. Фіцо та активність транскордонного співробітництва між Закарпатською областю та Кошицьким і Пряшівським самоврядними краями. **Наукова новизна** полягає у комплексному аналізі українсько-словацьких відносин, який дав змогу простежити взаємозв'язок між державним і регіональним рівнями співробітництва України та Словацької Республіки у кризових умовах повномасштабної російсько-української війни. Визначено механізми, що дозволили регіональному співробітництву компенсувати стриману політичну позицію словацького уряду Р. Фіцо щодо України в 2023–2025 рр. та забезпечувати реалізацію гуманітарних ініціатив. **Висновки.** На українсько-словацькі відносини у 2022–2025 рр. вплинули зміна влади в Словацькій Республіці та початок політики стратегічного балансування щодо України. Водночас регіональна співпраця України та Словаччини залишилася на високому рівні, що підкреслює важливість транскордонного співробітництва для стійкості міждержавних відносин у кризових умовах.

Ключові слова: Україна, Словацька Республіка, міждержавні відносини, російсько-українська війна, стратегічне балансування, транскордонне співробітництво.

Ihor SHNITSERCandidate of History, Docent, Head of the Department of Modern History of Ukraine and
Foreign Countries SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4681-0263>, e-mail: ihor.shnitser@uzhnu.edu.ua

UKRAINIAN-SLOVAK RELATIONS IN 2022–2025: BETWEEN STRATEGIC BALANCING AND REGIONAL COOPERATION

Abstract. The aim of this article is to examine Ukrainian-Slovak relations in 2022–2025 in the context of the shift in the political course of the central government of the Slovak Republic and the intensification of cross-border cooperation between border regions. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, and systematicity, combining general scientific and specialized methods (historical-comparative, chronological, and functional). This approach enabled the author to objectively analyze Ukrainian–Slovak relations during the specified period, taking into account the impact of the change in the political course of the Slovak government under R. Fico, as well as the activity of cross-border cooperation between Zakarpattia Oblast and the Košice and Prešov self-governing regions. **The scientific novelty** lies in a comprehensive analysis of Ukrainian–Slovak relations, which made it possible to trace the interconnection between the state and regional levels of cooperation between Ukraine and the Slovak Republic under the crisis conditions of the full-scale Russian–Ukrainian war. The mechanisms that enabled regional cooperation to compensate for the restrained political position of the Slovak government under R. Fico towards Ukraine in 2023–2025 and to ensure the implementation of humanitarian initiatives have been identified. **Conclusions.** Ukrainian-Slovak relations in 2022–2025 were influenced by the change of government in the Slovak Republic and the emergence of a policy of strategic balancing towards Ukraine. At the same time, regional cooperation between Ukraine and Slovakia remained at a high level, underscoring the importance of cross-border cooperation for the resilience of interstate relations in times of crisis.

Keywords: Ukraine, Slovak Republic, interstate relations, Russian-Ukrainian war, strategic balancing, cross-border cooperation.

Постановка проблеми. Упродовж 1993–2022 рр. українсько-словацькі відносини пройшли еволюційний шлях від встановлення базових механізмів міждержавної співпраці до формування добросусідського партнерства в умовах європейської інтеграції. У листопаді 1921 р. на спільній зустрічі прем'єр-міністрів України та Словацької Республіки (СР) Д. Шмигала та Е. Герера в місті Ужгороді були узгоджені плани щодо поглиблення українсько-словацьких двосторонніх відносин.

Зокрема було погоджено активізувати співпрацю близько 20 міністерств і державних установ з обох сторін. 12 січня 2022 р. уряд СР ухвалив резолюцію, що містила конкретні завдання для відповідних міністерств і державних органів [18, с. 121–122]. Проте початок повномасштабної війни Російської Федерації (РФ) проти України перекреслив плани поглиблення українсько-словацької співпраці.

Початок повномасштабної російсько-української війни в лютому 2022 р. став ключовим переломним моментом у розвитку Європи. Вона не тільки докорінно трансформувала європейську безпеку та процеси інтеграції в межах Європейського Союзу (ЄС) та НАТО, але й змусила країни континенту визначати власну позицію щодо російсько-української війни. Словацька Республіка не була винятком. Офіційна Братислава рішуче засудила відкриту агресію РФ проти України та приєдналася до санкцій ЄС проти Москви. Війна на пряму вплинула й на розвиток українсько-словацького міждержавного співробітництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика українсько-словацьких відносин у контексті російсько-української війни перебуває у фокусі як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Зокрема, у працях С. Віднянського [1], Р. Чіжмодія та К. Ловас [17] розкрито зміну зовнішньополітичного курсу Словаччини щодо України, а також визначено основні виклики і перспективи двосторонньої взаємодії України та Словацької Республіки в умовах війни. Серед зарубіжних дослідників заслуговують на увагу праці А. Дулеби [18], присвячені глибокому аналізу зовнішньої політики Словацької Республіки, а також її відносин із Україною. Водночас специфіка досліджуваної теми, зумовлена актуальністю та динамічністю подій останніх років, обумовлює необхідність широкого використання автором матеріалів аналітичних центрів, офіційних ресурсів органів державної влади, а також публікацій медіаресурсів.

Метою статті є дослідження українсько-словацьких відносин, зокрема ідентифікація ключових тенденцій, суперечностей та чинників, що визначали їх динаміку в 2022–2025 рр. Особлива увага приділяється виявленню змін у політиці Словацької Республіки щодо України після приходу до влади уряду Р. Фіцо в 2023 р., а також оцінці ключових напрямів збереження двосторонньої взаємодії, зокрема у гуманітарній та транскордонній сферах. Окремим завданням є визначення ролі регіонального співробітництва як чинника стабілізації українсько-словацьких відносин у досліджуваний період.

Виклад основного матеріалу. Початок повномасштабної війни РФ проти України 24 лютого 2022 р. призвів до призупинення виконання ужгородських домовленостей від листопада 2021 р., проте не змінив стратегічного підходу словацької влади до відносин з Україною. Її представники рішуче засудили російське вторгнення в Україну та заявили про політичну підтримку нашої держави, включно з визнанням необхідності захисту її суверенітету й територіальної цілісності. Це підтвердили візити прем'єр-міністра Е. Гегера 8 квітня 2022 р. та президентки Словаччини З. Чапутової 31 травня 2022 р. в Україну [1, с. 64]. За їх підсумком президент України В. Зеленський заявив: «словацький народ повною мірою підтримує Україну та громадян нашої держави в боротьбі за свободу й усвідомлює, що це боротьба за нашу спільну свободу та спільні цінності вільної, об'єднаної Європи» [9].

Не менш важливою була й підтримка СР курсу на європейську інтеграцію України. Під час візиту президентки З. Чапутової до Києва у травні 2022 р. було зроблено офіційну заяву про підтримку СР надання нашій державі статусу кандидата на шляху до членства в ЄС [9]. Досвід Словаччини щодо вступу до Європейського Союзу став додатковим орієнтиром для українських реформ.

Словаччина також стала одним із ключових партнерів у зміцненні оборони України. Вже 28 лютого 2022 р. СР оголосила про рішення надати Україні військову підтримку, зокрема дизельне паливо, газ і боєприпаси. До травня 2022 р. Словаччина надала нашій державі військову допомогу на суму 10 млн євро, а 7 травня ухвалила додаткове постачання матеріалів ще на 2 млн євро [1, с. 65]. Загалом із січня 2022 р. до кінця жовтня 2023 р. загальна військова допомога Словаччини нашій державі склала 700 млн євро [23]. На той час СР посіла 14-те місце серед усіх країн світу за обсягом військової допомоги, наданої нашій державі. У співвідношенні до валового внутрішнього продукту Словаччина опинилася на шостому місці серед країн ЄС [23]. У рамках військової допомоги Україні було передано 13 винищувачів МіГ-29, зенітно-ракетний комплекс С-300, близько 30 БМП і десять самохідних гаубиць «Зузана-2», танки Т-72, ракетні боєприпаси для РСЗВ «Град» тощо [17, с. 199].

Заслуговує на увагу й факт, що тисячі українців після повномасштабного вторгнення РФ знайшли прихисток у Словаччині завдяки політиці відкритих кордонів та програмі тимчасового захисту. Відомо, що з 24 лютого до 6 березня 2022 р. понад 113 тис осіб перетнули словацько-український кордон. У Словаччині біженці стали отримувати спеціальну допомогу – близько 200 євро на місяць за кожного дорослого та близько 100 євро за дитину [22]. Станом на жовтень 2024 р. у СР було зареєстровано 127 620 громадян України зі статусом тимчасового захисту [14]. Загальні витрати Словаччини на підтримку українських біженців у 2022–2024 рр. склали 509 млн євро [21]. Ці кошти головним чином пішли на покриття витрат на житло та освіту українських дітей. Варто зазначити, що частину цих витрат профінансував ЄС.

На думку багатьох експертів, початок повномасштабної російсько-української війни у лютому 2022 р. став каталізатором перетворення українсько-словацьких відносин із традиційно добросусідських на стратегічне партнерство, яке ґрунтується на спільних інтересах і взаємній підтримці в питаннях безпеки, політики та гуманітарній сфері. Проте розвинути українсько-словацьке партнерство не вдалося через зміну влади в Словаччині у 2023–2024 рр.

Під час передчасних парламентських виборів 2023 р. популістська соціал-демократична партія «Курс – соціал-демократія» (SMER-SD) під керівництвом Р. Фіцо зробила російсько-українську війну центральною темою, пообіцявши громадянам припинити військову й політичну підтримку України. Лідер партії заявляв, що мир можливий за умови зупинення західних поставок зброї, наголошуючи на необхідності припинення військової допомоги Україні та трансформації ЄС із постачальника озброєнь у посередника мирного процесу [17, с. 200]. Така риторика стала важливим елементом електоральної стратегії Р. Фіцо та суттєво вплинула на політичні настрої в країні. За підсумком парламентських виборів 2023 р. у СР найбільше голосів (23%) отримала популістська партія «Курс – соціал-демократія» (SMER-SD) під керівництвом Р. Фіцо [5]. Зміну суспільних настроїв в Словаччині підтвердила й перемога на президентських виборах 2024 р. однопартійця Р. Фіцо – П. Пеллегріні [3].

У результаті, замість активної військової підтримки, яка була характерною для попередніх урядів СР, нова влада обмежилася лише гуманітарною допомогою. У листопаді 2023 р. новий уряд Р. Фіцо не затвердив чотирнадцятий пакет військової допомоги Україні на суму 40,3 млн євро [7]. За підсумком роботи саміту ЄС в Брюсселі у березні 2025 р. прем'єр-міністр Р. Фіцо заявив, що словацький уряд готовий надавати Україні гуманітарну допомогу, працювати над розширенням прикордонних переходів, залізничним сполученням Кошиці – Київ, а також над іншими корисними проектами. Проте «жодної зброї, жодних грошей» [24].

Уряд Р. Фіцо з перших днів своєї роботи розпочав публічно критикувати санкції проти РФ. 5 червня 2025 р. парламент СР ухвалив резолюцію, яка закликала словацький уряд припинити підтримувати санкції проти Росії, якщо вони шкодять національним інтересам [4]. Водночас Р. Фіцо висловився проти вступу України до НАТО. Ще у жовтні 2024 р. він заявляв, що у період свого перебування на посаді прем'єр-міністра країни буде впливати на депутатів, які перебувають під його контролем, аби вони не підтримували членство України в НАТО [15]. При цьому уряд Р. Фіцо був не проти вступу України до Європейського Союзу, за умови, що наша держава відповідатиме критеріям членства [19]. СР заявила про готовність підтримати програму «Ukraine Facility», яка передбачає виділення 50 млрд євро допомоги ЄС для України у 2024–2027 рр. [11]. З цього приводу прем'єр-міністр України Д. Шмигаль у січні 2024 р. заявив, що «попри всі політичні кути, ми формуємо політику «нового прагматизму» у відносинах з багатьма країнами Європи. Я впевнений, що Україна та Словаччина продовжать плідну співпрацю заради безпеки та процвітання наших країн» [11].

Відповідно до заяв братиславських урядовців в першій половині 2025 р., прем'єр-міністр Р. Фіцо в українсько-словацьких відносинах буде відстоювати словацькі економічні й енергетичні інтереси та поєднувати їх з проявами солідарності з Україною. Зустріч президента України В. Зеленського з прем'єр-міністром СР Р. Фіцо 5 вересня 2025 р. в місті Ужгороді засвідчила готовність Братислави разом з нашою державою та іншими партнерами долучатися до зусиль, спрямованих на досягнення миру, а також формулювати спільну позицію щодо надання Україні безпекових гарантій [8]. Під час переговорів в Ужгороді також було обговорено питання енергетичної незалежності Європи та перспективи двосторонньої співпраці в енергетичній сфері, зокрема імпорту електроенергії в Україну та транзит українських енергоресурсів через територію Словаччини до третіх країн. За підсумком зустрічі високопосадовців було визнано, що такий формат взаємовигідної співпраці України та СР має значний потенціал для подальшого розвитку [8].

Позитивно, що зміна влади в Словаччині у 2023–2024 рр. не вплинула на гуманітарну співпрацю двох держав. На підставі запиту України про надання гуманітарної допомоги, а також заклику Європейської комісії до держав-членів не послаблювати прояви солідарності з цивільним населенням, яке постраждало від війни, Словацька Республіка, згідно з даними Міністерства внутрішніх справ у січні 2024 р. надала нашій державі гуманітарну допомогу на суму 203 492 євро [20].

Упродовж 1 травня 2023 р. – 30 квітня 2025 р. в Словаччині реалізовувався проєкт по сприянню інтеграції та соціального включення переміщених осіб з України, яким надано тимчасовий захист у СР. Проєкт реалізовувався Міністерством внутрішніх справ СР та передбачав часткове відшкодування витрат на проживання, понесених фізичними або юридичними особами, які добровільно розміщували українських біженців. До червня 2024 р. відшкодування надавалося всім незалежно від конкретних житлових умов отримувачів. Після цього право на підтримку мали лише вразливі групи. Загальний обсяг безповоротної фінансової допомоги становив 28,7 млн євро. Ініціатива співфінансувалася ЄС через Європейський соціальний фонд плюс (ESF+) у межах Програми Словаччини (2021–2027) та державного бюджету Словаччини. За підсумком реалізації проєкту, понад 47 тис. осіб, переміщених з України, отримали доступ до послуг підтримки та житла в Словаччині [25].

Повномасштабна російсько-українська війна трансформувала транскордонне співробітництво України та Словаччини з другорядного елементу євроінтеграції в стратегічно важливий інструмент забезпечення життєстійкості, безпеки та економічної взаємодії в прикордонному регіоні. Закарпатська область стала регіоном, який не лише забезпечує інтеграцію України в європейський простір, але й формує практичні моделі транскордонної взаємодії, що відповідають сучасним потребам і викликам. Розвинуті добросусідські відносини дали змогу налагодити Закарпаттю нові механізми партнерства та започаткувати програми, що охоплюють не лише економічну сферу, а й різні аспекти життя прикордонних громад.

Найбільш результативні відносини у Закарпатській області склалися з Кошицьким і Пряшівським краями Словаччини. Кошицький самоврядний край активно співпрацює із Закарпатською обласною радою з 2006 р. Після початку війни ця співпраця розширилася, зокрема в рамках програми Interreg NEXT HUSKROUA, де край є партнером Закарпаття у кількох проєктах та забезпечує функціонування контактного пункту програми. Серед ключових напрямків підтримки Кошицького краю – сприяння прозорості та зміцненню верховенства права через проєкт у співпраці з Transparency International, гуманітарна допомога, включно зі створенням Інтеграційного центру для українських переселенців, а також підготовка до створення Європейського об'єднання територіального співробітництва (ЄОТС) із Закарпатською областю України та Пряшівським краєм Словаччини.

30 травня 2023 р. під час офіційного візиту делегації Пряшівського самоврядного краю до міста Ужгорода було підписано Угоду про співпрацю між Закарпатською обласною радою та Пряшівським самоврядним краєм щодо спільної участі у транскордонних проєктах розвитку. Документ передбачає взаємодію у сферах охорони здоров'я, екології, туризму, культури, освіти й науки, а також у питаннях місцевого самоврядування та обміну досвідом [2].

8 лютого 2025 р. в місті Ужгород за підтримки Посольства України в СР, Міністерства розвитку громад та територій України, Представництва МЗС України в Ужгороді, Закарпатської обласної ради, Міністерства інвестицій, регіонального розвитку та інформатизації Словаччини та Закарпатської ОВА відбулася зустріч між прикордонними територіальними громадами Закарпатської області (43 учасники) та муніципалітетами Кошицького й Пряшівського самоврядних країв (23 учасники). Під час заходу українські представники територіальних громад ознайомилися з досвідом європейських муніципалітетів щодо використання фінансових механізмів ЄС, а також були представлені практичні приклади успішної реалізації двох проєктів словацькою стороною за рахунок європейських фінансових ресурсів. Для підготовки спільних транскордонних інфраструктурних проєктів та започаткування подальших партнерств між окремими громадами та муніципалітетами в рамках заходу відбулися три воркшопи на теми: «Розумні рішення та енергоефективність», «Зелена трансформація, охорона довкілля та готовність до надзвичайних ситуацій» та «Покращення транспортного сполучення, розвиток інфраструктури, соціальні виклики та охорона здоров'я» [2].

Відзначимо, що Закарпатська область та самоврядні краї Східної Словаччини упродовж 2022–2025 рр. спільно розробляли транспортні моделі, які враховують сучасні потреби транскордонних територій, оптимізують перетин кордону та сприятимуть ефективному плануванню розвитку інфраструктури та громадського транспорту. Було заплановано, що дані роботи реалізовуватимуться в межах проєкту міжнародної технічної допомоги «Оптимальне транспортне сполучення через кордон із використанням транспортних моделей Словаччина – Україна (OTRACON)» у рамках програми транскордонного співробітництва Interreg VI-A NEXT «Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна» на 2021–2027 рр. Бюджет проєкту на два роки становить 947 812 євро [12].

Важливим кроком у розвитку транскордонної інфраструктури та інтеграції України до європейського транспортного простору стало відкриття євроколії, що з'єднала Закарпатську область України зі Словаччиною та іншими країнами ЄС. Реалізація проєкту, вартістю понад 1,3 млрд грн, відбулася за підтримки держави та міжнародних партнерів, зокрема фонду Connecting Europe Facility та Європейського інвестиційного банку. Колія протяжністю 22 км сполучила місто Чоп із прикордонними переходами зі Словаччиною та Угорщиною. Це дозволило запустити прямі маршрути до Братислави, Кошице, Будапешта, Праги та Відня. На думку експертів, відкриття євроколії сприятиме покращенню логістики та розширенню туристичних і економічних зв'язків між Україною та СР [6].

Важливою формою транскордонної підтримки було і залишається гуманітарне співробітництво України та Словаччини. СР однією з перших відкрила кордон для українських біженців. В населених пунктах Ужгород та Вишне Немецьке була розгорнута координація гуманітарних штабів. Гуманітарна співпраця двох держав активізувала взаємодію між прикордонними громадами, лікарнями, волонтерськими центрами, соціальними службами, які координували розміщення та підтримку біженців. Через Закарпаття в Україну зі Словаччини постачалися медикаменти, харчові продукти, одяг, генератори, паливо, обладнання для лікарень і засоби гігієни. Наприклад, 26 лютого 2022 р. Словаччина передала Закарпаттю 13 т гуманітарної допомоги [10]. У березні 2022 р. у словацькому місті Кошице було відкрито гуманітарний хаб Закарпатської обласної військової адміністрації. Для України це означало суттєве збільшення обсягів гуманітарних вантажів, оперативне їх оформлення та швидке доставлення безпосередньо з Кошице в райони України, що найбільше потребували допомоги [13]. Створення гуманітарного хабу в місті Кошице стало стратегічним кроком у розвитку транскордонної інфраструктури та підвищенні спроможності України в умовах воєнних викликів.

Відзначимо, що з початку повномасштабної війни через Закарпатську митницю було оформлено понад 300 тис. т гуманітарної допомоги. Більшість допомоги надійшла з країн ЄС – 61%, зокрема з Румунії, Словаччини, Чехії, Німеччини та Італії. Основними видами вантажів були ліки, медичне обладнання, харчові продукти, засоби гігієни, паливо, військове спорядження та інші товари першої потреби [16].

Гуманітарне співробітництво впродовж 2025 р. залишалося важливим компонентом транскордонної співпраці України та СР, мало системний характер, який охоплював логістику, інфраструктуру, соціальну підтримку, охорону здоров'я та місцеве самоврядування. Це співробітництво не лише пом'якшувало гуманітарні наслідки війни для України, але й поглиблювало інтеграцію прикордонних регіонів, створюючи основу для подальшої співпраці двох держав у післявоєнний період.

Висновки. Українсько-словацькі міждержавні відносини у 2022–2025 рр. функціонували в умовах одночасного впливу зовнішніх безпекових викликів, зумовлених повномасштабною війною РФ проти України, та внутрішньополітичної трансформації Словацької Республіки за підсумком парламентських (2023 р.) та президентських (2024 р.) виборів. Після формування уряду на чолі з Р. Фіцо та інаугурації президента П. Пеллегріні відбулася зміна політики СР щодо України. Насамперед це проявилось у переході від чітко проукраїнського курсу попереднього керівництва держави до більш стриманої та прагматично орієнтованої політики. Уряд Р. Фіцо задекларував відмову від надання військової допомоги Україні, акцентуючи натомість увагу на необхідності дипломатичного врегулювання конфлікту та посиленні гуманітарної підтримки нашої держави. Офіційна Братислава в 2023–2025 рр. намагалася балансувати між внутрішньополітичними чинниками та зобов'язаннями в межах ЄС і НАТО. Це дозволило зберегти між Україною та СР ключові напрями взаємодії, зокрема у гуманітарній, енергетичній та транскордонній сферах.

Встановлено, що в 2022–2025 рр. особливого значення в українсько-словацьких відносинах набуло транскордонне співробітництво, яке в умовах війни стало важливим інструментом забезпечення гуманітарної допомоги, функціонування логістичних маршрутів і підтримки економічної життєздатності прикордонних регіонів. Активізація контактів на рівні регіонів, зокрема між Закарпатською областю та Кошицьким і Пряшівським краями, сприяла збереженню високого рівня практичної взаємодії та формуванню довіри, частково компенсуючи обмеження, зумовлені політикою центрального уряду Словаччини.

Таким чином, українсько-словацькі міждержавні відносини у досліджуваній період характеризувалися амбівалентністю: поєднанням політичної невизначеності на рівні державної влади зі збереженням практичної співпраці на регіональному та гуманітарному рівнях. Це дозволяє говорити про збереження стійкого фундаменту двосторонніх українсько-словацьких відносин, який не залежить виключно від політичної кон'юнктури.

Перспективи подальших досліджень цієї проблематики пов'язані з необхідністю поглибленого аналізу впливу внутрішньополітичних процесів у СР на довгострокову динаміку відносин з Україною, а також вивчення ролі транскордонного співробітництва як інструменту регіональної безпеки та післявоєнного відновлення України.

Список літератури

1. Віднянський С. Еволюція політики Словаччини та Чехії щодо війни Росії проти України (до 30-річчя проголошення незалежності Словацької та Чеської республік). *Україна дипломатична*. 2023. Вип. XXIV. С. 62–76.
2. Міжрегіональне співробітництво. Посольство України в Словацькій Республіці. Офіційний вебсайт. URL: <https://slovakia.mfa.gov.ua/spolupraca/medziregionalna>.
3. На виборах президента у Словаччині переміг соратник скептичного щодо України голови уряду. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-slovachchyna-vybory-prezydenta/32894463.html>.
4. Парламент Словаччини схвалив резолюцію проти антиросійських санкцій. *Українська правда*. 05.06.2025. URL: <https://cutt.ly/Ot1fEFzx>.
5. Результати парламентських виборів у Словаччині. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://cutt.ly/ot1fExd1>.
6. Русин М., Чернишов С. З Ужгорода евроколією відправився перший прямий потяг до міст ЄС. Суспільне Ужгород. 2025. 12 вересня. URL: <https://cutt.ly/ct1fE2So>.
7. Словацький уряд не схвалив військову допомогу Україні на 40 млн євро. *Українська правда*. 08.11.2023. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/11/8/7173102>.
8. Словаччина буде разом із нами та з іншими партнерами в роботі заради миру – Володимир Зеленський за підсумками зустрічі з Робертом Фіцо. Президент України Володимир Зеленський. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://cutt.ly/UtlfRPE>.
9. Словаччина й надалі надаватиме максимальну безпекову допомогу Україні – Володимир Зеленський за результатами зустрічі із Зузаною Чапутовою у Києві. Президент України Володимир Зеленський. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://cutt.ly/Rt1fR0LJ>.
10. Словаччина передала Закарпаттю 13 тон гуманітарної допомоги. Закарпатська обласна військова адміністрація. Офіційний веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/St1fTx1X>.
11. Словаччина підтримає програму Ukraine Facility та євроінтеграційні прагнення України, Денис Шмигаль. Урядовий портал. URL: <https://cutt.ly/Wt1fYtPW>.
12. Спільний проєкт Закарпаття та Словаччини допоможе планувати нові дороги, залізничні сполучення та пункти пропуску. *Zaholovok.com.ua*. Закарпаття про головне. 20.08.2025. URL: <https://cutt.ly/kt1fYkrE>.
13. У Словаччині запускають гуманітарний хаб Закарпатської ОБА. URL: <https://suspilne.media/uzhhorod/223138-u>.
14. У Словаччині нині 127 тисяч українців, яким Фіцо обіцяє скоротити допомогу. URL: <https://cutt.ly/rt1fUivA>.
15. Фіцо виключив вступ України до НАТО за його уряду. *DW*. 07.10.2024. URL: <https://cutt.ly/ot1fUE4D>.
16. Через Закарпаття найбільше гуманітарної допомоги надійшло із Румунії та Словаччини. *Zaholovok.com.ua*. *Закарпаття про головне*. 22.01.2025. URL: <https://cutt.ly/Ot1floGi>.
17. Чижмодій Р., Ловас К. Проблеми та перспективи розвитку українсько-словацьких відносин в умовах агресії Росії. *Геополітичні пріоритети України*. Збірник наукових праць. Вип. 1. 2024. С. 198–208.
18. Duleba A. Russia's war against Ukraine in 2022: a credibility test for Slovakia. *Yearbook of Slovakia's foreign policy 2022*. Bratislava, 2023. P. 120–144.
19. Fico: Slovakia fully supports Ukraine's EU membership. *The Kyiv Independent*. 11.04.2024. URL: <https://cutt.ly/bt1f3tO>.
20. Na Ukrajinu posielame náklad humanitárnej pomoci pre zvládnutie zimných mesiacov. Ministerstvo vnútra SR. 04.01.2024. URL: <https://cutt.ly/tt1fORpX>.
21. Newsfilter: Je to oficiálne, utečenci z Ukrajiny nám dávajú viac, než od nás dostávajú. URL: <https://cutt.ly/st1fOBRN>.
22. Ogródnik Ł. Slovakia's Response to the Russian Invasion of Ukraine. *The Polish Institute of International Affairs*. 09.03.2022. URL: <https://cutt.ly/Tt1fPxg9>.
23. Slovenská pomoc Ukrajine patrí medzi najštedrejšie na svete. URL: <https://cutt.ly/jt1fPFpm>.
24. Slovenská republika sa nezaviazala k žiadnej finančnej ani vojenskej pomoci Ukrajine. Oficiálna stránka verejnej správy SR. 07.03.2025. URL: <https://cutt.ly/Vt1fArCg>.
25. Social Inclusion of Ukrainian Displaced Persons project in Slovakia. European Commission. URL: <https://cutt.ly/Rt1fAcLF>.

References

1. Vidnianskyi, S. (2023). The evolution of the policy of Slovakia and the Czech Republic regarding Russia's war against Ukraine (to the 30th anniversary of the declaration of independence of the Slovak and Czech Republics). *Ukraina dyplomatychna [Diplomatic Ukraine]*, XXIV, 62–76 [in Ukrainian].
2. Interregional cooperation. Embassy of Ukraine in the Slovak Republic. Official website. Retrieved from: <https://slovakia.mfa.gov.ua/spolupraca/medziregionalna> [in Ukrainian].
3. An ally of the skeptical head of government about Ukraine won the presidential election in Slovakia. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-slovachchyna-vybory-prezydenta/32894463.html> [in Ukrainian].
4. The Slovak Parliament approved a resolution against anti-Russian sanctions. *Ukrainska Pravda*. 05.06.2025. Retrieved from: <https://cutt.ly/Ot1fEFzx> [in Ukrainian].
5. Results of the parliamentary elections in Slovakia. National Institute for Strategic Studies. Retrieved from: <https://cutt.ly/ot1fExd1> [in Ukrainian].
6. Rusyn, M., Chernyshov, S. (2025). The first direct train to EU cities departed from Uzhgorod via Eurorail. *Suspilne Uzhgorod*. Retrieved from: <https://cutt.ly/ct1fE2So> [in Ukrainian].
7. The Slovak government did not approve military aid to Ukraine for 40 million euros. *Ukrainska Pravda*. 08.11.2023. Retrieved from: <https://www.euointegration.com.ua/news/2023/11/8/7173102> [in Ukrainian].
8. Slovakia will be with us and other partners in working for peace – Volodymyr Zelenskyy following the meeting with Robert Fico. President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy. Official online representation. Retrieved from: <https://cutt.ly/Ut1fRPCE> [in Ukrainian].
9. Slovakia will continue to provide maximum security assistance to Ukraine – Volodymyr Zelenskyy following the meeting with Zuzana Čaputová in Kyiv. President of Ukraine Volodymyr Zelenskyy. Official Internet representation. Retrieved from: <https://cutt.ly/Rt1fR0LJ> [in Ukrainian].
10. Slovakia transferred 13 tons of humanitarian aid to Transcarpathia. Transcarpathian Regional Military Administration. Official website. Retrieved from: <https://cutt.ly/St1fTx1X> [in Ukrainian].
11. Slovakia will support the Ukraine Facility program and Ukraine's European integration aspirations, Denys Shmyhal. Government portal. Retrieved from: <https://cutt.ly/Wt1fYtPW> [in Ukrainian].
12. A joint project between Transcarpathia and Slovakia will help plan new roads, railway connections and checkpoints. *Zaholovok.com.ua. Transcarpathia about the main things*. 08/20/2025. Retrieved from: <https://cutt.ly/kt1fYkrE> [in Ukrainian].
13. A humanitarian hub of the Transcarpathian OVA is being launched in Slovakia. Retrieved from: <https://suspilne.media/uzhgorod/223138-u> [in Ukrainian].
14. There are currently 127 thousand Ukrainians in Slovakia, to whom Fico promises to reduce aid. Retrieved from: <https://cutt.ly/rt1fUivA> [in Ukrainian].
15. Fico ruled out Ukraine joining NATO under his government. *DW*. 07.10.2024. Retrieved from: <https://cutt.ly/ot1fUE4D> [in Ukrainian].
16. Most humanitarian aid came from Romania and Slovakia through Transcarpathia. *Zaholovok.com.ua. Transcarpathia about the main things*. 22.01.2025. Retrieved from: <https://cutt.ly/Ot1floGi> [in Ukrainian].
17. Chizhmodii, R., Lovas, K. (2024). Problems and prospects for the development of Ukrainian-Slovak relations in the context of Russian aggression. *Heopolitychni prorytety Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats [Geopolitical priorities of Ukraine. Collection of scientific papers]*, 1, 198–208 [in Ukrainian].
18. Duleba, A. (2022). Russia's war against Ukraine in 2022: a credibility test for Slovakia. *Yearbook of Slovakia's foreign policy 2022*. Bratislava, 120–144.
19. Fico: Slovakia fully supports Ukraine's EU membership. *The Kyiv Independent*. 11.04.2024. Retrieved from: <https://cutt.ly/bt1f3tO>.
20. Na Ukrajinu posielame náklad humanitárnej pomoci pre zvládnutie zimných mesiacov. Ministerstvo vnútra SR. 04.01.2024. URL: <https://cutt.ly/tt1fORpX> [in Slovak].
21. Newsfilter: Je to oficiálne, utečenci z Ukrajiny nám dávajú viac, než od nás dostávajú. URL: <https://cutt.ly/st1fOBRN> [in Slovak].
22. Ogrodnik Ł. Slovakia's Response to the Russian Invasion of Ukraine. *The Polish Institute of International Affairs*. 09.03.2022. URL: <https://cutt.ly/Tt1fPxx9>.
23. Slovenská pomoc Ukrajine patrí medzi najštedrejšie na svete. URL: <https://cutt.ly/jt1fPFpm> [in Slovak].
24. Slovenská republika sa nezaviazala k žiadnej finančnej ani vojenskej pomoci Ukrajine. Oficiálna stránka verejnej správy SR. 07.03.2025. URL: <https://cutt.ly/Vt1fArCg> [in Slovak].
25. Social Inclusion of Ukrainian Displaced Persons project in Slovakia. European Commission. URL: <https://cutt.ly/Rt1fAcLF>.

(Надійшла до редакції / Received: 7.04.2026; Схвалено до друку / Accepted: 14.04.2026; Публікація / Published: 28.04.2026)

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

№ 1. 2026

Відповідальний за випуск
Синявська Л. І.

Комп'ютерне складання
Івангородський К. В.

Підписано до друку 28.04.2026. Формат 84x108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 15,8. Тираж 300 пр.

Друк ФОП Чабаненко Ю. А.
18002, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
тел.: 0472/56-46-66, (093) 788-99-99; e-mail: office@2upost.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.